

ELIADE/CULIANU

Dictionar al religiilor



HUMANITAS

Dicționar al religiilor

MIRCEA ELIADE (București, 28 feb. 1907 — Chicago, 22 apr. 1986) a făcut studii de filozofie la București, încheiate cu o teză despre filozofia Renașterii (1928), și la Calcutta, India (dec. 1928–dec. 1931). Își susține doctoratul în filozofie, la București, cu o lucrare asupra gândirii și practicilor yoga (1933). Între 1933 și 1940 ține cursuri de filozofie și de istoria religiilor la Universitatea din București. În timpul războiului, este atașat cultural al ambasadei României la Londra (1940–1941) și al legației române de la Lisabona (1941–1945).

Din 1945 se stabilește la Paris, unde predă istoria religiilor, întâi la École des Hautes Études (până în 1948), apoi la Sorbona. Invitat în S.U.A., după un an de cursuri ținute ca *Visiting Professor* pentru „Haskell Lectures” (1956–1957), acceptă postul de profesor titular și de coordonator al Catedrei de istoria religiilor (din 1985 Catedra „Mircea Eliade”) a Universității din Chicago.

Dintre lucrările sale științifice și filozofice menționăm (prima ediție a volumelor): *Solilocvii* (1932); *Fragmentarium* (1939); *Mitul reintegrării* (1942); *Traité d'histoire des religions* (1949); *Le Chamanisme et les techniques archaïques de l'extase* (1951); *Images et symboles* (1952); *Das Herlige und das Profane* (1957); *Birth and Rebirth* (1958); *From Primitives to Zen* (1967); *Religions australiennes* (1972); *Histoire des croyances et des idées religieuses I–III* (1976–1983).

IOAN PETRU CULIANU (Iași, 5 ian. 1950 — Chicago, 21 mai 1991) a absolvit Facultatea de Limbi Romanice și Clasice la Universitatea din București cu o teză despre „Marsilio Ficino și filozofia Renașterii italiene” în 1972. Primește o bursă de studii în Italia, unde, în 1973, cere azil politic. Își ia doctoratul la Milano, sub îndrumarea profesorului Ugo Bianchi cu o teză despre gnosticism. În 1975 urmează cursuri post-doctorale la Chicago, la catedra lui Mircea Eliade. Susține un nou doctorat la Sorbona, cu o lucrare despre experiențele extatice, în 1980. Între 1976–1986 este profesor de romanistică și istoria religiilor la Groningen (Olanda). În martie 1986 este chemat ca *Visiting Professor* la Chicago, unde, după moartea lui Mircea Eliade, îi succede acestuia la catedra sa. Moare, împușcat de un asasin necunoscut, în clădirea Universității din Chicago, la 21 mai 1991.

Dintre cărțile sale menționăm (prima ediție a volumelor): *Mircea Eliade* (Assisi, 1978); *Iter in silvis* (Messina, 1981); *Expériences de l'extase* (Payot, Paris, 1984); *Eros et magie à la Renaissance* (Flammarion, Paris, 1984); *La collezione di smeraldi* (roman, Milano, 1989); *Les gnosés dualiste d'Occident* (Plon, Paris, 1990); *Dictionnaire des religions* (Plon, Paris, 1990); *Out-of-this-World* (Shambala, Boston, 1991); *Hesperus* (roman, Univers, București, 1992).

MIRCEA ELIADE
IOAN P. CULIANU

DICTIONAR AL RELIGIILOR

Cu colaborarea lui H. S. WIESNER

Traducere de
CEZAR BALTAG



HUMANITAS

BUCUREȘTI, 1993

Coperta: Ioana Dragomirescu Mardare

Pe copertă – GENEZA (detaliu), MÎNĂSTIREA SUCEVIȚA

MIRCEA ELIADE
IOAN P. COULIANO
DICTIONNAIRE DES RELIGIONS
© Editions PLON, 1990

© Humanitas, 1993, pentru prezenta versiune românească

ISBN 973-28-0394-0

Doamnei CHRISTINEL ELIADE

Vă spun că în Înțelepciunea Sa, El nu era înclinat
să dăruiască mai mult și că nici nu voia.
De ce nu voia, eu nu pot să știu.

Dar El știe.

Albertus Magnus (1206–1280), *Opera* XXVI 392

Kānā fī'l-imkan abda' mimmā kān.
Există, ca putere, ceva mai minunat decât existența.

al-Biqā'ī (1404–1480), *Tahdīm al-arkān*, folio 48a.

CUVÎNT ÎNAINTE

În mai 1975, la capătul a două trimestre petrecute ca student la Chicago, Mircea Eliade mi-a vorbit prima oară de proiectul acestui dicționar, dar contractul n-a fost semnat decît mulți ani mai târziu. Ocupat să termine *Istoria credințelor și ideilor religioase*, el nu s-a mai gîndit la dicționar pînă în anul 1984, cînd am reluat, în două rînduri, la Paris și la Groningen, discuția privind această lucrare. Mircea Eliade voia să condenseze *Istoria* într-un singur volum, un fel de *digest* pe tema religiilor, menit cititorului nespecialist, dar cum, la acea dată, era prins cu alte proiecte, de pildă, direcția lucrărilor la *Enciclopedia religiilor* publicată la editura Macmillan din New York, i-a venit atunci ideea să contopească dicționarul și compendiul de istoria religiilor într-un singur volum, în care religiile să fie prezentate mai degrabă în ordine alfabetică (nu atît cronologică). O a doua parte a lucrării ar fi fost un fel de indice general și ar fi conținut anumite informații suplimentare, dar lectura (alfabetică) a capitolelor primei părți ar fi trebuit să fie plăcută și instructivă în același timp, adică un fel de „roman al istoriei religiilor” pe care însă Eliade nu mai avea vreme să-l scrie. O dată puși de acord în ceea ce privește această formulă, ea n-a mai fost supusă nici unei modificări esențiale.

Există destul de numeroase dicționare ale religiilor, compilații datorate unui singur autor sau lucrări colective (vezi *Nota bibliografică* de mai jos). Dar se înțelege că a scrie un dicționar al religiilor care să fie atît corect (din punct de vedere științific), cît și accesibil este o întreprindere hazardată, afară de cazul cînd autorul sau autorii posedă un filtru care să le permită să proiecteze o lumină originală asupra sistemului religiilor. (Dar în acest caz este

probabil sau chiar inevitabil ca factura parțială și personală a lucrării să le fie, mai devreme sau mai târziu, reproșată de critică.) Mircea Eliade posedă, neîndoios, propriul său filtru hermeneutic, precum și o incomparabilă experiență în studiul religiilor. În plus, el era înzestrat cu o rară curiozitate, precum și cu o extraordinară suplețe metodologică. La sfârșitul carierei sale, el invidia încă libertatea și creativitatea oamenilor de știință în raport cu istoricii și cu universitarii din domeniul științelor umane, ale căror inhibiții le explica printr-un veritabil complex de inferioritate. Vom sublinia, în articolele mai complexe ale acestui dicționar, caracterul de *sistem* al religiilor; această concepție, deși diferit exprimată, este prezentă la Eliade încă din primele sale cărți. Și dacă introducerea la acest dicționar pare să situeze într-o perspectivă nouă raporturile dintre mai multe metode cu caracter sistemic, cărora li s-au subliniat pînă acum mai degrabă deosebirile, aceasta înseamnă că împăcarea lor era posibilă și fără doar și poate inevitabilă. Căci există, de bună seamă, aceeași distanță între metodă și metodologie, ca și între știință și tehnologie, și premise învecinate pot să ducă la rezultate foarte îndepărtate.

Genul numit al „lucrărilor de referință“ se poate cu greu mulțumi cu un singur principiu structurant. El are nevoie de date la zi asupra unei întregi categorii de fenomene în raport cu care istoricul nu este întotdeauna în măsură să aibă cunoștințe specializate. Credincios unui ideal pe care Mircea Eliade l-a enunțat de mai multe ori, am încercat să-mi largesc în mod constant orizontul cunoștințelor mele în materie de istorie a religiilor, integrînd bibliografia esențială a tuturor religiilor cunoscute. Fără seria recenziilor pe care le-am scris începînd din 1974, în *Aevum*, *Revue de l'histoire des religions*, *History of Religions*, *Studi e Materiali di Storia delle Religioni*, *Journal for the Study of Judaism*, *Journal of Religion*, *Church History* și altele mi-ar fi fost imposibil să duc la bun sfârșit proiectul acestui dicționar al religiilor. Tot astfel, contactele avute, în anumite perioade ale vieții mele, cu istorici și filozofi eminenți, mi-au marcat profund cercetările. Aș dori, în mod cu totul deosebit, să menționez aici pe Ugo Bianchi la Milano, Michel Meslin și Jacques Flamant la Paris, Maarten J. Vermasseren la Amsterdam din 1978 pînă în 1983, Moshe Barasch la Ierusalim, Carsten Colpe la Chicago în 1975, Hans Jonas pe

care l-am întâlnit la New Rochelle, la Luxembourg și la Groningen, Hans Kippenberg, Florentino Garcia-Martinez și Hans Witte la Groningen, Michael Stone la Wassenaar, Gösta Ahlstrom, Dieter Betz, J. J. Collins și Adela Yarbrow Collins, Wendy Doniger, Robert Grant, David Hellholm, Bernard McGinn, Joseph M. Kitagawa, Arnaldo Momigliano, Michael Murrin, Frank Reynolds, Larry Sullivan, David Tracy și Anthony Yu la Chicago, și mulți alți colegi și prieteni a căror operă și/sau prezență au avut o adâncă influență asupra mea și mi-au permis să evit adesea acele erori pe care orice generalist e sortit, pare-se, să le comită.

Din 23 martie 1986 și pînă la moartea sa, survenită la 22 aprilie, l-am văzut pe Mircea Eliade în fiecare zi. Pînă la 13 aprilie, obiectul convorbirilor noastre de lucru îl constituia acest dicționar. Îi arătam profesorului tot felul de note bibliografice, dar nici o secțiune a cărții nu fusese încă redactată. Cum *Enciclopedia religiilor* era deja la tipar, și Mircea Eliade îi cunoștea toate articolele-titlu, el mi-a încredințat sarcina să redactez textul dicționarului de față, pomind de la cele trei volume ale *Istoriei* sale, de la cel de al patrulea (lucrare colectivă la care așteptam la acea dată definitivarea mai multor capitole) și, în fine, de la *Enciclopedia religiilor*. Evident, înainte de a fi predat editurii, Mircea Eliade ar fi revăzut și modificat manuscrisul meu.

Din nefericire, soarta a decis altfel în privința acestui dicționar. Mircea Eliade nu mai este printre noi ca să-și dea aprobarea finală. Cum ținuse foarte mult ca proiectul să se realizeze, eu n-am vrut să-l abandonez. Întrucît sarcina luată risca să-mi depășească puterile, am discutat cu d-na Christinel Eliade posibilitatea de a-mi lua un colaborator. Am fost bucuros să găsesc în d-ra H. S. Wiesner, M.A. al faimosului Institut de Limbi Orientale de la Universitatea din Chicago și M.A. în religie la Harvard, o asociată perfectă, la curent cu opera lui Mircea Eliade și cu bibliografia mai multor civilizații antice și moderne din Orientul Mijlociu.

În cursul lucrului, început la Wassenaar în Olanda unde eram *Fellow in Residence* la *Netherlands Institute for Advanced Study* — îmi face plăcere să le mulțumesc încă o dată celor de acolo pentru buna primire — ne-am hotărît să revedem toate izvoarele importante, principale și secundare, înainte de a redacta cîte un articol. Activitatea noastră

a continuat apoi la Cambridge, Massachusetts, la Chicago, în Andaluzia pe urmele splendorilor maure și la Amherst, Massachusetts, unde am beneficiat de ospitalitatea soților Kurt și Dorothy Hertzfeld și de excelenta bibliotecă de la Amherst College. Complexitatea lucrului la care ne angajasem explică îndeajuns de ce textul definitiv al dicționarului n-a fost gata decît la începutul anului 1989. Dar migăloasa verificare la care supusesem întregul material ne dădea totodată siguranța că Eliade însuși ne-ar fi aprobat lucrarea fără să aibă prea multe de modificat.

Nu o vom ști niciodată. Dar oricine l-a cunoscut pe Mircea Eliade își amintește extraordinara generozitate a acelui om a cărui singură ambiție profesională era să vadă progresînd disciplina istoriei religiilor. Sînt convins că el ar fi acceptat cu entuziasm tot ceea ce are nou, ca metodă, acest dicționar, după cum trebuie de asemeni să îmi asum deplina responsabilitate în ceea ce privește conținutul și forma sa. Dacă este într-adevăr autorul spiritual al acestui proiect, Mircea Eliade nu răspunde în nici un fel de eventualele erori ale celor care l-au redactat.

Ioan P. Culianu
Chicago, 5 ianuarie 1989

Notă bibliografică și abrevieri

Există numeroase dicționare ale religiilor. Cantitativ, cel mai complet este *Dictionnaire des religions*, apărut sub direcția lui Paul Poupard la PUF (1984, ediția a doua în 1985, 1838 de pagini), redactat de numeroși autori de orientare catolică.

O altă lucrare de acest gen (29 de autori) a apărut în engleză sub direcția lui John R. Hinnels: *The Facts on File Dictionary of Religions*, Facts on File, New York 1984, 550 p., publicat simultan de Penguin Books sub titlul *The Penguin Dictionary of Religions* (Harmondsworth, 1984). El își propune să înlocuiască altele, mai vechi, precum *A Dictionary of Religion and Ethics*, sub direcția lui Shailer Mathews și Gerald Birney Smith (Macmillan, New York 1921, 513 p.), sau *An Encyclopedia of Religion*, sub redacția lui Vergilius Ferm (The Philosophical Library, New York 1945, 844 p.; în pofida titlului de „enciclopedie“, este vorba în realitate de un dicționar).

Tot în engleză, *A Dictionary of Comparative Religion*, General Editor S. G. F. Brandon (Weidenfeld & Nicholson, Londra 1970, 704 p.). Religiile, clasate după criterii geografice și cronologice, sînt tratate într-o lucrare ca *World Religions. From Ancient History to the Present* de Geoffrey Parrinder (Facts on File, New York-Bicester, a treia ediție din 1983, publicată pentru prima dată în 1971 sub titlul *Man and His Gods*, 528 p.), conținînd expunerea a douăzeci și una de religii (sau grupuri de religii). Există de asemenea dicționare care se adresează unui public foarte larg, bogat ilustrate, ca *The International Dictionary of Religion* de Richard Kennedy (Crossroad, New York 1984, 256 p.).

În germană, Franz König este redactorul lui *Religionswissenschaftliches Wörterbuch. Die Grundbegriffe* (Herder, Frankfurt 1956, 955 p.), iar o nouă ediție (a patra, sub direcția lui Kurt Golderhammer) din *Wörterbuch der Religionen* de Alfred Bertholet și Hans Freiherrn von Campenhausen (1952) a apărut în 1985 (Kröner, Stuttgart, 679 p.).

Există istorii generale ale religiilor în italiană, în franceză și în germană, redactate de specialiști din toate domeniile. Cea mai bună

este *Histoire des Religions* apărută în *Encyclopédie de la Pléiade*, sub direcția lui Henri-Charles Puech (3 volume, Gallimard, 1970–1976; 1486+1596+1460 de pagini). Mai modest ca dimensiuni, *Handbuch der Religionsgeschichte*, sub direcția lui Jan Peter Asmussen, Jörgen Lassøe și Carsten Colpe (3 vol., Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1971–1975, 525+536+550 p.), a fost redactat de savanți scandinavi (cu contribuția lui Carsten Colpe și Mary Boyce) și tradus în germană.

Dicționarul nostru nu se inspiră din nici una din lucrările precedente. El a fost redactat, pe cât a fost posibil, pornind de la izvoarele și bibliografia critică a treizeci și trei de religii sau grupuri de religii pe care le cercetează în prima parte, adoptînd în general punctul de vedere din *Histoire des croyances et des idées religieuses* de Mircea Eliade (3 volume apărute, Payot, Paris 1976–1984, 491+519+361 p.)*, consultînd în permanență *The Encyclopedia of Religions* în 16 volume, Mircea Eliade General Editor (Macmillan, New York 1987). Ambele lucrări apar în bibliografia fiecărui capitol, în formă prescurtată, după cum urmează:

Eliade, H (urmînd volumul/paragraful) și

ER (urmînd volumul, paginile).

Am redus la strictul necesar abrevierile din text: î.H. înseamnă „înainte de Hristos” și d.H. „după Hristos”. Semnul special (↔), singurul de altfel pe care l-am inserat în text, înseamnă „a se raporta la”. El indică cifra la care figurează religia respectivă în prima parte a dicționarului (de exemplu, [↔ 6] înseamnă „a se raporta la capitolul despre budism”), urmată de obicei de cifra paragrafului (de exemplu, [↔ 6.10] înseamnă „a se raporta la paragraful consacrat budismului tibetan din capitolul general despre budism”). Dacă nu este urmat de nici o cifră, semnul (↔) indică pur și simplu că termenul după care urmează figurează în secțiunea generală a *Dicționarului* (de exemplu, „... budismul (↔) ...” înseamnă: „Termenul *budism* figurează în partea generală a acestui *Dicționar*”. Pentru a nu îngreuna utilizarea *Dicționarului*, am căutat totuși să evităm repetarea prea frecventă a semnului (↔).

La transcrierea cuvintelor în sanscrită și în arabă am urmat pe cât a fost posibil standardele internaționale, dar numele care se repetă frecvent au fost cîteodată transcrise exact numai cînd apar pentru prima oară în text. Transcrierea termenilor chinezești și ebraici a fost simplificată, precum în *Encyclopedia of Religions* sau în alte lucrări de referință.

* Cf. traducerea românească: Mircea Eliade, *Istoria credințelor și ideilor religioase*, tr. de Cezar Baltag (3 vol., Editura Științifică și Enciclopedică, București 1981–1988, 497+526+359 p.; ed. a II-a, 1991). [N.T.]

Introducere

RELIGIA CA SISTEM

Epistemologul Karl R. Popper avea chiar mai multă dreptate decît îşi închipuia cînd deplîngea ceea ce el numea „sărăcia istorismului“. Aceasta deoarece metodologiile istorice întîrzie să integreze noţiuni de-acum curenţi, şi care au revoluţionat de multă vreme alte ştiinţe umane, precum „sistem“, „complexitate“, „informaţie“. Opera lui Edgar Morin a avut meritul să le facă să devină populare în Franţa, fapt ce ne dispensează de sarcina de a le defini noi aici. Opera matematicianului francez Benoît Mandelbrot a deschis mari perspective pentru descrierea proprietăţilor matematice ale obiectelor naturale în termeni de „fractali“. Orice ramificaţie infinită care se conformează unei anumite reguli este un „fractal“. Gîndurile ce se mişcă în spaţiul conştiinţei mele produc acest text instrumentînd fractalul limbii franceze, pe acela al unui limbaj specializat, acela al genului „Dicţionar“, specia „Introducere“, supunîndu-se totodată şi altor ordine latente: „simplu“, „clar“, „succint“, „fără note de subsol“, „public nespecialist“, „circumspecţie“ etc. Dar privirea mea se îndreaptă spre fereastră, către lumina care dă în amurg, şi un nume familiar face să-mi răsară un zîmbet pe buze. Viaţa mea este un sistem foarte complex de fractali, un sistem care se mişcă în acelaşi timp în mai multe dimensiuni. Enumăr cîteva dintre ele, „profesor“, „coleg“, „vecin“ sau „dragoste“, „lectură“, „muzică“, „bucătărie“, după care mă opresc. În fiecare clipă a vieţii mele sînt alcătuit din toate aceste dimensiuni şi din nenumărate altele care nici nu sînt definite (încă) de *Grand Robert* şi ale căror combinaţii sînt practic infinite ca număr. Un spaţiu matematic cu un număr infinit de dimensiuni se cheamă „spaţiu Hilbert“. În termenii lui Rudy Rucker, matematician american, îmi pot defini viaţa ca „un fractal în spaţiul Hilbert“.

Deși mult mai complexă, scurgerea acestei zile în orașul Chicago este și ea „un fractal în spațiul Hilbert“, și la fel este și istoria acestui oraș, istoria Middle West-ului american, istoria Statelor Unite, istoria continentelor americane și cea a lumii întregi, de la începuturi pînă în zilele noastre. Toate aceste istorii care se conțin unele în altele sînt ramificații infinite, avînd un număr infinit de dimensiuni.

Dacă este posibil să admitem definiții de o asemenea generalitate încît ele nu par să ne angajeze cu nimic, ne va fi mult mai greu să acceptăm ideea că viața, acest fenomen anarhic prin excelență, „face sistem“. În realitate, viața mea se organizează pornind de la un mecanism de opțiune binară, căci în fiecare moment ea se ciocnește de o „informație“ care generează un „sistem“: la ora 6 și 35 de minute dimineața ceasul meu deșteptător sună, punîndu-mă în fața alternativei de a mă scula sau nu. Dacă o fac, și așa se petrece de obicei, sînt pus în fața celei de a doua alternative: de a face un duș sau nu, după care intră în scenă alternativa micului dejun, alegerea alimentelor etc. În tot acest timp, gîndurile pe care le am urmează un curs determinat de activitățile mele, de sentimentele mele etc., mulîndu-se permanent pe situații și modele de comunicare infinit de complexe. Eu știu ce este viața mea (ea este un fractal în spațiul Hilbert), dar îmi e imposibil să o descriu în toată complexitatea ei, afară doar de cazul cînd nu o reproduc exact. Nu pot decît să o trăiesc (ceea ce și fac). Dar lucrurile stau altfel în ceea ce privește opțiunile fundamentale, cele care „fac sistem“. Îmi este cu putință să le descriu, știind că ele nu reprezintă decît una din fațetele unui sistem infinit mai complex.

În ce mod însă religia agregă „în sistem“? Autori, de orientări de altfel foarte diverse, ca Émile Durkheim, Marcel Mauss, Georges Dumézil, Mircea Eliade și Claude Lévi-Strauss au subliniat cu toții ideea că religia răspunde anumitor *structuri* profunde. În lucrarea sa fundamentală, *Les Formes élémentaires de la vie religieuse* (1912), Durkheim exprima ideea că sistemul religios este eteronom, în sensul că el codifică un alt sistem: sistemul relațiilor sociale în interiorul unui grup. Ca și Durkheim, Georges Dumézil a rămas pînă la sfîrșitul vieții fidel conceperii mitului ca „expresie dramatică“ a ideologiei fundamentale a oricărei societăți umane (*Heur et malheur du guerrier*, p. 15). Dimpotrivă, analizînd, în mai multe rînduri, mitul lui Asdiwal

la indienii tsimshian de pe coasta nord-vestică a Americii de Nord, Claude Lévi-Strauss ajunge la o concluzie diametral opusă celei a lui Durkheim și Dumézil și scrie că „acest mit... alege sistematic calea de a transpune toate aspectele realității sociale într-o perspectivă paradoxală“ (*Paroles données*, p. 122). Aceasta înseamnă că, pentru Lévi-Strauss, sistemul religiei este autonom în raport cu sistemul societății.

În pofida tuturor deosebirilor care îi separă, Mircea Eliade și Claude Lévi-Strauss au în comun faptul că amîndoi evidențiază și valorifică „regulile“ după care se „construiește“ religia, așadar, caracterul sistemic al acesteia; amîndoi subliniază autonomia religiei în raport cu societatea.

Dar care este modul de a pune în practică rezultatele acestei constatări destul de vagi, după care religia (și tot restul) este un sistem? În realitate, nu este vorba aici de o descoperire recentă, iar ceea ce implică ea, în primul rînd, este ideea că datele religiei sînt sincronice și că distribuirea lor diacronică este o operație căreia poți să nu-i analizezi cauzele; sau, dacă te apuci să le analizezi, trebuie să te raportezi fără încetare la dimensiuni mereu noi ale unor fractali deosebit de complecși. În această perspectivă, religia nu are o „istorie“ și istoria la un moment dat nu se poate defini printr-o „religie“, ci doar prin cîteva rămășițe incomplete ale unei religii. Căci o religie este mai întîi un sistem infinit de complex și mai apoi partea din acest sistem care a supraviețuit în cursul istoriei sale; or, doar o părțică infinitezimală a acestui fractal este prezentă într-un moment dat ce poate fi numit „acum“. „Acum“-ul budist este mai puțin decît ce a fost (și continuă să fie) budismul, iar acesta, la rîndu-i, este mai redus decît sistemul ideal al budismului (i.e. cuprinzînd *toate* ramificațiile posibile ale fractalului rezultînd din premisele lui, din condițiile lui de existență etc.).

Trebuie încă o dată subliniat că această perspectivă nu este nouă. Ezeziologii creștini cum sînt Irineu din Lyon sau Epifanie din Salamina și doxologii arabi ca al-Nadîm și Shahrastānî împărtășeau și ei ideea caracterului sistemic al religiei, știind foarte bine și arătînd de fiecare dată că orice erezie este varianta alteia și că diversele doctrine religioase se alcătuiesc după reguli destul de evidente. Și cine mai bine decît istoricul dogmelor creștine știe că toate aceste

idei, pentru care oamenii erau în stare să se ucidă între ei, decurgeau una din cealaltă după un mecanism care n-avea nici o „realitate“ în afara conștiințelor omenești, aceste aparate complicate a căror funcție pare să fie aceea de a măcina la infinit gânduri după anumite premise care derivă la rîndul lor din postulate aleatorii? Este cu neputință de știut (empiric) dacă Iisus Hristos îi este egal lui Dumnezeu-Tatăl, sau îi este inferior, și dacă nu este nici una nici alta, care este atunci raportul ierarhic exact dintre ei doi. Dar este perfect posibil să *prezici*, dacă cunoști datele sistemului (anume, că există o Treime divină alcătuită din trei „persoane“, sau din trei membri care au nume fiecare), *toate* soluțiile posibile ale problemei, care, în realitate, nu sînt deloc „istorice“ (cu toate că au fost enunțate, firește, de persoane diferite la epoci diferite), pentru că sînt, de fapt, sincronice prezente în sistem. Altfel spus, înainte de a exista un Arie, un Nestorie, *eu știu* că va exista un Arie sau un Nestorie, deoarece soluțiile lor fac parte din sistem, și sistemul este acela care îl gîndește pe Arie și care îl gîndește pe Nestorie, exact în clipa cînd Arie sau Nestorie cred, la rîndul lor, că ei gîndesc sistemul. Și ceea ce este valabil pentru hristologie sau mariologie este valabil în egală măsură pentru orice sistem, inclusiv pentru știința și epistemologia, și chiar analiza sistemică a fiecăruia din aceste sisteme.

Nu este aici cazul să ne ocupăm de consecințele acestei perspective sistemice. Dar cum se justifică faptul de a o fi adoptat într-un simplu dicționar, într-o lucrare de referință? Am adoptat-o pentru că ea permite lectorului să întrezărească mecanismele care creează diversele aspecte ale unei religii. Dar, evident, analiza sistemică n-am utilizat-o decît atunci cînd complexitatea datelor a permis-o, de pildă în cazul budismului, al creștinismului și al islamului. Atunci cînd spațiul rezervat expunerii elementelor esențiale ale unei religii era prea restrîns, n-am dat decît o descriere sintetică a religiei respective, ținînd seama, pe cît posibil, de izvoarele primare și secundare mai importante.

Astfel, acest *Dicționar* prezintă, așadar, cel puțin trei „dimensiuni“ sau niveluri de lectură: nivelul unei prezentări „obiective“, conținînd datele esențiale pentru numeroase religii, nivelul „literar“ care va permite fiecărui cititor să citească, dacă nu „romanul“ istoriei religiilor, cum dorea

Mircea Eliade, cel puțin o suită de povestiri avînd același subiect; și, în fine, nivelul unei analize a structurilor sistemelor religioase, a asemănărilor și deosebirilor dintre ele. Asemeni luminii lămpii proiectîndu-se pe ecran, gîndurilor mele care se îndepărtează de ordinator și acestor pagini care rămîn imprimare în memoria lui, cele trei dimensiuni ale cărții de față vor fi prezente simultan în fiecare moment. Căci cărțile au viața lor, și această viață nu este nimic altceva decît un fractal într-un spațiu Hilbert.

Cîteva elemente de bibliografie. Privitor la descrierea matematică a naturii și a gîndirii, a se vedea în special cartea lui Rudy Rucker, *Mind Tools. The Five Levels of Mathematical Reality* (Houghton Mifflin, Boston 1987). Despre raporturile dintre Georges Dumézil și Émile Durkheim, vezi C. Scott Littleton, *The New Comparative Mythology. An Anthropological Assessment of the Theories of Georges Dumézil* (University of California Press, Berkeley-Los Angeles 1966). Despre raportul mit-ideologie-societate, vezi G. Dumézil, *Heur et malheur du guerrier. Aspects mythiques de la fonction guerrière chez les Indo-Européens* (Flammarion, Paris 1985). Faimoasa „gestă a lui Asdiwal“ a făcut obiectul capitolului al nouălea din *Anthropologie structurale deux* (Plon, Paris 1973) de Claude Lévi-Strauss și din *Asdiwal revisité*, în *Paroles données* (Plon, Paris 1984). Privind critica lui Durkheim în opera lui Lévi-Strauss, a se vedea Guido Ferraro, *Il linguaggio del mito. Valori simbolici e realtà sociale nelle mitologie primitive* (Feltrinelli, Milano 1979) și Sandro Nannini, *Il pensiero simbolico* (Il Mulino, Bologna 1981), pp. 17–25. Despre evoluția perspectivei sistemice la Mircea Eliade, a se vedea cartea mea *Mircea Eliade* (Citadella, Assisi 1978). O analiză sistemică a unui întreg complex de religii în cartea mea *Gnoses dualistes d'Occident* (Plon, Paris 1990).

PARTEA ÎNTÎI

RELIGIILE

SUMARUL PRIMEI PĂRȚI

1. Africa (Religiile din)
2. America Centrală (Religiile din)
3. America de Nord (Religiile din)
4. America de Sud (Religiile din)
5. Australia (Religiile din)
6. Budismul
7. Canaan (Religia din)
8. Celții (Religia c.)
9. Confucianismul
10. Creștinismul
11. Daoismul
12. Dualiste (Religiile)
13. Egipt (Religia din)
14. Elenistică (Religia)
15. Germanii (Religia vechilor g.)
16. Grecia (Religiile din)
17. Hinduismul
18. Hittiții (Religiile h.)
19. Indo-europenii (Religiile i.-e.)
20. Islamul
21. Iudaismul

- 22. Jainismul
- 23. Mesopotamia (Religiile din)
- 24. Mistere (Religiile de)
- 25. Oceania (Religiile din)
- 26. Preistorie (Religiile din)
- 27. Romanii (Religia r.)
- 28. Slavii și balții (Religiile s. și b.)
- 29. Șamanismul
- 30. Șintoismul
- 31. Tibet (Religia din)
- 32. Tracii (Religia t.)
- 33. Zoroastrismul

Religiile din AFRICA

1.0 *Clasificări.* Omul a apărut în Africa în urmă cu cel puțin cinci milioane de ani. Azi, continentul adăpostește numeroase popoare, care vorbesc peste 800 de limbi (din care numai 730 clasificate). Cercetătorii i-au împărțit pe locuitorii Africii în „rase“ și „arii culturale“, însă cele două criterii și-au dovedit, de un sfert de veac încoace, insuficiența. Deși nici delimitarea limbilor nu se poate face cu maximă precizie, clasificarea lingvistică este categoric preferabilă altora.

Joseph H. Greenberg a propus în 1966 o împărțire a continentului african în patru mari grupuri lingvistice, alcătuite din mai multe familii. Cel mai însemnat este grupul Congo-Kordofan; principala familie a acestui grup este cea nigero-congoleză. O subfamilie aparținând acesteia cuprinde limbile bantu. Aria lingvistică Congo-Kordofan acoperă centrul și sudul Africii.

Un al doilea grup lingvistic, cuprinzând limbile niloticilor, pe cele din Sudanul occidental și de pe Nigerul mijlociu, este grupul nilo-saharian.

La nord și nord-est se întinde aria grupului afro-asiatic, cuprinzând limbile semitice vorbite în Asia occidentală, copta, berbera, limbile cușitice și cele din ramura ciadiană, dintre care cea mai importantă este hausa.

Al patrulea grup comportă limbile numite de obicei „cu clic“ (după cele patru tipuri de sunete caracteristice limbii boșimane); numele dat de Greenberg acestui grup lingvistic este khoisan. Principalii vorbitori ai grupului sînt boșimanii și hotentotii.

Frontierele religioase nu urmează conturul frontierelor lingvistice. Țările din nordul Africii au adăpostit îndelun-

gata istorie a islamului egiptean și berber; varianta berberă este năpădită de culte de posesie feminină — comparate adesea cu anticul cult grecesc de tip dionisiac — și de magia africană. În cadrul acestui sincretism afro-islamic, *marabu*-ul, receptacol uman care concentrează *baraka*, adică forța spirituală, este personajul central. Înaintea islamului, a existat iudaismul triburilor berbere, precum și creștinismul african, care, prin amploarea schismei puritane donatiste — combătută de Augustin (354–430) — anunța de timpuriu o particularitate a berberilor, anume aceea de a adopta o variantă religioasă care să nu coincidă exact cu a stăpînitorilor lor.

La vest, situația este alta. Senegalul este divizat din punct de vedere religios între culte autohtone, cruce și semilună. Cu cît înaintezi spre sud, cu atît terenul religios e mai greu de clasificat. În Guinea, Liberia, Coasta de Fildeș, Sierra Leone și în Benin, preiau comanda cultele sincretiste. Vorbitorii de limbă mande sînt islamizați; nu aceeași este situația cu populațiile bambara, minianka și senufo. În federația nigeriană înfloresc cultele autohtone. Credința triburilor yoruba se numără printre cele mai importante din regiune.

Sincretismul domină Africa ecuatorială și sudul evanghelizat de portughezi și de misiunile protestante britanice și olandeze. La est, sincretismul populațiilor bantu este dominat de flamura verde a islamului. În fine, triburile din jurul Lacurilor (azande, nuer, dinka, masai) practică și azi cultele strămoșilor lor, în pofida strădaniei misionare englezești.

Pus în fața unei atare diversități, istoricul religiilor nu are o sarcină ușoară. El poate proceda à *vol d'oiseau*, fără să se oprească nicăieri, așa cum a făcut B. Holas în *Religions de l'Afrique noire* (1964); el poate trata subiectul în perspectivă fenomenologică, fără să acorde însemnătate diviziunilor geografice și istorice, așa cum a procedat Benjamin Ray în *African Religions* (1976); el poate, în sfîrșit, să aleagă un număr de religii reprezentative și să le descrie pe fiecare, comparîndu-le între ele, așa cum a făcut Noel Q. King în *African Cosmos* (1986). Fiecare din aceste opțiuni are avantajele și inconvenientele ei. Singura soluție utilizabilă într-o lucrare de referință cum este aceasta rămîne aceea de a combina cele trei soluții.

Dar, înainte de a merge mai departe, trebuie să constatăm că, fără a fi universale, două trăsături sînt împărtășite de numeroase religii autohtone africane; credința într-o Ființă Supremă, ajunsă adeseori un *deus otiosus* care s-a retras din lumea oamenilor și, ca atare, nu mai are o prezență activă în ritual; și divinația, de două feluri — prin posesie a spiritului oracular și prin diverse metode de geomanție —, care pare să vină de la arabi.

1.1 *Religiile Africii occidentale.*

1.1.1 *Religia triburilor yoruba* este probabil religia africană cu cel mai mare număr de practicanți (peste 15 milioane), parte în Nigeria, parte în țări limitrofe ca Benin. În anii din urmă, un număr relativ important de africaniști i-au explorat subtilitățile inepuizabile.

Pînă de curînd, pe la începutul secolului, colectivitatea yoruba era dominată de o confrerie secretă care numea pe cel mai de seamă reprezentant al puterii publice (regele). Înainte de numirea sa, regele nu știa nimic, căci el nu făcea parte din această confrerie, a ogbonilor.

A fi membru al acestei societăți restrînse înseamnă a vorbi o limbă ininteligibilă profanilor și a practica forme de artă hieratică și monumentală inaccesibile restului comunității yoruba. Ascuns sub valul secretului inițiativ, cultul intern al ogbonilor rămîne misterios. În centru o avem pe Onile, Marea Zeiță Mamă a *insulei*; *insula* semnifică „lumea“ elementară, în stare haotică, înainte de organizare. *Insula* este, pe de o parte, opusul lui *orun* — care înseamnă cerul, ca principiu organizat — și, pe de alta, al lui *aiye*, lumea locuită, apărută după intervenția lui *orun* asupra *insulei*. În timp ce toată lumea cunoaște aspectele reprezentate de divinitățile *orisa*, ce locuiesc în *orun* și al căror cult este exoteric, și de Olorun, *deus otiosus*, care nu are cult, prezența *insulei* în viața neamului yoruba este încărcată de misterul neliniștitor al ambivalenței feminine. Zeița Yemoja este stăpîna vrăjitoarelor tribului yoruba, care și-au luat-o drept model, datorită cursului dramatic și neobișnuit al vieții ei. O altă situație asociată cu vrăjitoria este sterilitatea, reprezentată de zeița Olokun, soția lui Odudua.

O a treia situație care naște vrăjitoria este cea reprezentată de o Venus yoruba, zeița Osun, protagonista unei

întregi serii de divorțuri și scandaluri. Ea este inventatoarea artelor magice, și vrăjitoarele o socotesc patroana lor.

Lumea organizată este separată de lumea *insulei*. Autorul creației este Obatala, zeul care dă formă embrionului în pîntecul matern. *Orun*, cerul, a trimis în *aiye* pe zeul prevestirilor oraculare Orunmila, ale cărui instrumente de ghicit sînt prezente în colibele tradiționale ale yorubilor. Metoda de divinație Ifa este o formă de geomantie de origine arabă. Ea comportă șaisprezece figuri de bază, a căror combinație determină prognosticul. Ghicitorul nu interpretează sentința; el se mărginește să recite versete dintr-un repertoriu tradițional asemănător comentariilor din *I King*, străvechea metodă de divinație a chinezilor. Cu cît vrăjitorul știe mai multe versete, cu atît e mai respectat de membrii tribului.

Un alt *orisa* important este Esu, înșelătorul, Trickster-ul pitic și ityalic. Funcția sa este dublă: pe de o parte provoacă rîsul, pe de alta trage lumea pe sfoară. Devine favorabil dacă știi să-l împaci cu sacrificii animale și ofrande din vin de palmier.

Patron al fierarilor, zeul războinic Ogun are un statut aparte peste tot în Africa, predispunînd la izolare și suspiciune, dar dăruind puteri magice, favorabile, însă și de temut. Aceeași ambivalență o regăsim și în ideea pe care yorubii și-o fac despre gemeni. Anomalia nașterii gemelare pune triburile africane în fața dilemei fie de a neutraliza această situație, socotită ca o perturbare a echilibrului lumii (în acest caz, unul dintre gemeni sau chiar amîndoi sînt suprimați), fie de a o venera în mod special. Yorubii afirmă că la început ei preferau prima soluție, dar cîndva, demult, un oracol le-a poruncit să o adopte pe cea de a doua. În orice caz, gemenii se bucură la ei de o atenție cu totul specială.

Dacă zeul Obatala le făurește trupul, cel ce le insuflă spiritul (*emi*) este Oludumare. La moarte, straturile ființei umane se reîntorc la zeii *orisa*, care le redistribuie nou-născuților. Există însă elemente nemuritoare, căci spiritele pot să se reîntoarcă pe pămînt și să pună stăpînire pe un dansator Egungun. Intrat în transă, acesta poate transmite celor vii mesajul rudelor moarte.

Ceremonie îmbinînd spaima cu bucuria, dansul Ghelede se desfășoară în piață, în cinstea strămoșelor, divinități amenințătoare care trebuie îmblînzite.

1.1.2 *Religia akanilor.* Akanii sînt un popor de limbă twi — din același grup kwa, ca și yorubii — ce au format vreo duzină de regate independente în Ghana și în Coasta de Fildeș, între care cel mai însemnat a fost acela al asanților (Asante). Organizarea clanică, în opt unități matrilineare, nu coincide cu organizarea politică. La fel ca și yorubii, asanții au și ei un *deus otiosus* celest, Nyame, care a fugit din lumea oamenilor din pricina zgomotului insuportabil pe care îl fac femeile cînd zdrobesc ignamele ca să facă terci. Nyame are pentru fiecare casă asante un mic altar amenajat într-un arbore. Ca zeu creator, el este invocat mereu alături de zeița pămîntului, Asase Yaa.

Asanții venerază divinități personale (*abosom*-ii) și divinități impersonale (*asuman*-ii) și își invocă strămoșii (*asaman*-ii) pe niște scăunele mînjite de sînge și de alte materii putride. Casa regelui are și ea taburete mînjite pe care se depun ofrande periodice. Instituția regală a asanților comportă un rege (Asantehene) și o regină (Ohenemaa) care nu este nici soția, nici mama acestuia, ci reprezentanta unui grup matrilinear care secționează grupul politic.

1.1.3 *Viziunea asupra lumii la populațiile bambara și la dogonii din Mali.* Germaine Dieterlen scria, în 1951, în cartea sa *Essai sur la religion bambara*: „Cel puțin nouă populații, de importanță inegală (dogoni, bambara, fierari, kurumba, bozo, mandingo, samogo, mosi, kule), trăiesc în același substrat metafizic, dacă nu chiar religios. Tema comună este crearea lumii dintr-un cuvînt, inițial imobil, din a cărui vibrație se degajă treptat la început esența, apoi existența lucrurilor; același ritm caracterizează mișcarea în spirală conică a universului, aflat în dilatare perpetuă. Aceeași concepție cu privire la persoană, precum și cu privire la îngemănarea primordială, expresie a unității începuturilor. Toate aceste populații admit intervenția unei ipostaze a divinității care, uneori, capătă aspectul unui stăpîn răscumpărător al lumii a cărui formă este pretutindeni identică. Toți cred în necesitatea unei armonii universale, comparabilă aceleia a organizării interne a ființelor vii, ambele registre fiind în strînsă legătură. Unul din corolarele acestei noțiuni este subtilul mecanism al dezordinii pe care o numim maculare, în lipsa unui termen mai bun, și care se însoțește de practici cathartice foarte elaborate.“

În cosmogonia dogonilor, arhetipurile spațiului și timpului sînt înscrise sub formă de numere în sînul zeului cerului Amma. Trickster-ul Vulpe Palidă, Yurugu, instituie spațiul și timpul real. Într-o altă versiune, universul și omul au fost creați pornind de la o vibrație primordială, de la un centru antrenînd o mișcare helicoidală, dezvoltată de șapte segmente de lungimi diferite. Cosmizarea omului și antropomorfizarea cosmosului sînt cele două operații care definesc viziunea dogonică asupra lumii. Astfel, potrivit lui G. Calame-Griaule (*Ethnologie et langage*), dogonul „își caută răsfrîngerea în toate oglinzile unui univers antropomorfic, în care orice fir de iarbă, orice gîză sînt purtători ai unui «cuvînt»“. Aceeași importanță a cuvîntului la populațiile bambara, după cum arată Dominique Zahan (*Dialectique du verbe chez les Bambaras*): „Cuvîntul stabilește [...] apropierea dintre om și Dumnezeu, și în același timp legătura dintre lumea concretă, obiectivă și lumea subiectivă, a reprezentării“. Cuvîntul rostit este aidoma pruncului ce se naște. Există o serie de operații și obiecte care înlesnesc nașterea cuvîntului în gura vorbitorului: pipa și tutunul, folosirea nucii de cola, pilirea caninilor, mestecatul de ierburi, tatuajul gurii. La drept vorbind, nașterea cuvîntului nu este o operație fără riscuri, căci ea rupe perfecțiunea tăcerii. Tăcerea, taina ce nu trebuie rostită, are o valoare inițiativă, deoarece amintește de condiția originară a lumii.

La început, limbajul nu era necesar, căci tot ce exista se integra „cuvîntului de neuzit“, cu foșnet continuu, pe care zeul creator Bamba, grosolan, falic și arboricol, îl încredința lui Faro, creatorul celest, rafinat și acvatic. Muso Koroni, nevasta lui Bamba, care a zămislit plantele și animalele, devine geloasă pe soțul ei, care se acuplează cu toate femeile create de Faro. Ea îl trădează, la rîndu-i, din răzbunare, de aceea Bamba o urmărește și o strînge de gît. Ca urmare a acestui tratament violent aplicat soției necredincioase de soțul infidel s-au născut acele întretăieri, în fluxul sonor, care au iscat pe lume cuvintele, vorbirea.

Ca și dogonii, populațiile bambara cred că omenirea a decăzut progresiv și că apariția limbajului este unul din simptomele decăderii. Pe plan individual, declinul acesta se caracterizează prin *wanzo*, feminitatea dereglată, vrăjitoarească, a ființei umane, ființă care posedă la începuturi

perfecțiunea androgină. Suportul vizibil al aspectului *wanzo* este prepuțul. Circumcizia îl privează pe androgin de componenta lui feminină. Debarasându-se de feminitatea sa, bărbatul începe să-și caute o soție și astfel apare comunitatea omenească. Circumciziunea fizică are loc în timpul primei inițieri infantile, *n'domo*, în timp ce ultima din cele șase *dyow* (inițieri) succesive, numită *kore*, are drept scop să-i restituie bărbatului feminitatea spirituală, făcându-l din nou androgin, adică perfect. Inițierea *n'domo* marchează intrarea insului în existența socială; *kore* îi marchează ieșirea, pentru a regăsi spontaneitatea și perfecțiunea divină. Dogonii și bambarii și-au clădit, pornind de la miturile și ritualurile lor, o adevărată „arhitectură a cunoașterii“, subtilă și complexă totodată.

1.2 *Religiile Africii orientale.*

Aria est-africană comportă 100 de milioane de locuitori împărțiți în cele patru mari grupuri lingvistice menționate mai sus (\leftrightarrow 1.0) și formînd peste două sute de colectivități diverse. Un dialect swahili simplificat servește ca limbă vehiculară în regiune, dar majoritatea locuitorilor vorbesc limbi bantu. Așa sînt: ganda, nyoro, nkoro, soja și ghishu în Uganda, kikuyu și kamba în Kenya, kaguru și gogo în Tanzania. Religiile popoarelor bantu prezintă cîteva trăsături comune, de pildă caracterul de *deus otiosus* al zeului creator, care, cu excepția aceluia al triburilor kikuyu, este văzut ca un personaj îndepărtat, care nu intervine în treburile de fiecare zi. Ca atare, prezența lui în ritual este, în general, redusă. Zeitățile active sînt eroii și strămoșii tribului, consultați în sanctuarele lor de către mediumi în transă care intră în comunicare directă cu ei. Spiritele morților se pot și ele, în principiu, încorpora într-un medium. De aceea, se cuvine ca ele să fie îmblînzite și să li se aducă periodic ofrande. Multe ritualuri au drept scop purificarea colectivității de anumite mînjiri provocate de încălcarea, intenționată sau involuntară, a ordinii.

Practica divinației după metode simplificate de tip geomantic este prezentă la majoritatea populațiilor din Africa orientală. Ea este practică în vederea luării unor decizii de tip binar (da/nu), în vederea aflării unui vinovaț sau ca mod de a prezice viitorul. Vraja fiind socotită cauză a

morții, bolii sau lipsei de noroc, arta ghicitului servește și la stabilirea autorului vrăjii magice, în vederea pedepsirii lui. Studiile lui E. E. Evans-Pritchard asupra triburilor azande au clarificat problema raportului dintre vrăjitorie și oracole.

Toate popoarele Africii orientale cunosc inițierea pubertară. Ritul este mai complex în cazul băieților, decît în cazul tinerelor fete. Majoritatea populațiilor bantu practică circumcizia și clitori- sau labiadectomia. Inițierile războinice, mai elaborate, sînt menite adesea să întărească unitatea organizațiilor secrete: e cazul confreriei Mau Mau a populației kikuyu din Kenya, care a avut un rol precis în eliberarea țării.

Populațiile nilotice din Africa orientală numără triburi ca shilluk-ii, nuer-ii și dinka în Sudan, achol-ii în Uganda și ino în Kenya. Religia nuer-ilor și a populațiilor dinka este foarte bine cunoscută, grație studiilor excepționale ale lui E. E. Evans-Pritchard și Geodfrey Lienhardt. Asemeni altor populații din regiunea Lacurilor (masaii, de pildă), nuer-ii și dinka sînt crescători de vite transhumanți. Această particularitate ecologică este importantă în religia lor. Primii oameni și primele bovine au fost creați o dată. Zeul creator nu mai ia parte la istoria oamenilor. Aproape de om au rămas numai strămoșii și spiritele care pot fi invocate.

În ambele colectivități găsim specialiști ai sacrului care comunică cu puterile invizibile: preoții-leopardzi la nueri și stăpînii harponului la dinka, ce săvîrșesc ritul de sacrificare a bouului, ca să purifice colectivitatea și să vindece de boală individul atins de puterile răului. Profeții la nueri și la dinka sînt personaje religioase posedate de spirite.

1.3 *Religiile Africii centrale.*

1.3.1 *Religiile popoarelor bantu.* Aproape zece milioane de bantu trăiesc în Africa centrală, în bazinul fluviului Congo, pe o suprafață care se întinde din Tanzania la est pînă în Congo la vest. Cel mai bine cunoscute sînt etniile ndembu și lele, grație studiilor lui Victor Turner (*The Forest of Symbols*, 1967; *The Drums of Affliction*, 1968) și ale lui Mary Douglas (*The Lele of the Kasai*, 1963).

În centrul religiilor bantu figurează cultele spiritelor morților și riturile magice benefice, propițatorii. În legătură cu primele se află societăți secrete inițiatice dezvoltate de

etnii ca ndembu, dar și instituția mai larg răspândită a oracolelor regale și a „cultelor de aflicțiune“, care constau în a exorciza spiritele „supărate“ ce-i posedă pe bolnavi. Acestea sînt adeseori spirite lăaturalnice aparținînd anumitor grupuri etnice; mediumii trebuie să știe să le vorbească pe limba lor. Vrăjitoria ca activitate feminină prin excelență nu se întîlnește la toate popoarele bantu.

Creatorul, care este asexuat, a ajuns de obicei *deus otiosus*, el nu are cult, dar este invocat ca garant al jurămintelor.

- 1.3.2 *Pigmeii din pădurea tropicală* formează trei grupuri principale: aka-ii, baka-ii și mbuti de pe rîul Ituri în Zair. Ele au fost studiate în celebrele cărți ale lui Colin Turnbull, din care cea mai cunoscută este *The Forest People* (1961). Impulsionați de ambiția preotului Wilhelm Schmidt (1868–1954) de a recunoaște la toate popoarele fără scriere credințe monoteiste originare, mulți misionari catolici și mulți etnografi au confirmat existența la cele trei grupuri de mai sus a credinței într-un zeu creator care devine ulterior *otiosus*. Dar Colin Turnbull neagă posibilitatea ca grupul mbuti să cunoască existența unui zeu creator: pentru cei din neamul mbuti, zeul este hățișul, habitatul african, brusa. Le este caracteristică o anumită sărăcie rituală: nu au un specialist al sacrului și nu practică divinația. Au rituri de trecere însoțite de circumcizia băieților și izolarea fetelor în timpul primei menstruații.

1.4 *Religiile din Africa meridională.*

Bantuizii au emigrat spre sud în două valuri: între 1000 și 1600 d.H. (sotho, tswana, nguni — între ei, cei de limba zulu —, lovendu și venda) și în secolul al XIX-lea (tsonga). Potrivit celebrului africanist Leo Frobenius (1873–1938), întemeierea vechiului regat Zimbabwe se leagă de strămoșii de limba hungo, veniți din nord. Într-un mit karanga, regalitatea sacră realiza unirea contrariilor: căldura și umiditatea simbolizate de prințesele cu vaginul umed și prințesele cu vaginul uscat. Despre primele se zicea că se culcă cu marele șarpe de apă, numit uneori Șarpele-curcubeu, o ființă supranaturală care se întîlnește la numeroase popoare din Africa occidentală și meridională. Prințesele cu vaginul uscat erau asemeni vestalelor,

păzitoarele focului ritual. În timp de secetă, avea loc jertfirea unei prințese cu vaginul umed, ca să pornească ploaia.

Ritualurile de inițiere pubertară sînt mai complicate la băieți, și mai simple în cazul tinerelor fete. Circumcizia nu este o practică generală, iar clitoridectomia nu se practica, deși ritualul comporta un simulacru de excizie. Simbolismul inițiativ se întemeiază pe trecerea de la noapte la zi, de la întuneric la lumina soarelui.

1.5 *Religiile afro-americane* au apărut în mediile de sclavi de origine vest-africană aduși în arhipelagul Caraibelor, pe coasta răsăriteană a Americii de Sud (Surinam, Brazilia) și în America de Nord.

1.5.1 *Culte afro-caraibiene* sînt, alături de religiile afro-guyaneze, cele mai autentic africane, deși au împrumutat de la catolici anumite nume și anumite noțiuni. Religia Vaudou din Haiti, căreia i se cunoaște importanța în cucerirea independenței țării, este un cult de posesiune centrat în jurul unor zei (*Iwa*) de origine fon și yoruba, în timp ce în Santeria cubaneză și în Shango din Trinidad, spiritele invocate sînt zeități *orisa* ale yorubilor (↔ 1.1.1). În toate aceste trei cazuri sacrificiile sîngeroase și dansurile care induc starea de transă servesc ca mijloc de comunicare cu zeii, care au cînd nume africane, cînd nume de sfinți catolici, atribuite unor divinități autentic africane. Rețeaua ocultă a confreriei Vaudou cuprinde întreaga societate haitiană, împînzind-o cu vrăjile și descîntecele sale, cu tainele sale și faima ei ocultă.

Strămoșii sînt venerați în mai multe culte sincretiste cum sînt Kumina, Convince și dansul Kromanti al sclavilor din Jamaica, Big Drum Dance (i.e. Marele Dans al Tobei, N.T.) în insulele Grenada și Carriacou, sau Kele în Santa Lucia.

În multe alte culte, cum este cel al myaliștilor din Jamaica, al bapțiștilor „shouters“ din Trinidad sau al acelor „shakers“ din Saint-Vincent, elementele creștine sînt mai importante decît credințele africane.

Rastafarienii din Jamaica sînt în primul rînd o mișcare milenaristă. Occidentalul obișnuit vede la ei doar frizura *dreadlock* și muzica *reggae*. Se știe însă că atît filozofia cît și muzica lor au mulți adepți atît în Occident, cît și în Africa.

Referința la Etiopia din *Psalmul* 67, 31, văzută ca aluzie la pământul făgăduinței afro-jamaicanilor, a trezit o mișcare politică atunci când prințul (*Ras*) etiopian Tafari (de aici numele de „rastafarieni“) a fost încoronat împărat al Abisiniei în 1930, sub numele de Haile Selassie. Cu timpul, și mai ales după moartea împăratului, mișcarea s-a scindat în mai multe grupuri care nu împărtășesc aceeași ideologie și nici nădejdi politice identice.

1.5.2 *Culte afro-braziliene* au apărut către 1850, pornind de la elemente de origini diverse și prezentând trăsături autentic africane, precum posesia de către spiritele *orisa* și dansul extatic. În nord-est cultul se numește *candomblé*, în sud-est *Macumba*. *Umbanda*, cult originar din Rio de Janeiro, devine foarte popular începând din 1925–1930. Interzise inițial, cultele de posesiune reprezintă azi o componentă esențială a vieții religioase din Brazilia.

1.5.3 *Religiile afro-guyaneze* au apărut în Surinam (fosta Guyana olandeză) în rîndul populației creole de pe coastă, dar și printre sclavii fugari refugiați în interiorul țării. Religia creolilor de pe coastă se numește *winti* sau *afkodré* (de la oland. *afgoderij*, „idolatrie“). Amîndouă variantele păstrează credințe africane vechi și autentice.

1.5.4 *Viața religioasă a africanilor din Statele Unite ale Americii* este binecunoscută pentru intensitatea ei, dar, supuși unei evanghelizări mai energice și mai eficace, negrii americani n-au păstrat intacte credințele și ritualele lor africane. Ideea unei reveniri în Africa a fost propagată fără succes de *American Colonization Society* începînd din 1816 și, cu modificări de ton, de mai multe biserici negre după 1900. Mulți africani americani, dezamăgiți de nepuțința Bisericilor creștine de a le satisface aspirațiile sociale, au adoptat iudaismul și, mai ales, islamul. Există azi două mișcări musulmane printre negrii americani, provenind amîndouă din *Națiunea Islamului* fondată de Elijah Muhammad (Elijah Poole, 1897–1975) în 1934, pornind de la o organizație pusă pe picioare de un musulman (Wallace D. Fard), dar profitînd și de climatul creat de organizația paralelă *Templul Maur al Științei* (*Moorish Science Temple*) a lui Noble Drew Ali (Timothy Drew, 1886–1929), precum și

de propaganda misionară a sectei Ahmadia din India începută în 1920. În 1964, grupul *Moscheea musulmană* (*Muslim Mosque*) al lui Malcolm X (Malcolm Little, 1925–1965) s-a despărțit de *Națiunea Islamului*. După moartea lui Elijah Muhammad în 1975, fiul său Warithuddin (Wallace Deen) Muhammad a transformat *Națiunea Islamului* într-o organizație subordonată islamului ortodox (sunnit), sub numele de *Misiunea Musulmană Americană* (*American Muslim Mission*). *Națiunea Islamului* (*Nation of Islam*) este azi o organizație condusă de pastorul Louis Farrakhan din Chicago, care continuă linia trasată de Elijah Muhammad.

- 1.6 *Bibliografie.* Privind religiile africane în general, a se vedea B. C. Ray, *African Religions: An Overview*, în ER 1, 60–69; E. M. Zuesse, *Mythical Themes*, în ER 1, 70–82; B. Jules-Rosette, *Modern Movements*, în ER 1, 82–89; V. Grotannelli, *History of Study*, în ER 1, 89–96. A se vedea de asemenea B. Holas, *Religions du monde: L'Afrique noire*, Paris 1964; Benjamin C. Ray, *African Religions: Symbol, Ritual, and Community*, Englewood Cliffs N. J. 1976; Noel Q. King, *African Cosmos. An Introduction to Religion in Africa*, Belmont CA 1986. O bună culegere de texte religioase africane a dat L. V. Thomas și R. Luneau, *Les Religions de l'Afrique noire. Textes et traditions sacrées*, 2 vol., Paris 1981.

Despre religiile Africii occidentale, a se vedea H. A. Witte, *Symboliek van de aarde bij de Yoruba*, Groningen 1982, și I. P. Couliano în *Aevum* 57 (1983), 582–583; Marcel Griaule, *Dieu d'Eau*, Paris 1966; M. Griaule–G. Dieterlen, *Le Renard Pâle*, Paris 1965; G. Dieterlen, *Essai sur la religion bambara*, Paris 1951; Geneviève Calame-Grinaule, *Ethnologie et langage. La parole chez les Dogons*, Paris 1965; Dominique Zahan, *La Dialectique du verbe chez les Bambaras*, Paris-La Haye 1963; D. Zahan, *Société d'initiation Bambara: le N'Domo, le Koré*, Paris-La Haye 1960.

Cu privire la religiile Africii orientale, a se vedea W. A. Shack, *East African Religions: An Overview*, în ER 4, 541–552; B. C. Ray, *Northeastern Bantu Religions*, în ER 4, 552–557; J. Beattie, *Interlacustrine Bantu Religion*, în ER 7, 263–266; J. Middleton, *Nuer and Dinka Religion*, în ER 11, 10–12; E. E. Evans-Pritchard, *Nuer Religion*, Oxford 1956; idem, *Witchcraft Oracles and Magic among the Azande*, Oxford 1980 (1937); Godfrey Lienhardt, *Divinity and Experience: The Religion of the Dinka*, Oxford 1961.

Despre religiile Africii centrale, vezi E. Colson, *Central Bantu Religion*, în ER 3, 171–178; S. Bahuchet și J. M. C. Thomas, *Pygmy Religion*, în ER 12, 107–110; Colin M. Turnbull, *The Forest People. A Study of the Pygmies of the Congo*, New York 1962.

Despre religiile Africii meridionale, vezi M. Wilson, *Southern African Religion*, în ER 13, 530–538; L. de Heusch, *Southern Bantu Religions*, în ER 13, 539–546.

Despre religiile afro-americane, vezi G. Eaton-Simpson, *Afro-Caribbean Religions*, în ER 3, 90–98; Alfred Métraux, *Le Vaudou haïtien*, Paris 1958; A. J. Raboteau, *Afro-American Religions: An Overview*, în ER, 1, 96–100; idem, *Muslim Movements*, în ER 1, 100–102; Y. Maggie, *Afro-Brazilian Cults*, în ER 1, 102–105; R. Price, *Afro-Surinamese Religions*, în ER 1, 105–107.

Religiile din AMERICA CENTRALĂ

2.0 Aria mezo-americană este, întrucîtva, echivalentul american al Semilunii roditoare. Ea a moștenit un mare număr de civilizații avansate (toltecii, olmecii, zapotecii, mixtecii etc.), între care cele mai remarcabile sînt acelea ale mayașilor și aztecilor.

2.1 *Mayașii*, care aveau o scriere hieroglifică azi parțial descifrată și un calendar complex și exact căruia i se poate aplica, cu ușurință, calculul de transformare în calendarul gregorian, sînt urmașii și moștenitorii culturali ai olmecilor, a căror civilizație a înflorit către 1200 î.H. În schimb, cele mai vechi urme ale mayașilor nu coboară mai înapoi de anii 200–300 d.H.; ele se sting apoi la puțină vreme din cauza unei năvăliri militare venind din Teotihuacán (din Mexicul de azi), dar se reiau mai apoi și ating apogeul în condițiile geofizice extrem de defavorabile ale pădurii tropicale. Către 750 d.H., patru centre urbane importante își fac apariția (Tikal, Copán, Palenque și Calakmul), în jurul cărora gravitează un mare număr de orașe secundare și de sate; dar existența unui stat maya centralizat este puțin probabilă.

Din motive necunoscute, între care cele mai verosimile sînt invazia și războiul religios, între 800 și 900 populația părăsește orașele, abandonînd junglei magnificele lor monumente. După această catastrofă, cultura maya se va concentra în peninsula Yucatán, unde numeroase centre urbane au apărut între 900 și 1200 d.H. Între ele, Chichén Itzá pare să fi fost cucerită de toltecii din Tollán (precursori ai aztecilor) și a devenit unul din polii expansiunii lor ulterioare. Potrivit legendei, eroul mitic Quetzalcóatl-Kukulkán

(Șarpele cu pene de Quetzal) însuși conduce tabăra exilaților din Tollán (Tula, la nord de Mexico), invadat la acea dată de forțele zeului nimicitor Oglindă Afumată (Tezcatlipoca), pînă în Yucatán și întemeiază Chichén-Itzá. Părăsită, către 1200, Chichén-Itzá își transmite strălucirea orașului Mayapán lîngă Mérida, distrus și acesta către 1441. Cînd invadatorii spanioli debarcă în America Centrală, civilizația maya era în declin. În primăvara anului 1517, la apropierea imenselor galioane negre ale unei puteri necunoscute, locuitorii peninsulei Yucatán își amintesc vechile profeții cu privire la reîntoarcerea lui Tezcatlipoca: „În ziua aceea, toate vor cădea în ruină...”

Cîte grupuri răzlețe reușesc să scape de aculturația forțată; le vom regăsi, după al doilea război mondial, în jungla din Chiapas, împrejurul acelor extraordinare temple părăsite. Azi, peste două milioane de descendenți ai vechilor mayași trăiesc în America Centrală: yucatecii, cholii, chontalii, lancandonii, tzotzoli, tzeltalii, toholabalii, quiché, cakchiquelii, tzutuhilii etc., vorbind vreo treizeci de dialecte foarte diverse. Ei sînt, în continuare, păstrătorii unor ritualuri sacre, căci, deși buni catolici de vreo patru sute de ani, ei n-au încetat vechile practici.

2.1.1 Religia. După opera de distrugere făcută de Diego de Landa, un călugăr spaniol zelos, numai trei cărți în alfabetul sacru maya au putut supraviețui. Ca să ne transmită însă vechea lor mitologie, preoții mayași au scris în dialectul maya, dar cu alfabet latin. Cele mai importante sînt *Popol Vuh* a mayașilor quiché și *Cărțile lui Chilam Balam* ale yucatecilor.

Sacerdoțiul suprem la mayași aparținea lui *halach uinic* („omul cel vrednic“). În atribuțiile sale intrau, deopotrivă, predarea scrierii hieroglifice, calculul calendaristic și prevestirile.

Momentul central al cultului era sacrificiul, numit p'a chi („deschiderea gurii“) la yucateci, nume venind de la obiceiul de a mînji gura statuii zeului cu sîngele victimei. Animalele erau rareori jertfite; erau preferate sacrificiile umane; unii zei, precum zeii ploii, Chac, doreau sîngele copiilor. Sîngele, substanță atît de prețioasă, încît era reprezentată în basoreliefuri prin pene de *quetzal*, era extras în mai multe moduri: prin tehnica spectaculoasă a smul-

gerii inimii, prin străpungere, prin jupuire etc. În riturile de penitență, toți se lăsau să sîngereze, și pentru a face rănilor cît mai dureroase se folosea spinul unui calcan.

Fără să se identifice cu un monoteism pur, cultul zeului celest Itzam Na („Casa Iguanei“), reprezentat printr-o clădire a cărei poartă de intrare este chiar gura zeului, se apropie totuși de acesta, căci celelalte zeități din panteonul maya (Soarele, Luna, divinitățile Chac etc.) sînt numai slujitorii săi credincioși. Itzam Na este, în același timp, și zeu al infernului, al focului și al însănătoșirii.

Existența umană se continuă după moarte în raiul ceresc, în lumea subpămînteană, sau în locul, și el celest, unde odihnesc luptătorii.

Miturile maya, între care *Popol Vuh* adună un repertoriu foarte interesant, conțin teme cunoscute: nimicirea periodică a lumii, prin apă și prin foc, crearea unui om care se topește în apă, neînstare să se miște, sau dimpotrivă a unui om de lemn, înțepenit, lipsit de maleabilitatea primului etc. Originea mitică a porumbului este o sinteză între ceea ce etnologul Ad. E. Jensen (1899–1965) a numit miturile *dema* și miturile *prometeiene*. Primele prezintă apariția anumitor plante comestibile, mai ales tuberculi, ca urmare a omorîrii unei divinități numite *Dema* în Indonezia, iar celelalte au mai ales legătură cu tema furtului cerealelor din cer. Capul tăiat al zeilor sacrificați se află la originea jocului ritual cu mingea, a cărui importanță în America Centrală este mare. Jocul era deosebit de încrîncenat, căci jucătorii echipei care pierdea erau decapitați.

2.2 *Aztecii sau mexicas-ii*, care sînt ca și toltecii un grup de limbă nahuatl, se instalează cam pe la anul 1325 în insula Tenochtitlán, din lacul care acoperea pe atunci o parte a văii Mexicului. Ei provin din nord, unde nu fuseseră un popor dominator, ci dominat. Pleacă în căutarea Pămîntului făgăduit, călăuziți de Marele Preot, Huitzilpochtli, însușit de zeul Oglindă Fumegîndă (Tzecatlipoca) și născut a doua oară de Zeița Mamă Coatlicue. Stabiliți în Platoul Mexicului, ei ajung repede un popor de cuceritori a cărui principală îndeletnicire a fost definită ca un „imperialism mistic“. Obsedați, într-adevăr, de nevoia de a aduce jertfe noi pentru ca sîngele lor să sprijine mersul Soarelui pe cer, aztecii își procurau victime din rîndul popoarelor vecine.

Cînd Hernando Cortés (1485–1547) a ajuns în Yucatán în 1519, cu 508 soldați și 10 tunuri, imperiul aztec al lui Moctezuma al II-lea (și mai puțin decît imperiul inca sub Atahualpa) nu arăta semnele de declin ale civilizației maya. Exploatînd abil credința lor în întoarcerea lui Quetzalcóatl și în sfîrșitul lumii, dar mai ales rivalitățile dintre cetățile aztece, Cortés cucerește în doi ani un mare imperiu, punînd astfel capăt unei istorii, sîngeroase și triumfătoare, de două secole, a aztecilor.

2.2.1 *Religia.* Aztecii întemeiază Teotihuacán, prestigiosul oraș mitic („locul zeilor“), lăcașul unei avansate culturi ce va dispărea către anii 700 î.H., dar va da totuși naștere celei toltece de la Tula. Aztecii moștenesc de la aceasta mai mulți zei cum sînt Quetzalcóatl și Tezcatlipoca, scrierea, calendarul, arta divinației. Într-unul din miturile aztece dintre cele mai bogate în urmări rituale, Teotihuacán este cîmpia primordială unde jertfa zeilor a inaugurat A Cincea Vîrstă (sau Al Cincilea Soare) a Lumii. Primii patru Sori sfîrșiseră violent. Acolo, în șesul Teotihuacán, se adună zeii ca să făurească un nou Soare și o nouă speță umană. Tezcatlipoca și Quetzalcóatl făuresc primul cuplu uman și îi dau drept hrană porumbul. Ca să poată fi creat Soarele, trebuia jertfit un zeu. Dar Soarele cel nou și Luna cea nouă create ca urmare a jertfirii prin foc a doi zei nu se pot mișca singure. Ceilalți zei, atunci, își slobozesc sîngele sub cuțitul sacrificial al lui Ecatl, și Al Cincilea Soare se va pune în mișcare. Numai zeul Xolotl fuge ca un laș ca să scape de moarte; el va deveni zeul Făpturilor Hîde și a tot ceea ce este dublu, cum sînt gemenii, de pildă.

Acest sacrificiu primordial trebuie reînnoit periodic, pentru ca Soarele să-și poată urma cursul. Acesta este motivul pentru care aztecii, popor al Soarelui, sînt obsedați de sînge și de aici datoria lor de a și-l procura ca să facă să dăinuiască A Cincea Vîrstă. Așa se explică hecatombele de victime, femei și prizonieri de război, jertfite ritualic înaintea altarului lui Huitzilpochtli pe terasa lui Templo Mayor din Tenochtitlán, centrul simbolic al puterii aztece. Deși aztecii cunosc ca și mayașii numeroase metode de a ucide, ei preferă smulgerea inimii din pieptul victimei. Într-o atmosferă mistică intensificată de sunetele instrumentelor de suflat și de percuție (căci mezo-americanii nu

cunoșteau instrumentele cu coarde), preotul sacrificator aruncă inima extrasă cu repeziciune într-un vas conținând hrana sîngerîndă a zeilor, stropește cu sînge statuia uriașă a lui Huitzilpochtli, apoi, după ce a decapitat victima, depune capul pe un palier special prevăzut, alături de celelalte cranii. Cadavrul, azvîrlit la poalele unei platforme de jertfă, face obiectul unui prînz canibalic al întregii adunări.

Ca și mayașii, aztecii aveau o cosmologie destul de elaborată, cuprinzînd treisprezece ceruri, treisprezece fiind numărul fundamental al calendarului divinatoriu de două sute șaizeci de zile (a nu se confunda cu calendarul solar normal) și multe speculații numerologice. Existența a două calendare prilejuia un mare număr de sărbători, fixe sau mobile, la care se adăugau ritualuri propitiatorii, de dobîndire a grației, de consacrare etc. Băutul berii (*pulque*), în cantități mari la fel ca și la alte popoare mezo-americane, marca marile sărbători, a căror pregătire era adeseori însoțită de privațiuni și macerări. De sărbătoarea Soarelui, la 4 Ollin, comunitatea se lăsa să sîngereze în semn de penitență.

- 2.3 Cu numai cîteva excepții, *popoarele din America Centrală de azi* au asimilat limbile și religia cuceritorilor creștini, ceea ce a modificat sau a nimicit, pur și simplu, tradițiile proprii.

Fragmente incomprehensibile de mituri, cosmologii, aluzii divinatorii și ritualuri reapar încă în imaginarul mezo-american, sfărîmături ale unui vast complex religios arhaic înghițit de hățșurile junglei.

Ființa Supremă a indienilor de azi este fie Dumnezeu-Tatăl, fie Iisus Hristos al lui Cortés sau Pizarro, identificat cu Soarele de triburile quiché și tepehua. Dar mai ales Maria, Fecioara din Guadelupa, a cucerit o poziție centrală în pantheonul indian american. În decembrie 1531, Fecioara indiană a apărut pe colina sfîntă a zeiței aztece Tonantzin, mama imaculată a lui Huitzilpochtli, și s-a adresat băștinașilor în limba nahuatl. De atunci, ea veghează asupra lor și le împlinește dorințele cele mai umile, așa cum nici o altă putere divină de rang important n-a făcut-o vreodată în această parte a pămîntului.

- 2.4 *Bibliografie.* M. León-Portilla, *Mesoamerican Religions: Pre-Columbian Religions*, în ER 9, 390–406; H. von Winning, *Pre-*

classic Cultures, în ER 9, 406–409; D. Heyden, *Classic Cultures*, în ER 9, 419–428; H. B. Nicholson, *Postclassic Cultures*, în ER 9, 419–428; K. A. Wipf, *Contemporary Cultures*, în ER 9, 428–438; D. Heyden, *Mythic Themes*, în ER 9, 436–442; Y. Gonzáles Torres, *History of Study*, în ER 9, 442–446; J. M. Watanabe, *Maya Religion*, în ER 9, 298–301; D. Carrasco, *Aztec Religion*, în ER 2, 23–29; D. Carrasco, *Human Sacrifice: Aztec Rites*, în ER 6, 518–522.

Despre mayași, vezi în special J. E. S. Thompson, *Maya History and Religion*, Norman Oklahoma 1972; cf. Couliano în *Aevum* 49 (1975), 587–590; Charles Gallenkamp, *Maya. The Riddle and Rediscovery of a Lost Civilization*, New York 1987.

Despre azteci, vezi Jacques Soustelle, *Les Aztèques*, Paris 1970, și mai ales lucrarea recentă a lui David Carrasco, *Quetzalcoatl and the Irony of Empire: Myths and Prophecies in Aztec Tradition*, Chicago 1982.

Despre miturile *dema* și miturile *prometeiene*, vezi Ad. E. Jensen, *Mythes et cultes chez les peuples primitifs*, tr. fr., Paris 1954.

Religiile din AMERICA DE NORD

3.0 *Indianul american*, după cum ne arată excelenta lucrare a lui Elémire Zolla, *I letterati e lo sciamano* (Milano, 1969), a fost obiectul unor interpretări mereu fluctuante din partea colonizatorilor care i-au distrus cultura. Majoritatea acestor interpretări, subliniază Zolla, nu revelează nimic asupra indianului însuși, ci doar asupra concepțiilor dominante ale euro-americanilor în cutare sau cutare perioadă: puritanismul religios, epoca Luminilor, romantismul, exaltarea progresului (care îl considerau pe indigen fie cu o anume bunăvoință disprețuitoare, fie cu ostilitate). Aceste opinii au comună ideea că indianul nu arată decît un interes relativ neglijabil față de civilizația colonizatorilor europeni; fie că e vorba de religia ori de tehnologiile lor. (Cu o singură excepție: unii dintre acești indieni ai preeriilor, pe care noi, în imaginația noastră modelată de western-uri, nu îi putem separa de caii lor, nu văzuseră calul pînă în secolul al XVIII-lea, cînd au fost aduși cai mexicani provenind din Spania.) Autoritățile se vor mulțumi cu și mai puțin ca să-și justifice genocidul. Calviniștii olandezi, ale căror isprăvi în Africa de Sud au rămas mult mai celebre, nu ezită să-i trateze ca pe niște animale sălbatice, și guvernatorul Kieft a instituit un premiu pentru fiecare scalp de indian din Noua Olandă. Înainte încă de a deveni posesiuni englezești, sudul statului New York și teritoriul New Jersey curățiseră terenul de băștinași. Englezii le-au aplicat același tratament, dar au mărit premiile pe cap de indian: în Massachusetts, în 1703, un scalp indian valora 60 de dolari, în Pennsylvania scalpul unui bărbat valora 134 dolari și acela al unei femei 50 de dolari, după o îngustă logică patriarhală, căci e

evident că rata de creștere a populației depinde de femei și nu de bărbați. Indienii de pe Coasta de est care nu au fost omorâți aveau să fie deportați la vest de Mississippi de președintele Andrew Jackson, ca urmare a aceluia *Removal Act* de la 1830, care a alungat de pe teritoriile estice chiar pe acei blânzi cherokee botezați cum se cuvine și mîndri că imitaseră atît de reușit civilizația invadatorilor. Mereu „sălbatici“, și doar cînd și cînd „barbari“, indienii al căror simbol deveniseră shoshonii din Marele Bazin, numiți *Diggers* (săpători, mîncători de rădăcini) de exploratorul Jodediah Smith în 1827, erau socotiți a se afla într-o stare deplorabilă de sărăcie și igienă. Potrivit scriitorului romantic Washington Irving, chiar vînătorii la capcană francezi, mult mai favorabili unei integrări rasiale decît puritanii, nu găseau nimic bun la shoshoni, pe care îi numeau *dignes de pitié*. Nimeni nu e la adăpost de confuziile cele mai atroce; în 1861, bunul Mark Twain corectează darvinismul apropo de indieni, căci strămoșii lor par să descindă nu din primate, ci, mai degrabă, din gorilă, din cangur sau din șobolanul de Norvegia. Iar în 1867, *Weekly Leader* din Topeka, demn continuator al pioșilor olandezi, nu vede în ei decît o infamă bandă de hoți, leneși, puturoși și răufăcători, cărora orice om onest nu le poate dori decît nimicirea totală: „*A set of miserable, dirty, lousy, blanketed, thieving, faithless, gut-eating skunks as the Lord ever permitted to infect the earth and whose immediate and final extermination all men, save Indian agents and traders, should pray for.*“ Această rugăciune, care era și a generalului William Sherman la acea dată, a fost, într-o oarecare măsură, îndeplinită, în ciuda marilor zguduirii de la sfîrșitul secolului al XIX-lea, care e martor la apariția noii mișcări religioase milenariste Ghost Dance Religion. Generalul Phil Sheridan a preconizat nimicirea bizonilor spre a le răpi indienilor mijlocul de subzistență. Masacrul de la Wounded Knee (pe 29 decembrie 1890) a inaugurat o epocă în care „rezervația“ rămînea singura alternativă posibilă la ideea integrării. Dar, între timp, etnografi și etnologi ale căror nume au intrat azi în legendă, precum James Mooney sau Franz Boas, au descris incomparabila bogăție și diversitate a credințelor și cutumelor societăților indiene. Astăzi, această lume stranie trezește ca și altădată fantezia, dar descoperirea complexității ei, a profunzimii ei neașteptate nu ne-o face în mod necesar mai

accesibilă decât predecesorilor noștri, cu atât mai mult cu cât ficțiunea pare uneori s-o invadeze, ca în poveștile, tot mai extraordinare, ale romancierului Carlos Castaneda.

3.1 *Originea indienilor americani* a făcut obiectul unei îndelungate dezbatere. Tradiția nu s-a mulțumit numai să-i facă egipteni, troieni sau cartaginezi, dar una din ipotezele cele mai persistente a vrut ca ei să provină din cele zece triburi pierdute ale lui Israel.

În realitate, strămoșii indienilor provin din Siberia. Au traversat cu piciorul întinderea înghețată a strîmtonii Bering, în urmărirea vînatului. Acum unsprezece mii de ani au ajuns pînă la capătul meridional al Americii de Sud. Culturile monumentale ale căror urme au fost găsite în nordul Mexicului nu le egalează în strălucire pe acelea ale Americii Centrale (\leftrightarrow 2). Indienii nord-americani își mențineau totuși particularismele. La sosirea primilor europeni, vorbeau mai mult de cinci sute de limbi.

Extremul nord și insulele sînt populate de eschimoși. De aici pînă la actuala graniță dintre Canada și Statele Unite se întindeau teritoriile indienilor aparținînd familiei lingvistice a algonchinilor (la răsărit, precum ojibwa și penobscot), a athapascanilor (în centru și la vest: yellowknife, chipewyan, kaska, slave și beaver).

La răsărit și miazăzi de Marile Lacuri se întindeau teritorii ale grupurilor lingvistice irochez și sioux. Mai la sud, algonchuinilor, sioux-ilor, irochezilor și caddoanilor, li se adaugă muskogeanii.

Preeriile centrale erau locuite în special de triburi sioux (asiniboini, crows, deghiga, gros-ventres, chiwere, mandani, arikara, hidatsa etc.). Peiorativ la început, termenul de „sioux“ desemnează mai ales triburile înrudite dakota, lakota și nakota. Șase alte familii lingvistice sînt prezente: algonchină (cree, cheyenne, blackfoot), athapascană (apașii), caddoană (pawnee, arikara), kiowa-tanoană, tonkawană și uto-aztecă (comanșii, populația ute).

Coasta de nord-vest a fost împărțită în trei sectoare: septentrional (tlingit, haida, tsimshian), central (bella coola, nootka, kwakiutl) și meridional (salish, chinook).

Marele Bazin era locuit de indieni aparținînd unei singure familii lingvistice, ca shoshonii și paiuții. Podișul și California adăposteau popoare de o mare diversitate lingvistică și culturală.

La sud sînt reprezentate șase familii lingvistice: uto-aztecă, hokană, athapascană, tanoană, zuni și keres. Clasificarea economică încrucișează și separă rudenția lingvistică. Indienii sedentari pueblo, de exemplu, care locuiesc în cătune (*pueblos*), vorbesc limbi tanoane (tiwa, tewa, towa), keres, zuni, uto-aztece (tribul hopi). Unele din aceste *pueblos* au fost locuite neîntrerupt începînd din secolul al XII-lea. Apașii și navajo sînt indieni athapascani care au emigrat din Canada spre sud înainte de sosirea colonizatorilor spanioli.

3.2 *Eschimoșii* care se numesc pe ei înșiși *inuit* („oameni“), trăiesc de-a lungul coastelor arctice ale Asiei nord-orientale, în Alaska, în Canada și în Groenlanda. Insulele Aleutine sînt locuite de un popor înrudit cu eschimoșii. Ca și popoarele nord-siberiene, eschimoșii își centreză viața lor religioasă pe șamanism (↔ 29). Subzistența lor fiind legată de pescuit sau de vînătoare, ei au ceremonii de ispășire și de îmbunare a spiritelor animalelor ucise.

3.3 *Indienii din Nord* au mitologii complexe care subîntind mai multe ere, fiecare cu ființele mitologice proprii, de pildă eroul civilizator, autor a diverse isprăvi mitice. Aceste isprăvi, adesea combinate cu acelea ale unui Trickster sau influențate de ele, au în Alaska un animal drept protagonist, în timp ce în restul teritoriului este vorba de un om. Ritualurile joacă un rol relativ puțin important în viața colectivă a băștinașilor din Canada. Șamanul, a cărui cunoaștere se revelează în vis, este singurul specialist în ale religiei din regiune (↔ 29).

3.4 *Indienii din nord-estul Statelor Unite* împărtășesc conceptul unei puteri totalizante, numită *manitu* la populațiile algonchine, *oki* la huroni și *orenda* la irochezi. Bună sau rea, această putere se întrupează în anumite ființe și obiecte. Ea intră în legătură cu oamenii prin intermediul spiritelor. Populațiile de pe coasta nord-estică au o viață rituală foarte bogată, cu ceremonii expiatoare și propitiatoare față de plantele comestibile și animalele de vînat și cu rituri de trecere mai mult sau mai puțin complexe. Se crede că fiecare om are spirite personale care sînt invocate prin rituri de tip șamanic. Amulete descîntate, măști și alte

obiecte pline de „putere“ au parte de ceremonii speciale. Confrerii inițiatice de vindecători, cum este Midewiwin al populației ojibwa, s-au format în anumite societăți, în timp ce în altele sînt necunoscute. Personajul religios al regiunii este șamanul, specializat în vindecare (și în arta prezicerii) prin tehnica „cortului care se scutură“ (*shaking tent*) și prin încorporarea unor agenți spirituali patogeni.

Credința vindecătorilor în fărînce și în ritualuri vrăjito-rești, care îi ajută, în același timp, să le combată, îi deosebesc pe indienii de pe coasta de sud-est, cum sînt cherokee-ii, de cei de pe coasta nord-estică a Americii de Nord. Ritualuri zilnice de imersiune în apă erau considerate importante pentru supraviețuirea grupului. Între ceremoniile anotimpurilor, aceea a Anului Nou, asociată ajungerii porumbului la maturitate, era cea mai importantă.

- 3.5 *Indienii Preeriilor* formează un conglomerat de culturi care nu apar decît în secolul al XVIII-lea, o dată cu migrațiile mai multor grupuri de indieni, avînd cai proveniți din Mexic, și care pornesc în căutarea vînatului. În acest creuzet cultural, viața religioasă a unor popoare foarte diferite capătă numeroase trăsături comune, cum e ceremonia Dansului Soarelui și existența confreriilor de războinici. Regiunea devine, într-adevăr, teatrul unor necurmăte lupte. Dorința de a avea viziuni a bărbaților luptători permite colonizatorilor să aibă în alcoolul ieftin un aliat eficace în suprimarea indigenilor. Importul de plante halucinogene cum este peyotl, către 1850, declanșează organizarea unor culte și a unor confrerii ai căror membri împărtășeau anumite viziuni și anumite ritualuri secrete.

În ritualul de sauna (*sweat lodge*), un grup de bărbați trebuie să suporte suferințele unei călduri intense, se biciuiesc cu crengi, dansează și cîntă. Sauna îl purifica pe războinic sau pe vizionar.

Șamanul și vindecătorul sau vindecătoarea capătă în regiunea Preeriilor funcția importantă (și plătită) de maestru de ceremonii. Ei formează o castă, care, la fel ca medicii noștri, utilizează un limbaj profesional. La triburile pawnee, un bătrîn (*kurahus*) conduce ceremonia de mijlocire *hako*, în timpul căreia legăturile simbolice dintre generații devin mai intense. Un vindecător (o femeie la tribul *blackfoot*) conduce Dansul Soarelui (*Sun Dance*), care aparținea

inițial confreriei de vindecători a mandanilor și care devine, apoi, cea mai importantă ceremonie a tuturor triburilor indiene din Preerii. În timpul Dansului Soarelui, bărbații îndurau suferințe fizice atroce, în scopul de a se apropia cât mai mult de Marele Spirit. Interzis la 1880, Dansul își face iar apariția în 1934, iar din 1959, el e însoțit din nou, la populațiile ojibwa și dakota, de morțificări aspre.

Tot la indienii Preeriilor apare, spre anul 1870, cultul milenarist numit *Ghost Dance* (Dansul Fantomelor), încurajat de mormonii din Utah, care cred și azi că indienii sînt cele zece triburi pierdute ale lui Israel. Profetul Wovoka a proclamat că indienii trebuie să înceteze să se mai bată, trebuie să se purifice și să venereze prin dans Marele Spirit, căci jugul colonizatorilor europeni va dispărea așa cum a apărut, datorită unui cutremur de pămînt care nu-i va cruța decît pe indieni. Interzicerea lui *Ghost Dance* nu a avut efect. În 1890, guvernul a trimis trupe care au masacrat 260 de siouxi inocenți care se îndreptau spre Wounded Knee Creek în Dakota de sud ca să-și practice ceremoniile.

Cultul cactusului mexican halucinogen numit *peyotl* („pieliță, membrană”) în aztecă (numele științific al plantei este *Lophophora williamsii*) s-a răspîndit printre indienii Preeriilor cam la aceeași dată cînd își face și *Ghost Dance* apariția. Cultul n-a fost pînă în 1964 declarat ilegal, dar la această dată Curtea de Apel din statul California a declarat că interzicerea sa nu reprezintă o restricție anticonstituțională a libertății religioase, întrucît acest cult nu este structurat ca o religie. Prima carte a romancierului Carlos Castaneda (*The Teachings of Don Juan: A Yaqui Way of Knowledge*), care a apărut în 1968 ca lucrare de etnologie, voia probabil să prezinte cultul ierbii *peyotl* ca o veritabilă religie.

3.6 *Indienii din Nord-Vest*, pe care îi asociem de obicei, în mintea noastră, cu stîlpii totemici, dar pe care n-au început să și-i făurească decît după ce colonizatorii au introdus uneltele de fier în regiune, trăiesc într-o zonă în care pescuitul a putut să le asigure întotdeauna o abundență de hrană pe care triburile de vînători n-au cunoscut-o decît după sosirea cailor spanioli aduși din Mexic. Populațiile tlingit, haida, tsimshian, haisla, bella coola, kwakiutl, notka, salish, makah, quileute, skokomish, chinahook, tillamook, coo, totowa, yurok, kupa și karok din Columbia

britanică și de pe coasta nord-vestică a Statelor Unite (Washington, Oregon) împărtășesc mai multe instituții, credințe și ritualuri comune. Belșugul de hrană și instituția șefului de trib permit să se poată explica ceremonia *potlach*, o sărbătoare la care fiecare face daruri altui membru al colectivității, precum și vecinilor teritoriali. Cantitatea de bunuri împărțită cu această ocazie este în funcție de rangul social al fiecăruia și căpeteniile sau cei care aspiră la un statut ierarhic superior trebuie să cheltuiască (sau să sacrifice) cantități incredibile de hrană. Aceeași ierarhie socială funcționa în virtutea unui sistem foarte complicat de datorii. Exact caracterul nerestituibil al acestora le asigura căpeteniilor puterea socială; a-ți plăti datoria față de altcineva însemna a-l dezonora pe acela. În plus, aristocrația avea monopolul legăturilor cu nenumărate spirite ale strămoșilor. Majoritatea indienilor din nord și nord-vest credeau în pre existența sufletelor în număr limitat și în metensomatoză; aceasta explică ușor cultul strămoșilor și respectul pentru însemnele de recunoaștere a lor, însemne pe care numai spița neamului lor putea să le arboreze.

Șamanismul rareori ereditar și, în general, deschis oricărei persoane vizionare era cunoscut în toată zona. Un șaman putea fi vrăjitor în raport cu o altă colectivitate. Vrăjitoria era pedepsită cu moartea.

În mitologiile coastei de nord-vest, prezența Trickster-ului, cum este Corbul la populațiile tlingit, este marcantă.

Cele mai însemnate ceremonii ale regiunii erau dansurile extatice care aveau loc în timpul iernii.

- 3.7 *Indienii californieni* cunosc spirite ancestrale și animaliere, ființe mitologice cum ar fi eroul civilizator și Trickster-ul, șamanismul etc. Indienii Podișului, ai Marelui Bazin și ai Preeriilor caută și își provoacă viziuni extatice. Ei au sărbători religioase legate de primele roade, ceremonii de pubertate (în special ale fetelor) și ritualuri de sauna cu rol de purificare. Tipic pentru regiune este obiceiul utilizării unei băuturi psihotrope extrase din *toloache*, termen nahuatl pentru *Datura stramonium* (ciumăfae, *N.T.*), o plantă toxică menționată și în vrăjitoria europeană. În anumite regiuni, cultul plantei *toloache*, care asigura accesul la anumite viziuni și, deci, la lumea spiritelor, era foarte elitist. Cu acest cult al plantei erau asociate multe alte ceremonii

colective (de exemplu, ritualuri funerare). Una din ele avea să se dezvolte în cultul nord-californian al lui *Kuksu* (numele eroului care i-a creat pe cei din tribul *pomo*), comportînd existența unor confrerii secrete cu măști.

- 3.8 *Indienii din pueblo-uri* — treizeci și una de sate locuite de indieni ținînd de șase grupuri lingvistice deosebite — împărtășesc o economie agricolă sedentară și numeroase credințe. Ei au comun cu indienii Americii Centrale mitul creării și distrugerii periodice a lumii. Cu toții recunosc existența ființelor supranaturale, *Kachina*, cuvînt care desemnează și măștile ceremoniale care evocă prezența ființelor supranaturale în viața rituală a indienilor *pueblo*.

Indienii *hopi* au un sistem complex de confrerii religioase, fiecare dintre acestea prezidînd ceremoniile pe rînd. *Kachina* (este și numele unei astfel de confrerii religioase) apar în public din martie pînă în iulie, iar din ianuarie pînă în martie apar în încăperile ceremoniale numite *kiva*. În februarie, în cursul ceremoniei *Powamuy*, sînt inițiați copiii în cultul zeităților *Kachina*. În iulie, sărbătoarea *Niman* („întoarcerea“) încheie ciclul spiritelor *Kachina*; urmează apoi perioada fără măști. În viața rituală a *hopi*-lor, simbolurile cele mai importante sînt porumbul, simbolizînd, la aceste populații de agricultori, viața și penele de pasăre, care duc spre zei rugămințile oamenilor.

Satul (*pueblo*) zunilor cunoaște și alte confrerii religioase; pe lîngă *Kachina* exista și aceea a preoților acestor *Kachina*. În 1860 războinicii confreriilor *Kachina* s-au adunat din toate *pueblo*-urile, răscolîndu-se împotriva colonizatorilor spanioli, cu excepția *pueblo*-ului izolat al *hopi*-lor, care n-a fost niciodată supus aculturației forțate. În celelalte *pueblo-uri*, s-au născut culte sincretiste.

- 3.9 *Bibliografie.* Despre indienii americani, în general, vezi Elémire Zolla, *I letterati e lo sciamano*, Milano 1969; Peter Farb, *Les Indiens. Essai sur l'évolution des sociétés humaines*, tr. fr. Paris 1972; William T. Hagan, *American Indians*, Chicago 1979.

W. Müller, *North American Indians: Indians of the Far North*, în ER 10, 469–476; J. A. Grim și D. P. St. John, *Indians of the Northeast Woodlands*, în ER 10, 476–484; D. P. St. John, *Iroquois Religion*, în ER 7, 284–287; Ch. Hudson, *Indians of the Southeast Woodlands*, în ER 10, 485–490; W. K. Powers, *Indians of the Plains*, în ER 10, 490–499; S. Walens, *Indians of the North-*

west Coast, în ER 10, 499–505; T. Buckley, *Indians of California and the Intermountain Regions*, în ER 10, 505–513; P. M. Whiteley, *Indians of the Southwest*, în ER 10, 513–525; A. Hultkranz, *North American Religions: An Overview*, în ER 10, 526–535; S. D. Gill, *Mythic Themes*, în ER 10, 535–541; J. D. Jorgensen, *Modern Movements* în ER 10, 541–545; R. D. Fogelson, *History of Study*, în ER 10, 545–550.

Despre religiile din America de Nord, în general, vezi Ake Hultkranz, *Belief and Worship in Native North America*, Syracuse N.Y. 1981, și *The Study of American Indian Religions*, New York 1983. Despre societăți și ritualuri de inițiere șamanică, cea mai frumoasă carte rămîne aceea a lui Werner Müller, *Die blaue Hütte. Zum Sinnbild der Perle bei nordamerikanischen Indianern*, Wiesbaden 1954.

Despre *Ghost Dance*, lucrarea clasică este James Mooney, *The Ghost-Dance Religion and the Sioux Outbreak of 1890*, ediție prescurtată, Chicago 1965 (1896); despre cultul ierbii peyotl de la origini pînă în 1964, Weston La Barre, *The Peyotl Cult*, Hamden, Connecticut 1964.

Religiile din AMERICA DE SUD

4.0 *America de Sud* este un teritoriu imens, ocupat de popoare extrem de diverse. Dacă nici o diviziune în arii culturale nu poate satisface extrema varietate a continentului, cea de mai jos are avantajul de a fi general acceptată: a) Aria Anzilor (din Columbia pînă în Chile), care a fost martora culturii incașilor din Peru; b) Aria Pădurii Tropicale, în mare parte acoperită de junglele Amazonului, incluzînd aici și Guyana; c) Aria lui gran Chaco; d) Aria meridională, pînă în Țara de Foc.

Cîteva culturi au supraviețuit cuceririi europene: aceea a populațiilor quecha și aymara din Peru și Bolivia și cea a araucanilor din Chile; acelea ale populațiilor tupi, caribe, arawak, tukano și pano din Guyana; aceea a tribului ge din Brazilia răsăriteană; în fine, acelea, azi dispărute, ale fuegienilor cum sînt selk'nam-ii.

Pînă la apariția cărții *Toba lui Icanchu (Icanchu's Drum)* a lui Lawrence E. Sullivan nu exista nici o sinteză de istorie religioasă a continentului sud-american în ansamblu. Citiitorul care dorește să aprofundeze subiectul va putea să consulte de aci înainte cu încredere această lucrare unică, făcută să intereseze și publicul de nespecialiști.

4.1 *Aria andină*. Marile culturi andine, între care aceea a incașilor (secolul al XV-lea) este cea mai cunoscută, au înflorit în văile înalte ale munților, văi populate încă de acum zece mii de ani. În perioada cuceririi spaniole, imperiul incașilor cuprindea imensa întindere a coastei occidentale, din Peru pînă în Chile. Imperiul sfîrșește în 1532, cînd ultimul său suveran este decapitat de spanioli.

4.1.1 *Perioada veche.* Agricultura, care nu pare să fi fost precedată de o economie pastorală, apare într-o formă primitivă pe coasta peruviană către 7000 î.H., la trei mii de ani după migrațiile venind din nord. Către 2500 î.H., schimbări de climă determină evoluția de la economia culesului la aceea a unei horticulturi sedentare. Proteinele animale nu provin din vînat, ci din pescuit. Porumbul, al cărui strămoș în America Centrală avea mai bine de șaizeci de mii de ani, se răspîndește în Peru de la 1400 î.H., iar o varietate perfecționată e dobîndită pe la 900 î.H. La acea dată, metoda irigațiilor, care permite avîntul unei agriculturi avansate, și apariția statului, care organizează irigațiile, se sprijină reciproc, apariția lor fiind favorizată de un cult religios care exista, după toate posibilitățile, geneza mitică a acestei noi civilizații, fără pereche în întreaga regiune. Această perioadă este în strînsă relație cu un complex cultural descoperit la Chavin, pe platoul septentrional, în timp ce litoralul meridional e dominat, cam în aceeași epocă, de o cultură care a lăsat o enormă necropolă în peșterile din Paracas. Din nefericire, cu excepția templelor monumentale, nu există alte izvoare privind religia din Chavin; semnificația acestor monumente ne rămîne, astfel, inaccesibilă. Zeitatea centrală a culturii Chavin, avînd o formă de felină (jaguar sau puma), a avut un succes răsunător în aria andină timp de vreo cinci sute de ani.

Orice urmă de omogenitate dispare brusc din Anzi către data de 300 î.H., în timp ce tehnicile agricole continuă să se amelioreze prin adoptarea de plante noi și a culturii în terase. O singură necropolă din Paracas, cuprinzînd 429 de mumii de personaje importante, arată că procedeele de îmbălsămare și credințele în lumea de dincolo se schimbaseră.

Spre anii 200 d.H., culturile aparținînd acestei etape intermediare par să atingă apogeul. Aceste culturi sînt teocratice, restabilesc zeitatea felină în drepturile ei, practică sacrificiul uman și manifestă același interes obsesiv pentru craniul omenesc ca și culturile anterioare: craniul este deformat metodic la naștere și trepanat de multe ori atît în viață, cît și după moarte; craniile dușmanilor sînt colecționate ca trofee.

Fără a fi suprapopulate, văile costiere aveau o populație mai numeroasă decît astăzi. Această populație trăia îmbelșugat și era animată de idealuri religioase capabile să susțină

o tehnologie avansată, în stare să realizeze proiecte a căror îndrăzneală atinge imposibilul, cum este canalul de la La Cumbre, de 113 kilometri, în funcțiune și astăzi.

Una din aceste culturi, aceea a populației moche, ridică temple imense între care cele mai cunoscute sînt cele două piramide numite Templul Soarelui și Templul Lunii. Caramica pictată ne informează că populațiile moche practicau circumcizia și vindecarea șamanică a bolilor prin sugerea spiritului manifestîndu-se ca un obiect sensibil. Ele utilizau ideograme scrise pe semințe de bob. Societatea mochică era teocratică; casta războinicilor era foarte onorată. Rolul femeilor se limita strict la treburile căminului.

Cultura de coastă a triburilor nazca, datînd din aceeași perioadă, ne-a lăsat numeroase exemplare de trofee craniene aplatizate, pictate și înșirate în ghirlandă pentru a putea fi transportate. Nazca-șii au lăsat acele desene enorme în rocile feruginoase ale văii Palpa, destinate să fie contemplate de sus de vreo zeitate a cerului și codificînd cunoștințe astronomice al căror sens ne rămîne în general necunoscut.

Spre sfîrșitul acestei perioade, civilizația megalitică de la Tiahuanaco (Bolivia) are asupra culturilor andine o influență comparabilă cu aceea a chavin-ilor în epocile anterioare. Megaliții, construiți la 4 000 metri altitudine, formează un centru unic în lume, cu piramide în terase, portaluri cu frize, platforme, rezervoare și statui. Cînd a fost părăsită, construcția nu era încă terminată.

Către anul 1000 d.H. Anzii cunosc o etapă de organizare care amintește de feudalismul european. Regatul Chimu, cel mai important din această perioadă, se constituie la nord și se întinde de-a lungul a numeroase văi, fiecare cu centrul ei urban. Capitala Chanchán (lîngă actualul Trujillo) este un monument de planificare urbană; adăpostind peste cincizeci de mii de locuitori, ea este împărțită în zece cartiere dreptunghiulare, fiecare cu clădirile, rezervoarele de apă și templele sale piramidale.

4.1.2 *O istorie uimitoare.* Întemeierea Imperiului incașilor, către 1200 d.H., e atribuită eroului mitic Manco Capac și surorilor lui, care se instalează în valea Cuzco. Statul incas va cunoaște o perioadă de expansiune spectaculoasă abia o dată cu al optulea împărat, Viracocha Inca, și cu fiul său

Pachacuti, care i-a urmat la tron pe la 1438. Pînă la moartea lui Topa Inca, fiul lui Pachacuti, în 1493, imperiul avea cinci mii de kilometri pînă în centrul ținutului Chile. Întemeierea acestui imperiu este comparabilă cu realizările unui Alexandru cel Mare sau Napoleon. Cu atît mai uimitor în acest sens este faptul că acest imens teritoriu a fost cucerit de o bandă de aventurieri spanioli.

Moartea împăratului Huayna Capac, în 1525, a fost urmată de un război între cei doi fii rivali ai săi: Huascar (instalat la Cuzco) și Atahualpa (instalat la Quito, în Ecuador). Atahualpa iese victorios și este proclamat suveran în 1532. Pizarro, atras de poveștile privind aurul fabulos al Perului, debarcase cu 180 de oameni. Aici istoria se amestecă activ cu religia. Atahualpa a presupus că Pizarro era marele zeu Viracocha, revenit cu suita sa pe pămînt ca să anunțe sfîrșitul lumii. Pizarro profită de aceasta și îl face prizonier fără să întîmpine rezistență. Împăratul se răscumpără umplîndu-și celula cu aur, dar nu este eliberat. Condamnat la moarte, se supune botezului creștin, și pentru asta este doar strangulat și nu ars de viu, în ziua de 29 august 1533. Ultimul pretendent inca la tron a fost decapitat patruzeci de ani mai tîrziu.

4.1.3 *Religia incașilor.* În imperiul comunitar al incașilor, religia oficială — aceea a populațiilor quecha din Cuzco, probabil mult asemănătoare cultelor minore pe care le asimilase — era o chestiune de stat. Între cele trei loturi de pămînt pe care țărani erau obligați să le lucreze, primul era cel destinat zeilor; urma acela al împăratului, apoi acela destinat hranei familiei proprii. Obiectele sacre (*haucas*) ale populațiilor învinse erau aduse în procesiuni la Cuzco și instalate în sanctuare, unde continuau să fie obiect de pelerinaj din provincii foarte îndepărtate. Dar categoria *haucas* cuprindea tot ceea ce era investit cu caracter sacru: coline, pietre, arbori, tot ce era straniu, neobișnuit, monstruos.

Organizarea Imperiului incașilor poartă în toate pecetea unei utopii raționale, ale cărei relatări au ajuns în Europa și l-au influențat, se pare, pe filozoful Tommaso Campanella, către anul 1600. Instituția religioasă a incașilor, prin caracterul ei foarte organizat, urmează regula generală a sistemului. În centrul ei se află împăratul, care înseamnă deopotrivă

Statul, Legea și Dumnezeu. *Huaca* este el însuși asemenea Celui fără asemănare, zeul Viracocha, născut din spuma lacului Titicaca și dispărut în spuma oceanului, mergînd pe creasta valurilor înspre nord-vest, acolo de unde, în 1532, au apărut Pizarro și suita lui.

Metafizica lui Viracocha este destul de complexă. El a creat lumea naturală și socială, și aceasta explică preeminența sa în panteonul inca, în care Soarele are o poziție centrală. Cel mai important templu din Cuzco îi aparține. Templele incașilor nu-și deschideau porțile credincioșilor. Ele erau adăpostul preoților și al Fecioarelor Soarelui, selectate dintre cele mai pure fete, instruite pe seama statului ca să ajungă fie vestale, fie soții ale marilor demnitari sau ale împăratului. Dacă împăratul „greșea” cu vreuna din vestale, era de ajuns să-și recunoască păcatul; în schimb, oricine altcineva ar fi făcut la fel era omorît dimpreună cu concubina.

Soarele era reprezentat în temple prin statui antropomorfe și prin discuri de aur. Dacă împăratul era Fiu al Soarelui, împărăteasa era socotită Fiica Lunii, sora-soție a Soarelui, venerată în temple sub înfățișarea unor statui antropomorfe din argint. Incașii utilizau în mod obișnuit un calendar lunar, paralel cu unul solar.

Pachacamac, zeul pămîntului, soția sa Pachamama, zeița infernului, și Illapa, zeul fenomenelor meteorologice, erau și ei zei de prim rang.

În vîrfurile ierarhiei ecleziastice era un Mare Preot, ruda apropiată a împăratului, înconjurat de un consiliu de nouă nobili. Numeroși preoți erau delegați să inspecteze provinciile în care locuiau bătrînii păzitori ai obiectelor sacre (*haucas*), preoți voluntari, pe care nu-i salariza guvernul central.

Templul nu era un loc de adunare. Ceremoniile colective aveau loc în piețele publice; ele erau însoțite deseori de jertfiri de animale, în scopuri propitiatoare sau divinatorii. Dar jertfele cele mai eficiente erau socotite sacrificările unor copii în jur de zece ani, aleși pentru perfecțiunea lor fizică și morală și fericiți de a fi expediați în lumea de dincolo, rezervată de altfel exclusiv celor nobili. Contrar obiceiului aztec sau chiar maya, jertfele umane nu erau frecvente la incași. Se jertfeau, dar și mai rar chiar, după tehnici ce aminteau pe acelea ale aztecilor, prizonieri de război aleși dintre cei mai vrednici.

La fel ca în Egipt (\leftrightarrow 13), preoții incașilor aveau în grijă tot ce era în legătură cu sănătatea, de la „corpul politic“ al statului pînă la corpul omenesc, cumulînd astfel funcțiile de sacrificator, prezicător și șaman-vindecător. Ca și acei *baru* babilonieni (\leftrightarrow 23), ei inspectau cu grijă măruntaiele animalelor sacrificate, citind în ele viitorul. Practicau deopotrivă și arta vindecării, prin sugerea fluidului unui obiect socotit a reprezenta agentul îmbolnăvirii. În plus, erau chiropractori, punînd la loc oasele dislocate, prin manipulare externă, și mai ales excelenți chirurghi, în stare să execute operații delicate, ca trepanațiile, al căror scop real, de cele mai multe ori, ne scapă.

Din nefericire, absența izvoarelor scrise provenind de la incașii înșiși face imposibilă cunoașterea mai profundă a teologiilor respective. Existența unor „călugări“ și „călugărițe“ (vestalele Soarelui), ca și practica confesiunii secrete, i-au impresionat pe preoții spanioli. Dar subtilitățile, pentru totdeauna pierdute, ale gîndirii inca nu ne-au parvenit decît fragmentar, în frazele ezitante, naive sau involuntar neadevurate ale informatorilor străini.

- 4.2 *Religiile Pădurii tropicale.* Imensa suprafață a junglei fluviilor Orinoco și Amazon, care cuprinde și regiunile muntoase ale Guyanei, este populată de numeroase triburi aparținînd familiilor lingvistice arawak, caribe, pano, tukano și tupi. Deși fiecare grup are religia sa, sau o variantă proprie, este totuși posibil să se degajeze multe trăsături comune, fie la nivelul mitologiei, așa cum a făcut Claude Lévi-Strauss în monumentalele sale *Mythologiques*, fie la nivelul ideilor, practicilor și instituțiilor, așa cum a făcut recent Lawrence E. Sullivan.

Principalele *divinități* ale acestei arii ocupă o poziție intermediară între o Ființă Supremă și un erou civilizator, această ultimă funcție fiind în general mai marcată. Așa cum am precizat deja mai sus (\leftrightarrow 2.1.1), etnologul Ad. E. Jensen remarca, în legătură cu structurile mitologice ale molucanilor din arhipelagul indonezian, că numeroaselor mituri ale creației din toată lumea pare să li se aplice două arhetipuri: pe de o parte acela al divinităților *dema*, al căror trup sfîrtecat dă naștere plantelor cu tubercule precum cartoful, și, pe de altă parte, arhetipul prometeic, în legătură cu grînele cerealiere furate din cer.

Zeul lunar Moma al populației witoto din Amazonia de nord-vest este o divinitate de tip *dema* destul de specifică, ce nu pare să corespundă tipului de Ființă Supremă celestă, pe care i l-au atribuit anumiți etnologi. Mitologia zeului solar creator Pura al triburilor warikyana din Guyana, cu periodicele sale nimiciri ale lumii, este, în schimb, mai aproape de tipul de Ființă Supremă, care pare cel mai bine ilustrat de un *deus otiosus*, Karukasaibe, al unui alt trib caribe, cel al populației munduruku. Într-adevăr, după ce creează lumea naturală și societatea umană, Karukasaibe este jignit de moarte de oameni și se retrage în regiunile inaccesibile ale cerului. El va reveni la sfârșitul lumii ca să-i distrugă pe oameni prin foc.

Fundamentală în experiența religioasă a indienilor Pădurii tropicale este existența unui univers invizibil care se suprapune celui de fiecare zi și care este accesibil numai în stările alterate ale conștiinței, visul, transa extatică, viziunea provocată de ingestia unor droguri etc., sau de o predispoziție mistică naturală sau dobândită ca urmare a unui antrenament special. Suprapunerea lumilor este de așa natură, încât ființele din altă lume împrumută îndeobște forme animaliere cum sînt: caimanul, anaconda, jaguarul sau vulturul, și numai specialiștii sacralui pot să recunoască esența superioară a unui astfel de animal. Totul însă poate avea o prelungire în invizibil, și cei din tribul sanema de la granița dintre Brazilia și Venezuela deosebesc opt categorii de *kewkula* sau ființe oculte.

Între aceste spirite, Stăpînii animalelor au o importanță deosebită în anumite societăți, căci ei sînt socotiți în stare să crească sau să micșoreze numărul animalelor și peștilor destinați hranei oamenilor.

Spiritele strămoșilor sînt la fel de importante, căci ele participă, nevăzute, la viața celor vii. Un suflet omenesc, cel care continuă să subziste și după moartea fizică, poate să-i obsedeze și să-i bîntuiască pe cei vii sau să le aducă belșug, după caz. Ideea pe care indienii nord-americani și-o fac despre suflet diferă, în general, de cele trei doctrine principale specifice Orientului și religiilor mediteraneene: metensomatoza, traducianismul, renașterea. Indienii credeau mai degrabă într-un rezervor de substanță psihică unde omul revine la o stare indistinctă. Animarea unei făpturi umane noi are loc prin atribuirea unei părți din

această substanță. Ideile acestea corespundeau mai mult sau mai puțin cu acelea ale gnosticilor care aveau în parte la doctrina catolică a neogenezei sufletelor; cu acelea ale lui Averroes (Ibn Rushd, 520/1126—595/1198) care socotea Intellectul ca unul și indistinct, și nega, așadar, supraviețuirea individuală a sufletului; și, periferic, cu acelea ale cabalisticii târzii, care concepea posibilitatea ca un individ să posede mai mult decît un singur suflet și să încorporeze oricîte suflete celebre dorește. Secularizată, această idee se va transforma în reflecția lui Benedetto Croce, după care cititorul lui Dante, în timpul lecturii sale, *este* Dante.

O idee despre multiplicitatea sufletelor ne este dată de psihologia tribului Jívaro din Ecuadorul de est, care distinge sufletul „obișnuit“ de sufletul „desăvîrșit“ și de sufletul „răzbunător“. Sufletul obișnuit este un atribut comun al tuturor muritorilor; sufletul perfect nu poate fi dobîndit decît după ce ai avut viziunea lumii invizibile. Dar un jívaro trebuie să-și exorcizeze un asemenea suflet perfect, care îl face însetat de sînge. El va dobîndi un altul ucigînd un dușman; cel ce are de acum două suflete perfecte va fi, de aici înainte, invulnerabil. Fără a putea să dobîndească mai mult de două, el va izbuti însă să se folosească pe viitor de puterea continuată în alte suflete.

Sufletul răzbunător este cel ce apare la moartea posesorului unui suflet desăvîrșit care dorește să se răzbune pe ucigașul său. Acesta este motivul pentru care populațiile jívaro practică obiceiul desicării craniilor vrăjmașilor lor (*head shrinking*), căci ei cred că sufletul răzbunător va rămîne prins într-o capcană în craniul astfel micșorat.

Specialistul religios al indienilor sud-americani este șamanul (↔), care cumulează funcțiile vindecătorului de corp social și ale doctorului care vindecă trupul omenesc cînd acesta este afectat de un agent patogen provenind din lumea nevăzută.

Este ușor de văzut că sistemul religios al indienilor sud-americani este rețeaua cea mai complexă care le subîntinde cultura și că a distinge partea „profană“ de partea „religioasă“ a existenței lor este cu neputință. În plus, lumea nu este pentru fiecare dintre noi decît o operație mentală, unica și fără subcompartimente distincte: nu există frontieră dincolo de care încetezi „să gîndești la modul profan“

ca să „gîndești la modul religios“ sau viceversa. „Sacru“ și „profan“ se întretaie în chip necesar, vorbesc același limbaj și rostesc la unison același „cuvînt“.

4.3 *Religiile din Gran Chaco.* Gran Chaco (Chaco înseamnă în limba quechua „teren de vînătoare“) ocupă centrul continentului sud-american, între Mato Grosso și Pampasuri. El este populat de familiile lingvistice ale populațiilor zamuco, tupi-guarani, matacos-makka, guaiacuru-caduveo și arawak. Toate triburile aparținînd acestei regiuni împărtășesc șamanismul (\leftrightarrow 29) și credința în ființe supranaturale populînd universul invizibil care se suprapune lumii noastre. Miturile lor istorisesc despre originea lumii, a plantelor, a animalelor, a ființelor umane, a inițierii și a îndeletnicirii șamanice. Între ființele supranaturale există Ființe Supreme mai mult sau mai puțin confundabile cu eroii culturali și cu divinitățile *dema*; Prometei, hoți de cereale și/sau de foc; Tricksteri, șarlatani care se întîlnesc în cele două Americi (dar și pe celelalte continente), înzestrați cu puteri creatoare mai mult sau mai puțin importante. Este cu neputință să distingem aici aspectele individuale ale tuturor acestor ființe mitice la triburile ce aparțin acestei zone.

4.4 *Religiile Pampasurilor, ale Patagoniei și din Țara de Foc.* Azi dispărute, mai multe triburi din aceste regiuni au fost vizitate de etnografi. O atenție specială li s-a acordat indienilor fuegieni (selk'nami sau ona, yahgani sau yamana și alacalufi) la care s-a reperat credința într-o Ființă Supremă. La selk'nami, zeul Temakuel s-a retras în cele mai înalte regiuni ale Cerului, lăsînd Primului Strămoș, Kenos, sarcina de a cîrmui lumea. Selk'namii nu îl deranjează pe Temakuel cu rugăciuni frecvente, dar îi aduc ofrande alimentare zilnic.

4.5 *Mișcările milenariste ale tupi-guaranilor din Mato Grosso* par să fi început la puțin timp după sosirea colonizatorilor europeni. În 1539, douăsprezece mii de tupi părăsesc Brazilia în căutarea Pămîntului unde Răul nu există; sosiți în Peru, mai rămîn din ei doar trei sute. Bolile, foametea i-au secerat aproape pe toți. În 1602, iezuiții pun capăt unui exod de trei mii de indieni din Bahia, cîrmuiți de un profet

(*pagé*) în căutarea Țării unde Răul nu există. Aceste episoade vor continua pînă în secolul al XX-lea. S-au adus acestor migrații sinucigașe mai multe explicații care le consideră fie fenomene de „mesianism“, locale sau aculturate, fie „mișcări de popoare oprimate“ (nu era cazul tupilor), fie un mecanism lăuntric al societății care se apără prin autodistrugere în fața apariției amenințătoare a instituțiilor de stat (P. Clastres).

- 4.6 *Bibliografie.* P. Rivière, *Indians of the Tropical Forest*, în ER 13, 472–481; M. Califano, *Indians of the Gran Chaco*, în ER 13, 481–486; O. Zerries, *South American Religions*, în ER 13, 486–499; J. A. Vázquez, *Mythic Themes*, în ER 13, 499–506; D. A. Poole, *History of Study*, în ER 13, 506–512.

Despre incași, vezi J. Alden Mason, *The Ancient Civilizations of Peru*, Harmondsworth 1968.

Despre mitologiile indienilor sud-americieni nu există lucrare mai bună decît cele patru volume *Mythologiques* de Claude Lévi-Strauss (1964–1971) și volumul recent, intitulat *La Potière jalouse*, Paris 1986.

Despre milenarismele populațiilor tupi-guarani, vezi mai ales Hélène Clastres, *La Terre sans mal. Le prophétisme tupi-guarani*, Paris 1975; Pierre Clastres, *La Société contre L'Etat. Recherches d'anthropologie politique*, Paris 1974; cf. I. P. Couliano, *Religione e accrescimento del potere*, în Romanato-Lombardo-Couliano, *Religione e potere*, Torino 1981, 218–222.

Despre religiile sud-americiene în general, vezi cartea excelentă a lui Lawrence E. Sullivan, *Icanchu's Drum. An Orientation to Meaning in South American Religions*, New York 1988.

Religiile din AUSTRALIA

5.0 În nordul continentului australian, în Peninsula Amhem, și în centru, religiile aborigenilor au rezistat aculturației. Ele prezintă numeroase trăsături unitare.

Astfel, aborigenii cunosc un zeu creator care se retrage în înalturile depărtate ale cerului, unde oamenii nu mai pot să-l ajungă. El nu-și părăsește locul său misterios decât ca să-și facă simțită prezența în cele mai secrete inițieri. Prin urmare, nu pe acest *deus otiosus* îl invoca în viața-i de fiecare zi băștinașul, ci pe eroul cultural și ființele autogene care apar în perioada zisă „a visului” (*alchera* sau *alcheringa*). Aceste ființe sînt celeste și pot circula liber între cer și pămînt, slujindu-se de pildă de un arbore sau de o scară. Ele sînt autorii unei „a doua creații”, adică organizarea lumii ca loc geografic locuibil. Este vorba, bineînțeles, de o geografie sacră, în care fiecare individ poate să contemple și azi, lîngă o piatră sau un arbore, gesturile ființelor mitice primordiale, dispărute mai apoi, fie în măruntaiele pămîntului, fie în cer. Acestea din urmă s-au îngrijit să retragă podul dintre cer și pămînt, marcînd astfel ruptura definitivă dintre cele două niveluri ale spațiului, care sînt, în realitate, niveluri ontologice.

Băștinașul învață istoria sacră a lumii sale în cursul inițierilor și cultelor secrete inițiatice (*Kunapipi* și *Djang-gawul*) care, fără să aibă întotdeauna legătură cu riturile de circumcizie și de subincizie, transmit invariabil cunoștințe mitologice de bază neofiților.

Riturile de pubertate la băieți sînt mai violente și mai complicate decât la tinerele fete cu ocazia primei lor menstruații. Nici chiar circumcizia nu este general răspîndită în

Australia; băiatul va suferi o „moarte simbolică“ însoțită de răni rituale, stropire cu sânge și intrarea într-o stare letargică în timpul căreia se spune că își „reamintește“ originile sacre ale lumii. Cultul secret Kunapipi este bazat, în general, pe ciclul surorilor Wawilak, care primesc o instrucție secretă de la Marele Șarpe falic: este o „a treia creație“, crearea spațiului cultural al băștinașului.

Aceeași schemă a morții și renașterii rituale este și mai pregnantă în inițierile șamanice. Candidatul este „ucis“ și „operat“ de sfatul vindecătorilor, care îi înlocuiesc visceralele cu viscere imperisabile de natură minerală. În acest timp, sufletul neofitului întreprinde o călătorie dantescă în cer și în infern. Reconstituit, noul șaman se va bucura de facultăți speciale.

În majoritatea complexelor mitice legate de inițiere, Șarpele Curcubeu joacă un rol însemnat. El păzește, în iazuri și izvoare, unde locuiește, cristalele de cuarț care, provenind din lumea viselor și din cer, sînt folosite pentru înlocuirea viscerelor viitorului șaman cu viscere minerale. Șarpele de Apă Wonambi este acela care, în obiceiurile din deșertul vestic, îi „ucide“ pe neofiți. În Queensland, el le introduce în corp un băț sau un capăt de os pe care vracii vindecători îl vor extrage după cîteva zile, în timpul „reanimării“ viitorului șaman. Substanțele magice alunecă din cer pe linia curcubeului pînă pe pămînt. De aceea, de teamă ca vracii să nu fure cristalele celeste, este interzis să te scalzi într-un iaz sau într-o baltă peste care și-a întins curcubeul arcul multicolor.

Moartea la aborigeni este considerată ca un rezultat al vrăjilor. Ritualul funerar comportă pedepsirea ucigașului prezumat. Mortul, asemeni șamanului, întreprinde o călătorie în cer, dar spre deosebire de șaman nu se va mai putea folosi niciodată de corpul său fizic.

- 5.1 *Bibliografie.* M. Eliade, *Religions australiennes*, tr. fr., Paris 1972; cf. I. P. Couliano în *Aevum* 48 (1974), 592–593; A. P. Elkin, *The Australian Aborigines*, Sydney 1964 (1938); R. M. Berndt, *Australian Religions: An Overview*, în ER 1, 529–547; C. H. Berndt, *Mythic Themes*, în ER 1, 547–562; S. A. Wild, *Mythic Themes*, în ER 1, 562–566; K. Maddock, *History of Study*, în ER 1, 566–570.

BUDISMUL

6.1 Vasta *literatură* a budismului trebuie clasificată potrivit împărțirii tradiționale în: *tripitaka*, „întreitul coș“ al textelor *sūtra* (acele *logia* ale lui Buddha însuși), *vinaya* (disciplina) și *abhidharma* (doctrina). Se adaugă la ele numeroase *śāstra*, tratate sistematice de autori celebri și *jātaka* sau Vieți ale lui Buddha etc.

Trei *tripitaka* subzistă: acela, fragmentar, al călugărilor theravāda din Asia de Sud-Est, redactat în limba pali; acela al ordinelor sarvāstivāda și mahāsāṅghika, în traducere chineză; în fine, culegerile tibetane (Kanjur și Tanjur), care sînt mai complete. Numeroase scrieri în sanscrită au ajuns de asemenea pînă la noi.

Buddha recomandase discipolilor săi să se exprime în dialect: pali, limba canonului Theravāda, era unul din aceste dialecte (provincia Avanti) și nu limba originară a propovăduirii lui Buddha. De aceea utilizarea termenilor pali nu este totdeauna mai justificată științific decît a termenilor din sanscrita budistă, o formă de sanscrită care utilizează multe cuvinte prakṛit.

6.2 *Buddha* — numele înseamnă, în pali și în sanscrită, „Trezitul“, „Iluminatul“ — a fost inițial, după toate probabilitățile, un personaj istoric. Totuși, în Viețile sale, adică în povestirile *jātaka*, datele mitologice primează pînă la a-l transforma pe Buddha în prototip al „omului divin“, caracteristic tradiției indiene (vezi *Jainismul*, 22.3) — aparținînd unui sistem atestat în egală măsură și în alte arii geografice. Acest sistem prezintă elemente comune cu *theioi andres* ai grecilor și cu biografiile mitice mai tîrzii ale altor întemeie-

tori de religii, ca Iisus, Mani etc. Deși este cu neputință să se degaje de aici elementele istorice, sînt mai multe informații de reținut, între care aceea potrivit căreia viitorul Buddha ar fi fost fiul unui mărunț rege din clanul Sākya, în India de nord-vest. Cronologiile îi plasează nașterea între 624 și 448 î.H. Mama lui moare la cîteva zile după naștere, după ce primise toate prevestirile care anunțau nașterea unui copil miraculos. Potrivit unor versiuni docetiste privind nașterea lui Buddha, conceperea sa a fost imaculată și nașterea virgină. Corpul său ar fi avut toate semnele care revelau un mare rege al lumii.

La șaisprezece ani, Siddharta se căsătorește cu două prințese și duce o existență fără griji în palatul părintesc. Dar, ieșind de trei ori din palat, el ia cunoștință de trei rele ineluctabile care afectează condiția umană: bătrînețea, boala și moartea. Ieșind a patra oară, el găsește soluția acestor trei suferințe contemplînd liniștea și seninătatea unui ascet cerșetor. Trezindu-se în miez de noapte, trupurile flasce ale concubinelor sale adormite îi revelează încă o dată caracterul efemer al lumii. Prințul fuge din palat, se dedică ascezei, schimbîndu-și numele în Gautama. După ce își părăsește cei doi maeștri — unul îl învăța filozofia, celălalt tehnicile yoga — se dedă unui regim de severe mortificări ale cărnii, în compania a cinci discipoli. Dar, înțelegînd inutilitatea acestei aspre asceze, el acceptă ca pomană un bol de orez și reîncepe să mănînce. Indignați de această dovadă de slăbiciune, discipolii îl părăsesc. Așezîndu-se sub un smochin, Sākyamuni (ascetul din clanul Sākya) hotărăște să nu se mai ridice pînă cînd nu dobîndește Trezirea. El suportă asaltul lui Măra, în a cărui persoană se conjugă Moartea și Cel Rău. În zori, el învinge și devine Buddha, posesor al celor Patru Adevăruri, pe care le propovăduiește ucenicilor ce-l părăsiseră. Primul Adevăr este acela că totul este Suferință (*sarvaṃ duḥkham*): „Nașterea este Suferință, îmbătrînirea este Suferință, boala este Suferință“, tot ceea ce este efemer (*anitya*) este Suferință (*duḥkha*). Al doilea Adevăr este că originea Suferinței este Dorința (*tṛṣṇā*). Al treilea Adevăr este că nimicirea Dorinței antrenează nimicirea Suferinței. Al patrulea Adevăr revelează Calea-cu-opt-Ramuri (*aṣṭapāda*) sau Calea-de-Mijloc care duce la extincția suferinței: Opinia (*dṛṣṭi*), Gîndirea (*saṃkalpa*), Cuvîntul (*vāk*), Acțiunea (*karmanta*), Mijloacele de existență (*ajīva*), Efortul (*vyayama*), Atenția (*smṛti*) și

Contemplarea (*samādhi*). Cele Patru Adevăruri sînt socotite foarte apropiate de mesajul originar al lui Buddha.

După această primă predică de la Benares, comunitatea (*saṃgha*) celor convertiți s-a mărit spectaculos cu brahmani, regi și asceți — prea mult, după părerea Iluminatului, care se vede silit să deschidă și călugărițelor calea monahismului. Cu acest prilej el prezice decăderea Legii (*dharma*). Gelozii rivalilor și certurile absurde dintre călugări nu-l cruță pe Buddha. Vărul său Devadatta, spun unele izvoare, ar fi încercat să-l ucidă ca să-i urmeze la conducerea comunității. La vîrsta de optzeci de ani, Buddha ar fi murit ca urmare a unei indigestii. Potrivit cercetătorilor în budism, asemenea amănunte sînt prea stîngenitoare pentru religia însăși ca să fi fost inventate. Este deci mai mult decît probabil că sînt adevărate.

- 6.3 După funeraliile (*parinirvāṇa*) sale, succesiunea lui Buddha în fruntea comunității (*saṃgha*) revine lui Mahākāśyapa, și nu lui Ānanda, discipolul credincios care, pentru că fusese douăzeci și cinci de ani în slujba directă a Iluminatului, nu avusese niciodată răgazul să învețe tehnicile de meditație și să devină *arhat*, adică o ființă care a atins *nirvāṇa* și care nu va mai reintra în ciclul reîntropărilor. Cînd Mahākāśyapa i-a convocat pe *arhați* la Conciliul de la Rajagrha, Ānanda nu a fost invitat. Retrăgîndu-se în singurătate, el stăpînește repede tehnicile meditației și ajunge el însuși *arhat*. Răspunzînd întrebărilor lui Mahākāśyapa, Ānanda a recitat textele *sūtra*, iar un alt discipol, Upāli, a formulat regulile Disciplinei (*vinaya*).

Care ar fi fost, după aceste venerabile documente, forma originară a propovăduirii lui Buddha?

Contrar a ceea ce a fost susținut de mulți, budismul nu este „pesimist“. La origine, era vorba de o doctrină foarte caracteristică în ansamblul religiilor lumii, o doctrină nu afirmativă, ci în primul rînd *negativă*. Calea budismului este o cale a abolirii Sinelui, și prin aceasta a lumii fenomenelor. Certitudinile pe care Buddha, în exemplara sa neîncredere față de orice discurs metafizic, le îngăduie sînt de ordin negativ; de aceea, cei care iubesc rigoarea logică au putut percepe o anumită similaritate între metoda lui Buddha și aceea a anumitor neopozitiviști, în special Wittgenstein.

În acest sens, exemplul cel mai reprezentativ rămîne acela al călugărului Malunkyaputta (*Majjhima Nikāya*, sūta 63), tulburat de faptul că Buddha predica simultan că „lumea este eternă și că lumea nu este eternă, că lumea este finită și că ea este infinită, că trupul și sufletul sînt identice și că ele nu sînt identice, că arhatul există după moarte, că arhatul nu există după moarte, că el există și nu există după moarte, că el nici există, nici nu există...”. Înfățișîndu-se la Buddha pentru ca acesta să-l instruiască, el dobîndește următorul răspuns: „Este ca și cum un om ar fi fost rănit cu o săgeată otrăvită și, în timp ce prietenii și familia se grăbesc să-i aducă un doctor, acest om ar spune: «Nu voi lăsa să mi se smulgă această săgeată înainte de a ști dacă cel care m-a rănit este un războinic, un brahman, un *vaiśya* sau un *sūdra*... Care îi este numele și tribul căruia îi aparține... Dacă este de statură înaltă, mijlocie sau este scund... Dacă este negru, brun sau blond...»“ etc.

Tot astfel, cînd ascetul itinerant Vaccha îi supune tezele menționate mai sus și antitezele lor, încercînd să-și facă o idee despre doctrina lui, Buddha neagă deopotrivă tezele și antitezele, proclamîndu-se „liber de orice teorie”. În fața nedumeririi lui Vaccha (el gîndește în termenii unei logici simpliste: dacă A nu este adevărat, atunci non-A este adevărat), Buddha îi cere să răspundă la întrebarea: unde a plecat focul care s-a stins, la răsărit, la apus, la miazănoapte sau la miazăzi? Interlocutorul își mărturisește ignoranța, ceea ce îi dă prilejul lui Buddha să-l compare pe arhat cu focul stins: orice aserțiune privind existența lui ar fi conjecturală (*Majjhima Nikaya*, sūta 72).

Din aceleași motive care îl determină să proclame negația oricărei teorii, Buddha tăgăduiește doctrina brahmanică a Sinelui (*ātman*) conceput ca element invariant al agregatului numit om, fără ca prin aceasta să afirme contrariul — și anume că moartea ar aduce nimicirea totală a unui arhat (cf. *Samyutta Nikāya* 22, 85), pentru simplul motiv că noțiunii de „arhat”, fiind, ca orice altceva, o simplă convenție lingvistică (cf. *Milindapañha* 25), nu i se poate acorda vreo existență reală. De aceea, singurii actori din univers sînt Suferința și Extincția:

Nu există decît Suferință,
nu există cel care suferă,
Nu există agent, numai

actul există:

Nirvana există, nu și cel
sau aceea care îl
caută.
Drumul există, nu însă și cel
sau cea care îl străbate.

(*Visuddhi Magga*, 16)

Refuzînd să se lase antrenat pe calea fără ieșire a speculației, mesajul lui Buddha vizează esențialmente salvarea. Formulînd legea „producerii condiționate“ (*pratitya samutpada*; *Samyutta Nikaya* 22, 90), Buddha derivă orice proces cosmic din Ignoranță (*avidyā*) și orice mîntuire din încetarea stării de Ignoranță: „Ignoranța (*avidyā*) este aceea care produce Informația înăscută (*saṃskāra*); Informația înăscută produce Conștiința (*vijñāna*); Conștiința produce Numele-Forme (*nāmarūpa*); Numele-Forme produc cele șase organe ale simțurilor (*śaḍatyāyana*); cele șase organe ale simțurilor produc Contactul (*sparsā*); Contactul produce Senzația (*vedanā*); Senzația produce Dorința (*trṣṇā*); Dorința produce Atașarea (*upadana*); Atașarea produce Existența (*bhāva*); Existența produce Nașterea (*jāti*); Nașterea produce Bătrînețea și Moartea (*jaramarana*)“. Remediul Bătrîneții și al Morții este deci încetarea stării de Ignoranță, echivalînd cu adoptarea lui Buddha, a Legii (*dharma*) și a Comunității budiste (*saṃgha*).

Samgha se divizează după un al doilea Conciliu ținut la Vaiśali, dînd naștere la un sistem de secte budiste pe care îl vom examina mai jos.

Împăratul Aśoka (274/268–236/234), nepotul lui Candragupta (cca 320–296), întemeietorul dinastiei Maurya, s-a convertit la budism, trimițînd misiuni în Bactriana, în Sogdiana și în Sri Lanka (Ceylon). Succesul celei din urmă a fost strălucit: singhalezii au rămas budiști pînă în zilele noastre. Din Bengal și Sri Lanka, budismul a cucerit țările Indochinei și insulele Indoneziei (secolul I d.H.). Prin Cașmir și Iranul oriental, budismul s-a propagat în Asia Centrală și în China (secolul I d.H.), din China în Coreea (372 d.H.), din Coreea în Japonia (522 sau 538 d.H.). El se implantează în Tibet în secolul al VIII-lea d.H.

De la 100 la 250 d.H. se dezvoltă o formă nouă de budism care are conștiința că dă un mijloc de eliberare

superior doctrinelor din trecut. Este motivul pentru care el se autoprocamlă *Mahāyāna*, „Marele Vehicul“, spre deosebire de budismul anterior, care primește denumirea de *Hīnayāna* sau „Micul Vehicul“. Ușor minimalizator la început, termenul acesta poate fi reținut în cronologia și taxonomia budismului, cu condiția de a nu i se acorda o nuanță peiorativă. Procesul de formare al doctrinei *Mahāyāna* nu se cunoaște în întregime, dar o etapă intermediară (către 100 d.H.) ne oferă documente grăitoare. Către secolul al VII-lea d.H. *Mahāyāna* își pierde vitalitatea, în avantajul budismului tantric, în cadrul căruia *Vajrayāna* sau „Vehiculul de Diamant“ este o variantă. Tantrismul se propagă destul de timpuriu și în China (716 d.H.).

Mahāyāna și *Vajrayāna* se studiau în universitățile indiene, dintre care cele mai importante erau Nalanda și Vikramaśīla. Când acestea vor fi distruse, în 1197 și 1203, de cuceritorii turci, budismul va dispărea practic din India. Este cu neputință să se explice dispariția sa în fața islamului, de vreme ce hinduismul și jainismul au rezistat. Dar, așa cum budismul se hinduizase, hinduismul a asimilat la rîndu-i numeroase idei și practici budiste. Vom urmări mai încolo (↔ 6.7–10) destinul budismului în Asia și în Lumea Occidentală.

- 6.4 Din punct de vedere sistemic, *budismul Hīnayāna* reprezintă un caz extrem de interesant, care va trebui comparat cu acela al altor sisteme cu multiple ramificații (sau formare de secte), ca jainismul, creștinismul și islamul. Inutil să spunem că prezența conflictului doctrinal este o dimensiune fundamentală a sistemului și că nu trebuie deloc să încercăm să o prezentăm, recurgînd la o cheie economică sau sociopolitică. Oricare ar fi miza jocului „programul“ religios precede „jocul“, desfășurarea în istoria umană, și se continuă în termeni religioși; consecințele lui asupra altor subsisteme care formează istoria sînt incalculabile și, cel mai adesea, neașteptate.

Sistemul sectelor din *Hīnayāna* este complicat, și ca să-l reconstituim ne lipsesc mai multe verigi. Există, totuși, o dihotomie fundamentală, la fel ca în celelalte religii menționate mai sus, între o tradiție „săracă“ și o tradiție

„bogată“, între o *tendință antropică* și o *tendință transcendențială*. Prima accentuează dimensiunea umană a întemeietorului religios, cealaltă dimensiunea lui divină.

Prima schismă în budism are loc la Pāṭaliputra, după al doilea Conciliu de la Vaiśālī și înainte de domnia lui Aśoka. Miza este calitatea unui arhat, eliberat sau supus maculării existențiale. În cele cinci puncte în discuție, tradiția „bogată“ apără condiția failibilă a arhatului, în timp ce tradiția „săracă“, mai conservatoare, face din arhat un desăvârșit. Se dorește să se știe dacă un arhat mai este supus ispitelor onirice, dacă mai păstrează în el reziduuri de ignoranță, dacă are îndoieli în ce privește credința, dacă poate primi ajutor în căutarea cunoașterii și dacă poate atinge Adevărul ultim prin exclamația „Aho!“. Părțile în dispută găsesc un singur punct de compromis între cele cinci chestiuni în litigiu, dar comunitatea se scindează pe problema imposibil de tranșat a poluției nocturne a arhaților, majoritatea din saṃgha (*Mahāsāṅghika*) susținând că arhatul poate fi sedus de zeițe în vis, în timp ce „Bătrânii“ (*Sthāvirā* sau *Sthāviravādini*) se opun acestei idei. De aici înainte, *Sthāviravādini* vor reprezenta tendința antropică și *Mahāsāṅghika* tendința transcendențială în lăuntrul budismului.

O divizare ulterioară îi împarte pe *Sthāviravādini* pe temeiul conceptului de „persoană“ (*pudgala*). Care este raportul acesteia cu cele cinci *skandha* care alcătuiesc ființa umană, anume *rūpa* (calități comparabile „Formelor“ aristotelice), *vedanā* (Sensibilitatea), *saṃjñā* (Percepția), *saṃskāra* (Informația înăscută), și *viññāna* (Conștiința)? *Sthāviravādini* ortodocși consideră *pudgala* drept o simplă convenție lingvistică fără nici o realitate, în timp ce discipolii lui Vātsīputrīya) afirmă că *pudgala*, fără să se identifice cu cele cinci *skandha*, nu diferă de ele; că *pudgala* nu este nici printre ele, nici în afara lor. Și totuși, *pudgala* este o chintesență care transmigrează din corp în corp: motiv pentru adversarii lui Vātsīputra de a-i reproșa că ar fi adoptat pe furiș vechiul concept brahmanic de *ātman* (suflet), de care Buddha s-a detașat.

Cincizeci de ani mai târziu, două noi școli apar din trunchiul *Mahāsāṅghika*: adepții *Ekavyāvahārika*, ce consideră că Intelectul este prin natura sa mai presus de orice maculare, și adepții *Gokulika* (numele școlii este cunoscut în mai multe variante) pentru care cele cinci *skandha* sînt neant.

E posibil ca ultimul edict al împăratului Aśoka Maurya (237 î.H.), a cărui simpatie se îndrepta spre Sthāviravādini, să se refere la alungarea din comunitatea Celor Vechi a câtorva călugări care vor forma nucleul uneia din cele mai importante secte Hīnayāna: Sarvāstivādinii (de la *Sarvam asti*, „totul este“). În doctrina Sarvāstivāda, toate *dharma* și fenomenele, în trecut și în viitor, au o existență reală. Dimpotrivă, Sthāviravādinii ortodocși afirmau că nici trecutul, nici viitorul nu există, în timp ce o altă ramură din același trunchi, adepții Kāśyapīya sau Survasaka, credeau că există numai acele acțiuni din trecut care încă nu au produs efecte.

Proliferarea de *abhidharma* (comentarii la *sūtra*) contradictorii a suscitat patru noi școli între foștii partizani ai școlii Vātsīputrīya: adepții Dharmottarīya, Bhadrayanīya, Sammitīya și Saṃnagarika. Până la noi a ajuns numai *abhidharma* adepților Sammitīya, care consideră *pudgala* doar un simplu concept.

Tot o polemică privind *abhidharma* a produs sciziunea adepților Gokulika și apariția școlii Bahuśrutīya, adepți care fac deja distincția, importantă în Mahāyāna, între învățăturile „terestre“ și învățăturile „transcendente“ ale lui Buddha, și adepții Prajñaptivādini (de la *prajñapati*, „concept“), pentru care orice existență este numai conceptuală.

Și mai aproape încă de ceea ce va fi Mahāyāna, adepții Lokottara („Transcendenții“) se detașează din tulpina școlii Mahāsāṅghika. Buddha, în întregul său, fiind, pentru ei, transcendent (*lokottara*), ei profesează o formă de docetism. Este de altfel remarcabil că sistemul docetismului budist se suprapune aproape perfect (cu excepția mitologiilor) aceluia, mai târziu, elaborat în mediu creștin sau paracreștin.

Este inutil să înșirăm aici lista tuturor sectelor Hīnayāna. Să menționăm doar că Theravādinii, care se stabilesc în Sri Lanka la mijlocul secolului al III-lea î.H. și al căror nume nu este decât forma pali a cuvântului sanscrit Sthāviravādin, sînt o ramură a Vibhajyavādinilor. E imposibil de reconstituit sistemul școlilor în întregul său: informațiile sînt sărace și contradictorii, numeroase verigi intermediare ne lipsesc. Și totuși se poate imagina că tabloul istoric al sectelor se suprapune unei părți a explorării logice a tuturor acestor „pachete de relații“ conținute în istoria lui Buddha, a comunității pri-

mare și a teologiei originare conținute în învățătura sa directă. În acest mod, alte secte cunoscute activează opozițiile Buddha/*saṃgha*, *sūtra/abhidharma*, transmigrare/non-transmigrare a celor cinci *skandha* etc.

Oricare ar fi complicatele ramificații ale sistemului, este totuși posibil să percepem logica a două direcții, direcția antropică și direcția transcendentă. La prima vedere, când declară că arhatul este mai presus de orice maculare, Sthāviravādinii par să opteze pentru cea de a doua tendință. Dar, în realitate, adepții Mahāsāṅghika sînt aceia care, acceptînd caracterul failibil al arhatului, pun natura omenască a lui Buddha în paranteză: ceea ce contează nu este să ajungi la desăvîrșire prin mijloace omenești; ci tocmai faptul de a fi *de pe acum* desăvîrșit. Urmînd această tendință se dezvoltă mai multe școli de Mahāsāṅghika, în care vor răsări majoritatea ideilor din care se va naște Mahāyāna.

6.5 Complexitatea budismului Mahāyāna recomandă din capul locului o abordare sistemică; dar analiza releelor sale este o operație delicată și dificilă pe care n-o putem întreprinde aici.

Doctrina Mahāyāna apare inițial în literatura *sūtra* a Gnosei Transcendente (*prajñāpāramitā*), ale cărei începuturi trebuie să le situăm către anul 100 d.H. Ceea ce marchează trecerea care se operează de la budismul Hīnayāna la cel de tip Mahāyāna este un *ideal de desăvîrșire*. În timp ce adeptul budismului hīnayānic aspiră să devină *arhat*, adică o ființă care nu va mai ieși din starea de *nirvāṇa* ca să revină în odioasa *samsāra* sau ciclul reîncarnărilor, adeptul Mahāyāna dorește să fie un *Bodhisattva*, adică o ființă care, deși atinge Trezirea, își sacrifică fericirea pentru aceea a omenirii întregi, preferînd să se manifeste mai degrabă în lume, decît să se retragă în *nirvāṇa*. Bodhisattva nu va fi un *Pratyeka Buddha*, un Buddha tăcut, ci un Iluminat care vorbește, care acționează, care vine în ajutorul celor nenorociți: perspectivă nouă socotită a fi fost influențată de curente de devoțiune hinduse (*bhakti*).

Dacă mila pentru omenirea atinsă de Ignoranță pare să caracterizeze idealul unui Bodhisattva, doctrina Mahāyāna își ia sarcina dificilă de a elabora o logică permițînd să se opereze fără contradicție cu noțiuni contradictorii. E

numită adesea „logică negativă“, în realitate este vorba de o logică nonaristotelică, logică ce, fără să recunoască principiul terțului exclus, transcende atât afirmația, cât și negația. Se înțelege bine de ce unele spirite științifice însetate de religie au găsit recent că Mahāyāna le oferă un model prețios ca să înțeleagă paradoxele fizicii moderne, căreia îi sînt familiare de acum geometriile noneuclidiene și conceperea dimensiunilor multiple ale spațiului. În realitate, suprapunerea celor două sisteme nu este decît aparentă: în cazul budismului, refuzul simplei alternative (dacă A este fals, atunci non-A este adevărat) duce la speculații filozofice îndrăznețe, în timp ce fizica își derivă topologiile fantastice pe de o parte din abandonarea postulatului euclidian al paralelelor și, pe de alta, din vizionari ai celei de a Patra Dimensiuni, ca Charles Howard Hinton (1853–1907).

Logica budistă a „terțului posibil“ cunoaște expresii multiple, încă de pe vremea unui text Mahāyāna primitiv precum *Saḍḍharmapūṇḍarīka* (Sūtra Florii de Lotus), unde Buddha, ca ființă eternă, n-a cunoscut Iluminarea. Într-adevăr, nu numai că era dintotdeauna Iluminat, dar nu exista în el nimic *la care* să se trezească, *nirvāṇa* nefiind substanțială. Potrivit școlii Yogācāra, ființa transcendentă care este Buddha se poate multiplica la nesfîrșit pentru mîntuirea oamenilor, fie în epoci deosebite, fie, chiar, în aceeași perioadă. În afara unui „corp absolut“ (*dharmakāya*), Mahāyāna îi acordă, într-adevăr, un „corp eteric“ (*sambhogakāya*, literal „corpul de bucurie“), în care Buddha se „bucură“ de propriile sale merite religioase în paradisul Tărîmului Pur și, în fine, „corpul magic“ (*nirmāṇakāya*), în care el se încarnează spre a-i mîntui pe oameni.

Paradoxele prezente încă din textele pre-mahāyānice și în acelea din Mahāyāna primitivă primesc o sancțiune finală în opera aproape miticului Nāgārjuna (cca 150 d.H.); autor al unui „sistem de mijloc“, *Mādhyāmika*. La început, Nāgārjuna profesează un scepticism activ față de toate opiniile filozofice tradiționale (*dṛṣṭi*), practicînd reducerea la absurd (*prasaṅga*). Prin această metodă, el respinge esențialismul de origine brahmanică, afirmînd că toate lucrurile sînt lipsite de esență proprie și că, prin urmare, tot ceea ce există este vid (*sūnya*). Acest adevăr ultim, care se opune adevărului aparent și discursiv de toate zilele,

implică și identitatea, în vid (*śūnyatā*), dintre *nirvāṇa* și *saṃsāra*, dintre existența fenomenală înlănțuită în ciclurile karmice și încetarea acestora.

Către anul 450 d.H., școala Mādhyāmika s-a scindat într-o ramură care reținea numai lecția negativă a lui Nāgārjuna, scepticii sau Prasaṅgika, și o ramură care o valoriza pe cea afirmativă, Svatantrika. Pătrunzînd în China și în Japonia, budismul Mādhyāmika va dispărea în secolul al X-lea, nu fără să fi contribuit, esențial, la apariția budismului Ch'an (în japoneză Zen).

Altă mare școală Mahāyāna, Yogācāra, se dezvoltă plecînd de la texte intermediare precum *Laṅkāvatāra Sūtra* și altele, care susțineau că universul este o construcție mentală și, prin urmare, nu poate fi înzestrat cu nici o „realitate“, fie și iluzorie. Unui anume Maitreya, personaj istoric sau mitic (Maitreya este, de fapt, și numele lui Buddha eshatologic, ce urmează să vină în lume), i se atribuie un rol fundamental în apariția școlii Yogācāra. Dar difuzarea doctrinelor sale s-a datorat fraților Asaṅga și Vasubandhu, care dezvoltă ideea de *citra matra* („totul este gîndire“) dîndu-i o bază psihocosmică în *ālayavijñāna*, literal „conștiință eterică“, un receptacul în care toate experiențele se acumulează sub formă de scorii karmice și determină existențele succesive. În Occident, o teorie asemănătoare s-a afirmat ca gîndirea dominantă a vremii încă de la începuturile gnosticismului (↔), în fapt, un curent platonician radical. Ea a fost adoptată de majoritatea neoplatonicienilor de după Plotin. În Orient, ca și în Occident, problema este „să arzi“ fără urmă aceste scorii care te leagă de cosmos.

6.6 Budismul tantric. De influență hindusă și populară, budismul tantric începe să cîștige pasul asupra budismului Mahāyāna (secolul al VIII-lea), și în cele din urmă va sfîrși prin a i se substitui. Se cunosc mai multe școli ale budismului tantric. Cea mai importantă este Vajrayāna sau „Vehiculul de Diamant“, nume implicînd de pe acum un simbolism sexual (*vajra* = falus) ce domină structura de semnificații a tantrismului, limbajul său „secret“, pe mai multe niveluri. Într-adevăr, conceptele tantrice se caracterizează prin această calitate, proprie șarpelui mitic care își înghite coada, de a se transmuta din una în alta, astfel încît orice text este întotdeauna deschis către o dublă lectură.

De exemplu, *bodhicitta*, „gîndirea Iluminării“, este numele secret al spermei la nivel sexual, și „Gnosa-Femeie“ (*prajñā*) este, în același timp, partenera, concretă sau imaginată, a unui act sexual ritualic, precum și conductul central al energiilor din măduva spinării. Orice text tantric cuprinde astfel în sine două discursuri posibile: unul al cărui referent este un ritual secret, conducînd în general spre un act sexual al cărui scop este de a obține Trezirea, și celălalt al cărui referent este metafizic.

- 6.7 *Budismul în Asia de Sud-Est.* Budismul care s-a implantat în Asia de Sud-Est și în Indonezia (unde urma să fie dislocat de islam) este Theravāda, variantă a marelui curent Sthāviravāda, propagat de misiunile împăratului Aśoka. Totuși, budismul indochinez a rămas eclectic pînă în secolul al XV-lea d.H., cînd ortodoxia Theravāda provenind din Śrī Lanka (Ceylon) va fi adoptată de statele Indochinei. Budismul singhalez își capătă forța integrală în secolul al XI-lea d.H. Este interesant că în Birmania, în Thailanda, în Laos, în Cambodgia și în Vietnam, Buddha nu va fi văzut ca propovăduitorul renunțării la lume, ci ca un *cakravartin*, cel care pune în mișcare roata Legii (*Dharma*), Suveranul, de unde o adevărată simbioză între budism și puterea politică. Acest lucru a avut ca rezultat edificarea unor construcții monumentale, adevărate enciclopedii și, totodată, meditații în piatră, care rezumă doctrina și calea inițiativă spre Trezire.

În fața colonialismului occidental, budismul avea să confere popoarelor Indochinei un sens inalterabil al propriei lor identități, și în același timp avea să se opună modernizării inevitabile a țărilor lor. Lentul proces de eroziune a budismului s-a agravat ca urmare a revoluțiilor comuniste care au cutremurat unele țări din peninsulă. Se poate deci afirma că la ora actuală budismul din Asia de Sud-Est traversează o perioadă critică.

- 6.8 *Budismul chinez.* Către anul 130 d.H. prezența budismului este deja atestată la Chang-an, capitala imperiului Han (206 î.H.–220 d.H.), dominată de un confucianism (↔) rigid și scolastic. La început, budismul este socotit drept o ciudată sectă daoistă, mai ales prin faptul că primele traduceri corecte din textele indiene în chineză vor

apărea abia la sfârșitul secolului al III-lea d.H., slujindu-se, de altfel, de echivalențe daoiste ca să traducă noțiunile noii religii.

După cucerirea nordului Chinei de huni, budismul se menține în sudul subpopulat, printre aristocrați și oameni de cultură ca Hui-yüan (334–416), fondator al amidismului (cultul lui Buddha Amitābha) sau școala Pămînturilor Pure (*Sukhāvati*). În secolul al VI-lea împăratul Wu Liang s-a convertit la budism, pe care îl sprijină în defavoarea daoismului (↔). Însă chiar înainte de această dată, budismul popular la început, și mai apoi amidismul se reinstaurau în Nord, în pofida rezistenței înverșunate a confucianismului (↔). Tot în Nord se instalează, în secolul al V-lea, marele traducător Kumārijīva.

Sub dinastiile Sui și T'ang, în China reunificată, budismul înflorește în toate straturile societății. Difuziunea sa capilară este asigurată de școala Ch'an (Zen în japoneză, de la sanscritul *dhyāna*, „meditație“), care predică imanența lui Buddha și tehnici speciale de meditație pentru dobîndirea trezirii imediate. Ch'an se reclamă de la Bodhidharma, care va fi al douăzeci și optulea patriarh al budismului indian începînd de la Buddha însuși.

O altă școală foarte influentă este T'ien-t'ai (în japoneză Tendai), fondată pe muntele cu același nume la Chekiang de Chih-i (531–597).

Extraordinara vitalitate și prosperitate a budismului vor atrage în mod fatal gelozia curții, antrenînd persecuții atroce de la 842 la 845: religia va fi suprimată, sanctuarele vor fi distruse și călugării constrînși să renunțe la viața monastică. Este declinul forței budismului chinezesc, care va pierde de acum înainte terenul în fața confucianismului (↔), devenit doctrină de stat (secolul al XIV-lea).

Specialiști eminenți ai budismului chinez, ca Anthony C. Yu, au subliniat în mai multe rînduri că o anumită sinologie care se inspiră din ideologia Luminilor preferă să ignore continuu aportul fundamental al budismului la cultura chineză. Un indiciu al vitalității budismului, dincolo, mult dincolo, de persecuții și de pierderea puterii în fața confucianismului (↔) este reprezentat de romanul *Hsi-yu chi* sau *Călătorie spre Soare-Apune*, atribuit ades funcționarului Wu Ch'eng-en (secolul al XVI-lea). Tot așa cum Paul Mus ne-a dat o istorie a budismului în Asia meridională,

plecînd de la descrierea templului de la Borobudur din insula Java, Anthony Yu, în magistrala sa traducere integrală a lui *Hsi-yu chi*, ne prezintă, de fapt, întreaga istorie a budismului chinezesc, de la începuturile sale indiene și culte, dar și extraordinara să răspîndire populară. Romanul povestește isprăvile călugărului Hsüan-tsang, care pleacă în anul 627 spre India ca să aducă în China scrieri budiste autentice. Dar Hsüan-tsang, care este adesea obiectul blîndeii ironii a autorului, nu este adevăratul erou al romanului. În atenția cititorului, locul central îl ocupă Maimuța, strămoșul semidivin, posesor al tuturor treptelor puterii magice. Personaj maiestuos și ridicol, deopotrivă, ea întrupează cele două aspecte contradictorii ale unui trecut mitic: forța spirituală și o simplitate comică.

- 6.9 Budismul în Coreea și Japonia.** Budismul se propagă din China în Coreea începînd din secolul al IV-lea d.H. și prima mînăstire budistă în această țară ce s-a numit „Regatul pustnicilor“ s-a ridicat în 376. Mai tîrziu, budismul coreean va merge atent pe urmele celui chinez și îi va adapta toate caracteristicile. Ca și în China, pînă în secolul al X-lea mînăstirile budiste cunosc o prosperitate imensă, care merge mîna în mîna cu diminuarea mesajului lor spiritual. Exasperați de scolastica lor rigidă reprezentanții budismului Shon (Ch'an, jap. Zen) se vor constitui într-o fracțiune independentă. Dar această schismă națională nu va fi urmată de declinul budismului pe care îl vom înregistra în China după secolul al IX-lea. Abia mai tîrziu, cu dinastia Yi (1392–1910), confucianismul va deveni religia de stat. Budismul va fi supus unor reglementări severe de la 1400 la 1450 și se va găsi structurat din punct de vedere formal în două Biserici, cea de meditație Shon și cea doctrinală Kyo. În perioada modernă, budismul coreean s-a dezvoltat în armonie cu cel japonez.

Budismul cel mai creator din punct de vedere intelectual la ora de față este, fără îndoială, budismul japonez. El a fost introdus în Japonia via Coreea în a doua jumătate a secolului al VI-lea și, inițial, fără succes. Convertirea împărătesei Suiko (592–628), care se călugărește, și a nepotului ei, prințul regent Shotoku (573–621), inaugurează o epocă de prosperitate pentru budism, care va continua în capitala Nara, întemeiată în 710 (epoca zisă a celor „Șase secte“). Mai

tîrziu, cînd capitala va fi transferată la Heian (Kyoto, 794–868), budismul va fi supus unui riguros control al statului. El cunoaște o mare dezvoltare în mediile populare în timpul șogunatului din perioada Kamakura (1185–1333), traversînd amidismul sau doctrina Pămîntului Pur (Jodo), paradisul apusean al lui Buddha Amitābha, al cărui nume (*nembutsu*) constituie o formulă simplă și eficace de meditație. Șogunii dinastiei Tokugava (1600–1868), care mută capitala la Edo (Tokyo), erau și ei adepți ai doctrinei Jodo, pe care o favorizează. Dar *Ordonanțele* lui Tokugava (1610–1615) identifică budismul cu șintoismul (↔) oficial, punîndu-l sub controlul riguros al guvernului.

În epoca Meiji (1868–1912), coabitarea pașnică a budismului cu religia Șintō se termină, brusc și brutal, prin declararea budismului religie ilegală și mișcarea numită *haibutsu kishaku*: „Omorîți-i pe budiști și abandonați Scrierile lor“. Apelul nu va rămîne fără răspuns: numeroși călugări vor pieri sau vor redeveni laici, numeroase sanctuare vor fi distruse sau transformate în temple Șinto.

În fine, dacă vorbeam adineauri despre creativitatea intelectuală a budismului nipon contemporan, aceasta nu este rezultatul unei organizări înfloritoare, comparabilă cu aceea a organizațiilor religioase fără scop lucrativ din Statele Unite, de pildă. Într-adevăr, mai multe reforme cu începere din 1945, precum și o radicală modernizare a țării au privat în largă măsură bisericile budiste de baza lor economică tradițională.

Proliferarea doctrinelor budiste în Japonia, chiar dacă urmează în general evoluția budismului chinez, nu este lipsită de originalitate. Cum vom vedea îndată, anumite suprapuneri uimitoare între sistemul doctrinei creștine și acela al doctrinelor budiste indică probleme comune, care vor fi uneori abordate în mod analog de reformatorii celor două religii.

Între cele Șapte Secte vechi se pot recunoaște unele din disputele doctrinale care au produs sectele budismului indian. Sectele Jojitsu, Kusha și Ritsu aparțin ramurii Hīnayāna; sectele Sanron, Hosso și Kegon budismului Mahāyāna.

Secta Tendai (chinezescul T'ien-t'ai, de la muntele omonim), introdusă în Japonia în 806 de călugărul Saicho (767–822), se bucură de favoarea curții imperiale de la

Heian. Textul fundamental al acestei școli este *Saddharma-puṇḍarīka* în traducerea lui Kumārajīva (406 d.H.); teza lui este că toate ființele posedă natura lui Buddha și participă la *dharmakāya*.

Shingon (chinezescul Chen-yen, traducere a sanscritului *mantra*) este o formă de tantrism „de mîna dreaptă“, adică nonsexuală, sistematizată de călugărul Kukai (774–835), care călătorește în China (804–806) și primește învățătura de la un maestru indian din Cașmir. Iconografia Shingon este foarte importantă pentru arta religioasă japoneză.

O a treia școală, amidismul sau Jōdō shū, este întemeiată de preotul Honen (sau Genku: 1133–1212).

În fine, școala Zen (chinezește Ch'an, din cuvîntul sanscrit *dhyāna*), care dăduse în China mai multe școli, apare în Japonia în două variante: Rinzai Zen, ce va cîștiga numeroși adepți printre samurai, introdus de Eisai (1141–1215), și Sōtō Zen, mai meditativ și mai popular, introdus de maestrul Dogen (1200–1253). Compoziția socială a adepților celor două școli este rezumată în formula: *rinzai shogun*, *sōtō domin*, Rinzai pentru nobili, Sōtō pentru țărani.

Aceste patru mari secte de budism japonez adoptă poziții diferite în legătură cu aceeași problemă a grației, care, în Occident, provocase polemica dintre Pelagius și Augustin și, mai târziu, avea să-i opună pe protestanți catolicilor. Școlile Tendai și Jōdō dezvoltă, împotriva budismului Zen și Shingon, o poziție mai quietistă. Într-adevăr, spun adepții Tendai, trezirea e înscrisă în noi de la naștere; e vorba numai să o regăsești. Adepții Jōdō shū, ca și Augustin în polemica sa cu Pelagius, afirmă că persoana nu poate dobîndi Trezirea prin propriile eforturi (*jiriki*) și că orice mîntuire provine doar de la grația lui Buddha (*tariki*). Confruntat cu aceeași problemă, Shinran (1173–1262), discipol al lui Hōnen și întemeietor al Jōdō Shinshū sau Adevărata Sectă a Pămîntului Pur, găsește o soluție pe care am putea-o numi luterană dacă nu i-ar lipsi un termen, fundamental în speculațiile lui Luther pe marginea lui Augustin: acela al predestinării. Într-adevăr, mîntuirea pentru Shinran fiind democratică, se pot găsi, mai degrabă, analogii între această sectă și unii anabapțiști, căci ea afirmă că întreaga lume este mîntuită *de pe acum* și că, prin urmare, calea ascetică nu este imperios necesară, iar căsătoria este permisă.

Dimpotrivă, Shingon afirmă principiul *sokushin jobutsu*: se poate *ajunge* Buddha în prezentul imediat, prin împlinirea anumitor ritualuri tantrice.

Tot așa, școala Zen susține că se poate ajunge la Iluminare prin propriile eforturi, dar, în timp ce Rinzai recomandă mai degrabă tehnici simple cu eficacitate imediată, precum *koan*-ul, o formulă paradoxală, însoțită adesea de gesturi neașteptate, Sōtō nu cunoaște decît o regulă: cea a meditației în postură șezînd (*zazen*).

Japonia cunoaște și o școală națională de budism în secta lui Nichiren (1222–1282), inițial adept al școlii Tendai, care devine prea strîmtă apoi pentru dorința lui reformatoare. Personaj de o intransigență pitorească și extraordinară, el atacă cu violență budismul din timpul său, pe care îl acuză de decadență; el își arogă, de altfel, dreptul spiritual de a-și exprima foarte direct criticile, căci este convins că el este un Bodhisattva, și chiar mai mulți deodată. De mai multe ori exilat, condamnat la moarte, apoi grațiat, el nu-și abandonează niciodată cruciada sa împotriva călugărilor, guvernului, epocii mizerabile și putrede în care a trebuit să se nască. Mesajele lui, pe care le trimite din pragul morții, sînt destul de tulburătoare ca să-i asigure o imensă popularitate: „Eu, Nichiren, declara el în *Kaimokusho* [«Trezirea la Adevăr», 1272], am fost decapitat între ora Șobolanului și cea a Boului, în cea de a douăsprezecea zi a lunii a noua a ultimului an, și idiotul în mine a murit atunci. Eu am venit la Sado în duh și, în luna a doua a anului al doilea, am scris tratatul acesta ca să-l trimit adeptilor mei. Pentru că a fost scris de un duh, s-ar putea să vă sperie.”

La ora actuală, budismul este divizat într-un număr de școli care depășește pe acela al oricăror altor organizații religioase din Japonia: 162 în 1970.

- 6.10 *Budismul tibetan.* Budismul monastic indian, disciplina (*vinaya*) Mūlasarvāstivādinilor, se instalează în Tibet către finele secolului al VIII-lea; și deja la mijlocul secolului al IX-lea, tot felul de influențe — provenind mai ales din China, dar și sub înfrîurirea tantrismului indian — se fac simțite. În secolul al XI-lea are loc o renaștere a budismului tibetan printr-o reîntoarcere la sursele indiene: călugărul Atișa, *guru*-l (*lama*) prin excelență, este invitat în Tibet (1042–1054), unde unul din discipolii săi va fi întemeie-

torul ordinului mînăstiresc Bka-gdams-pa; și Marpa Traducătorul (1012–1096) călătorește în India de unde aduce în Tibet o formă de tantrism ascetic pe care i-l propovăduise *guru*-l său Naropa (956–1040) și pe care îl va transmite la rîndul său vestitului Milarepa, *guru*-l lui Sgam-po-pa, întemeietorul ordinului monastic Bka-brgyud-pa. Un discipol al lui Sgam-po-pa, întemeind ordinul Karma-pa („Bonetele Negre“), va stabili pe date ezoterice o linie a succesiunii Marilor Lama. Procedul va fi adoptat și de alte ordine, în special Dge-lugs-pa („Bonetele Galbene“, secolul al XIV-lea), al cărui șef, zis Dalai Lama, va dobîndi în secolul al XVII-lea exercițiul autorității civile în Tibet, autoritatea spirituală fiind de resortul altuia, Marele Lama Galben, rezidînd la mînăstirea din Tashilumpo.

A stabili deosebiri doctrinare între aceste ordine „ortodoxe“ și multe lor încrengături ar fi o întreprindere prea ambițioasă pentru cadrul acestei lucrări. Alături de ele, se constituie în ordin practicanții religiei pre-budiste (↔ 31) Bon (Bon-po) și budiștii Vechi (Rñin-ma-pa), al căror prim guru va fi Padmasambhava (secolul al VIII-lea) și ale cărui practici și doctrine preced, în majoritatea cazurilor, renașterea din secolul al XI-lea.

Credincioșii Bon-po sînt hotărît heterodocși, excluși din concertul ordinelor budiste, dominate de Bonetele Galbene. Dacă ei aspiră totuși să se integreze în acesta, este pentru că doctrinele lor s-au constituit dialectic pe vremea primei pătrunderi a budismului în Tibet. Bon-po au recurs la argumentul vechimii, căutîndu-și originea sacră în cețurile unei țări mitice de la Apus, Shambhala (Tazig), și al unui Buddha propriu, care nu este Śākyamuni, impostorul. Practicile lor magice și șamanice i-au influențat mult pe budiștii Vechi (Rñin-ma-pa sau Bonetele Roșii, unul din cele două ordine care arborează această culoare), pe care reforma Bonetelor Galbene, a ordinului întemeiat de Tsong-ka-pa (1357–1419), îi găsește căzuți pradă delăsării și superstițiilor magice.

Datorită acestei opoziții față de Bonetele Roșii, care marchează constituirea celui mai puternic ordin al lamaismului din Tibet, nu ne surprinde să vedem că asceții Galbeni nu vor fi dispuși să accepte autenticitatea doctrinelor călugărilor Roșii, în timp ce alte ordine monastice vor fi mai tolerante față de acestea. Situația se va complica peste

măsură prin practica, comună celor Vechi și călugărilor Bon-po, de a revela existența unor „comori îngropate“ (*gter-ma*), texte apocrife atribuite lui Padmasambhava însuși sau altor venerabili maeștri și „regăsite“ în locuri ascunse sau, pur și simplu, în adâncurile insondabile ale spiritului vreunui credincios. Școlile budismului tibetan se pot clasa între aceste două extreme reprezentate de asceții Galbeni și asceții Roșii.

Budismul lamaist ajunge religie de stat într-o altă țară, în Mongolia, unde se va propaga în două valuri: în secolele al XIII-lea și al XVI-lea.

- 6.11 *Bibliografie.* Despre budism, în general, v. Eliade, H. 2/147–154; 185–190; F. E. Reynolds și Ch. Hallisey, *Buddhism: An Overview*, în ER II, 334–351; F. E. Reynolds, *Guide to the Buddhist Religion*, Boston 1981; Edward Conze, *Buddhism. Its Essence and Development*, New York 1959.

Despre Buddha, v. F. E. Reynolds și Ch. Hallisey, *Buddha*, în ER II, 319–332; André Bareau, *Recherches sur la biographie du Buddha dans les Sutrapitaka et les Vinayapitaka anciens*, 2 vol., Paris 1963–1971.

Despre istoria budismului indian, v. L. O. Gómez, *Buddhism in India*, în ER II, 351–385; Étienne Lamotte, *Histoire du Bouddhisme indien des origines à l'ère Śāka*, Louvain 1958; A. K. Warder, *Indian Buddhism*, Delhi-Patna-Varanasi 1970; John S. Strong, *The Legend of King Aśoka. A Study and Translation of the Asokavadana*, Princeton 1983.

Despre sectele școlii Hīnayāna, v. A. Bareau, *Buddhism, Schools of: Hīnayāna Buddhism*, în ER II, 444–457; André Bareau, *Les Sectes bouddhiques du Petit Véhicule*, Saigon 1955; de același, *Les Premiers Conciles bouddhiques*, Paris 1955; Nalinaksha Dutt, *Buddhist Sects in India*, Calcutta 1970.

Despre budismul Mahāyāna, v. Nakamura Hajime, *Buddhism, Schools of: Mahāyāna Buddhism*, în ER II, 457–472.

Despre budismul tantric, v. A. Wayman, *Buddhism, Schools of: Esoteric Buddhism*, în ER II, 472–482.

Despre budismul din Asia de Sud-Est, v. D. K. Swearer, *Buddhism in SE Asia*, în ER II, 385–400; despre noțiunile fundamentale în budismul shinghalez, v. Nyantiloka, *Buddhist Dictionary. Manual of Buddhist Terms and Doctrines* (1952), Colombo 1972; despre simbioza dintre budism și puterea regală în Thailanda, v. S. J. Tambiah, *World Conqueror and World Renouncer. A Study of Buddhism and Polity in Thailand against a Historical Background*, Cambridge 1976.

Despre budismul chinez, v. E. Zürcher, *Buddhism in China*, în ER II, 414–426; S. Weinstein, *Buddhism, Schools of: Chinese Buddhism*, în ER II, 482–487; Arthur F. Wright, *Buddhism in Chinese History*, Stanford-London, 1959; Paul Demiéville, *Le Bouddhisme chinois*, Paris 1970; Kenneth K. S. Ch'en, *The Chinese Transformation of Buddhism*, Princeton 1973; W. Pachow, *Chinese Buddhism: Aspects of Interaction and Reinterpretation*, Lanham MD 1980. Traducerea integrală a romanului *Călătorie spre Soare-Apune* se datorează lui Anthony C. Yu, *The Journey to the West*, 4 vol., Chicago 1977–1983; de același autor, v. *Religion and Literature in China: The „Obscure Way“ of the Journey to the West*, în Ching-i Tu (ed.), *Tradition and Creativity: Essays on East Asian Civilization*, New Brunswick-Oxford 1987, 109–154; și „Rest, Rest, Perturbed Spirit!“ *Ghosts in Traditional Chinese Prose Fiction*, în *Harvard Journal of Asiatic Studies* 47 (1987), 397–434.

Despre budismul coreean, v. R. E. Buswell, Jr., *Buddhism in Korea*, în ER II, 421–426. Despre budismul japonez, v. Tamaru Noriyoshi, *Buddhism in Japan*, în ER II, 426–435; Araki Michio, *Buddhism, Schools of: Japanese Buddhism*, în ER II, 487–493; Joseph M. Kitagawa, *Religion in Japanese History*, New York 1966; *Japanese Religion. A Survey by the Agency for Cultural Affairs*, Tokyo-New York-San Francisco 1972; E. Dale Saunders, *Buddhism in Japan. With an Outline of its Origins in India*, Philadelphia 1964; *A Short History of the Twelve Japanese Buddhist Sects* (Tokyo 1886). Translated from the Original Japanese by Bunyin Nanjio, Washington 1979. Despre Shingon, v. Minoru Kiyota, *Shingontsu*, în ER XIII, 272–278; despre Shinran, v. A. Bloom, *Shinran*, în ER XIII, 278–280; despre Zen, v. în special *Essais sur le Bouddhisme Zen* de D. T. Suzuki, traduits sous la direction de Jean Herbert, Paris 1972 (1940). O bună culegere de texte ale marilor întemeietori ai budismului japonez este *Hônen, Shinran, Nichiren et Dôgen, Le Bouddhisme japonais. Textes fondamentaux de quatre moines de Kamakura*. Preface et traduction française de G. Renondeau, Paris 1965. *L'Éveil à la Vérité* de Nichiren a fost tradusă de N. R. M. Ehara, *The Awakening to the Truth or Kaimokusho*, Tokyo 1941 (în franceză, sub titlul *Le Traité qui ouvre les yeux*, în Renondeau, 190–296).

Despre Kukai, vezi Thomas P. Kasulis, *Reference and Symbol in Plato's Cratylus and Kukai's Shojijissogi*, în *Philosophy East and West* 32 (1982), 393–405.

Despre budismul din Tibet, v. H. Guenther, *Buddhism in Tibet*, în ER II, 406–414; D. L. Snellgrove, *Buddhism, Schools of: Tibetan Buddhism*, în ER II, 493–498; Giuseppe Tucci, *The Religions of Tibet*, Berkeley 1980. Pentru o nouă clasificare doctrinală, v. Matthew Kapstein, *The Purificatory Gem and its Cleansing: A late Tibetan polemical discussion of apocryphal texts*, în *History of Religions* 1989. Despre budismul mongol, v. W. Heissig, *Buddhism in Mongolia*, în ER II, 404–405.

Religia din CANAAN

7.0 Popoarele din câmpiile Siriei și Arabiei au fost în perpetuă migrare timp de milenii. O populație de limbă semitică a apărut în Palestina înainte de 3000 î.H., în perioada numită a Bronzului Vechi. Către 2200 î.H., invaziile amoritilor antrenează noi schimbări ale structurilor socio-culturale, și situația se va repeta la venirea israeliților la sfârșitul mileniului al doilea. Pe coasta Mediteranei, cultele agrare se amestecau cu panteonurile celeste ale păstorilor nomazi. În afara sanctuarelor și figurinelor găsite în săpăturile arheologice, sursele noastre privind tradițiile religioase ale acestor popoare se rezumau multă vreme la informații lacunare și foarte polemice conținute în Vechiul Testament, pe câteva tăblițe cuneiforme de la Mari și Tell el-Amarna și în câteva pasaje ale autorilor elenistici și romani. În 1929, săpăturile de la Ras Shamra au adus la lumină vechiul oraș Ugarit, reprezentând civilizația canaaneană de la sfârșitul epocii Bronzului (cca 1365–1175 î.H.).

Situat pe coasta Siriei, portul Ugarit exista de pe la începutul mileniului al doilea. Către 1350 î.H. a apărut o scriere cuneiformă efectuată prin incizia unui stil pe argilă umedă. Înainte ca invazia popoarelor mării către 1175 î.H. să distrugă această civilizație, numeroase texte au fost immortalizate în acest mod, texte cuprinzând inscripții votive, farmece, rugăciuni, liste de zei și mai ales vechi mituri de o vîrstă greu de precizat.

7.1 În fruntea *panteonului din Ugarit* se afla zeul El, creatorul universului și tatăl zeilor, transcendent și binevoitor, dar îndepărtat și lipsit de putere în treburile omenești, unde

fusesse înlocuit de implacabilul Baal, fiul lui Dagan, un zeu al furtunii asemănător cu mesopotamianul Adad. Scribii și tradiția populară recunosc mai mulți El și mai mulți Baal, numele lor avînd de altfel semnificația generică de „zeu“ și „stăpîn“. Unii Elim și Baalim se deosebeau probabil după locurile lor de cult, alții după calitățile speciale care li se atribuiau. Baal însemna Cel Puternic, Cel Înalt, Călărețul Norilor, Prințul, Stăpînul Pămîntului. În textele mitice, vrăjmașii lui sînt Yamn („Marea“), maleficele „Mîncătoare“ și Mot („Moartea“) care cîștigă asupra lui o victorie vremelnică.

Soția lui El este zeița-regină Athirat (Așera), care are atributele mării. Cea mai activă este Anat, sora sau soția lui Baal, puternica zeiță a Dragostei și a Războiului, reprezentată uneori stînd în picioare pe spinarea unui leu. Reunite în persoana lui Aștart wa-Anat, cele două zeițe se vor transforma mai tîrziu în divinitatea siriană Atargatis, ale cărei atribute marine și cult al fertilității vor rezista pînă la începutul creștinismului. Printre ceilalți zei din Ugarit, întîlnim pe Ars wa-Šamem (Pămîntul și Cerul), un zeu și o zeiță a lunii, cîteva fiice de zei: luceafărul de dimineață și luceafărul de seară (Venus), fierarul Kothar, Rașab cel Rău și alți zei de import. Strămoșii, în special aceia aparținînd dinastiei regale, erau zeificați și constituiau obiect de cult, paralel cu o întreagă adunare de divinități inferioare fără nume individuale.

- 7.2 *Cultul canaanean*, așa cum se poate reconstitui din figurinele de metal și de lut ars, se concentra pe două cupluri divine: El și Athirat, suverani ai lumii de dincolo, și Baal și Anat, suverani ai lumii acesteia. În orice caz, orașul Ugarit adăpostea templele lui Baal și Dagan și probabil și altele. Marile temple, avînd turme și magazine de vin și ulei, au lăsat mai multe urme decît micile sanctuare ale cultelor populare. Regele și regina prezidau cultul de stat și participau activ la ritualuri, la sărbători și rugăciuni pentru a asigura protecția zeilor asupra orașului. Preoții (*khn̄m*, care corespunde ebraicului *kohanim*) și funcționarii religioși numiți *qdsh̄m* erau însărcinați cu templele și cu ceremoniile de cult, care cuprindeau ofrande, jertfe, purificări și îngrijiri acordate statuii divinității. Alți specialiști religioși se îndeletniceau cu cultul morților, care era centrat pe o

ceremonie orgiastică. Funeraliile erau însoțite de un banchet menit să-i împace pe morți. Existau preoți a căror funcție era divinatorie: ei se antrenau pe mulaje gravate ale unor fिकाți din lut, cum sînt acelea aflate la Mari, în Mesopotamia. Oamenii de rînd apelau probabil la magie și invocări de îmbunare a zeilor.

7.3 *Mitologia ugaritică* este plină de luptele pentru suveranitate între El și Baal și între acesta din urmă și vrăjmașii lui. Între aceste conflicte, unul din cele mai cunoscute episoade este lupta dintre Baal și divinitatea acvatică Yam, reprezentat fie ca ființă umană, fie ca monstru marin. Încurajat de tatăl său, El, Yam se pregătește să-l alunge pe Baal de pe tron, dar acesta, cu ajutorul armelor magice făurite de Kothar, fierarul zeilor, va sfîrși prin a câștiga lupta. Duelul ne amintește desigur înfrîngerea monstrului marin Tiamat învins de zeul mesopotamian Marduk, potrivit celei de a patra tăblițe a Genezei babiloniene *Enuma Eliș*, precum și victoria lui Iahve asupra mării în unii *Psalmi* și în *Iov* 26, 12–13.

Cînd zeita Anat se laudă cu puterea ei în luptă, Baal îi propune împăcarea și, ca și în *Enuma Eliș*, îi face cunoscută dorința sa de a avea un templu în care să fie venerat. Anat dobîndește încuviințarea lui El și lui Baal i se ridică un mare templu.

O altă luptă o are Baal cu Mot, Moartea, un alt rival care descinde din zeul El. În schema naturii, domnia lui Baal se asociază cu fertilitatea și belșugul, în timp ce domnia morții semnifică seceta și înfometarea. După un schimb de solii, primite de Mot în culcușul său de noroi și murdărie, Baal se învoiește să călătorească în infern, cu tot cortegiul lui de ploaie, vînt și nori. O lacună întrerupe firul narațiunii. Cînd povestirea se reia, Baal este mort; spre disperarea lui El și a zeiței Anat, căci nici unul din feciorii lui El nu este în stare să se urce pe tron. După ce l-a îngropat pe Baal, Anat îl întîlnește pe Mot și pur și simplu îl pulverizează: ea îl taie în bucăți, îl vîntură, îl usucă și îl sfărîmă, apoi îl împrășteie pe cîmp ca să-l mănînce păsările. Legătura dintre aceste episoade este obscură, dar, după sfîrtecarea lui Mot, El visează ca Baal și belșugul să se reîntoarcă în țară, ceea ce se și împlinște. La rîndul lui, Mot nu este cu totul eliminat; dar Baal va repurta asupra lui, șapte ani mai tîrziu, o victorie zdrobitoare, care îi va consolida tronul pentru vecie.

Textele din Ugarit conțin și povestirile despre Kirta și Aqhat. Amîndouă încep cu episodul unui rege drept atins de sterilitate, o temă ce se regăsește în Vechiul Testament. Zeii pun capăt necazului lor, dar de acum înainte ei se vor amesteca în soarta muritorilor. Anat hotărăște moartea lui Aqhat, fiul cel mult dorit, deoarece acesta o insultă și refuză să-i dea arcul său magic. Kirta cîștigă o soție în luptă, dar își uită făgăduiala dată zeiței Așerah și cade bolnav. Mai tîrziu, unul din fiii săi îl va învinui de lipsă de dreptate în cîrmuirea regatului.

În pofida lacunelor din text, această literatură ne permite să aruncăm o privire asupra lumii istorice, mitologice și religioase pe care israeliții o vor ocupa și al cărei reflex îl vor transmite culturii occidentale.

- 7.4 *Bibliografie.* Eliade, H 1/48–52; A. M. Cooper, *Canaanite Religion: An Overview*, în ER 3, 35–35; M. D. Coogan, *The Literature*, în ER 3, 45–68.

Textele sînt disponibile în traducerea lui André Caquot *et alii*, *Textes ougaritiques*, Paris 1974. Diversele aspecte ale acestei literaturi sînt ilustrate în: Roland de Vaux, *Histoire ancienne d'Israël, des origines à l'installation en Canaan*, Paris 1971; P. Garelli, *Le Proche-Orient asiatique des origines aux invasions des Peuples de la Mer*, Paris 1969; G. Saade, *Ougarit: Métropole canaanéenne*, Beyrouth 1979; J. M. de Tarragon, *Le Culte à Ugarit*, Paris 1980.

Religia CELȚILOR

8.1 *Populația și limba.* Celții apar în istorie în secolul al V-lea î.H. și se instalează într-o arie întinsă din Peninsula Iberică până în Asia Mică (Galații).

Ei se identifică de fapt cu ceea ce numim „cultura La Tène” sau a Doua Vîrstă a Fierului. Expansiunea lor este frînată de germani, romani și daci. În 51 î.H., Cezar cucerește Galia. Celții se mai mențin, sub stăpînire străină, în Anglia și în Irlanda. Astăzi, limbile celtice sînt vorbite doar în zona insulară (irlandeza, gaelica și galeza) și pe coasta bretonă, aici venind din Anglia și nu provenind din vechii gali.

8.2 *Izvoare.* Din cauza interdicției făcute druizilor de a-și fixa cunoașterea secretă prin scris, nu există documente privind Galia, excepție făcînd monumentele influențate de arta romană. În schimb, izvoarele indirecte, de la Iuliu Cezar pînă la Diodor din Sicilia și la Strabon, abundă.

Situația este alta în cazul celților insulari, unde informațiile directe sînt mai bogate, dar provin în general din surse medievale adesea influențate de creștinism. Mai multe manuscrise irlandeze din secolul al XII-lea d.H. fixează în scris vechi tradiții. Două vestite culegeri din secolul al XIV-lea, *Cartea Albă din Rhydderch* și *Cartea Roșie din Hergest*, conțin tradiții galeze, ca acelea din antologia *Mabinogi*.

8.3 *Religia Galiei* nu ne-a parvenit decît prin interpretare romană. Cezar menționează un zeu suprem pe care el îl identifică cu Mercur și alți patru zei, identificați respectiv

cu Apollo, Marte, Jupiter și Minerva. Deși această mărturie este foarte controversată, ea pare, în lumina arheologiei, destul de întemeiată. Mercur trebuie să fie zeul, de la care au rămas numeroase statuete, pe care irlandezii îl numesc Lugh. Numele lui intră în compunerea multor toponime.

Întrucât celții aduceau jertfe umane unui număr de trei zei (Teutates, Esus și Taranis), fiecare dintre ei ar putea fi, la nevoie, Marte al lui Iuliu Cezar. Teutates pare mai degrabă un nume generic însemnând „zeul tribului“ (cf. irlandezul *tuath* „principat tribal“).

Mai multe zeități concurente se oferă pentru titlul de Apollon și nu este ușor să alegi între ele. Mai mult de cincisprezece nume, precum Belenus, Bormo, Grannus etc., s-ar părea că îl desemnează.

Jupiterul galez era strămoșul mitic al druizilor. El nu a fost identificat.

Minerva se identifică cu mai multe zeități locale, cum o arată iconografia ca și inscripțiile votive. În Irlanda, una din aceste divinități era Brighid, asociată cu poezia, medicina și tehnica. Personalitatea sa mitică și sărbătoarea ce-i era închinată au supraviețuit sub forma creștinată a sfintei Brigitte (Brighid din Kildare).

Monumentele figurate păstrează aspectul și numele multor altor divinități, ca zeii silvestri Sucellus și Nantos, și, mai ales, zeul Cernunnos („Cornutul“) cel cu coarne de cerb.

- 8.4 *Tradițiile irlandeze* ne povestesc istoria mitică a insulei începînd de la potop. Primii imigranți suferă constant atacul fomhoirilor, ființe răutăcioase de peste mări. Un nou val de imigranți introduce legi și societatea civilă. Ei sînt urmași de Tuathas De Dananu, „triburile zeiței Dana“, inițiați în arta magică și posesori de obiecte magice (lancea lui Lugh care asigură victoria, spada inexorabilă a regelui Nuadhu, cazanul nesecat al lui Daghdha și o piatră slujind la alegerea adevăratului rege). Triburile Tuathas De Dananu sînt conduse în marea bătălie de la Magh Tuiredh împotriva seminției fomhoirilor (care o dată învinși vor fi alungați pentru totdeauna din Irlanda) de zeul Lugh însuși. Îndată după această luptă vor sosi în insulă primele valuri de celți din Spania. Ghicitorul lor, Amharghin, care știa prin puterea sa vrăjitoarească să învingă neîncrederea

legitimă a celor din neamul Tuathas în fața noilor sosiți, debarcă și el pe țărm irlandez. Dar relațiile dintre celți și Tuathas vor rămîne încordate, așa cum reiese din băătăliile care au loc mereu. În cele din urmă, neamul Tuathas se retrag sub pămînt, în timp ce neamul celților rămîne în lumea vizibilă.

- 8.4.1 *Instituția druidică* se lega, în Irlanda, de Uisnech, „centrul” țării, pămîntul consacrat unde aveau loc probabil marile sărbători ale anotimpurilor.

Regalitatea la celți era sacră. Ea se dobîndea după ce viitorul rege avea contact sexual cu zeița care simboliza regatul sau cu un substitut al Marii Zeițe cabaline (Rhiannon, Epona a galilor etc.) Într-adevăr, în lucrarea sa *Topografia Irlandei* (secolul al XII-lea), Gerard din Cambrai vorbește despre ungerea regelui irlandez, al cărui episod central ar fi acuplarea în public a viitorului rege cu o iapă albă a cărei carne fiartă va fi apoi mîncată de întreaga adunare.

- 8.4.2 *Ciclul eroic* zis din Ulster îl are ca protagonist pe tînărul Cu Chulainn, de la curtea din Ulster a regelui Conchobar. Regina Medhbh din Connacht trimite o armată să-l prindă pe taurul negru din Cuailnge și bărbații din Ulster, vrăjiți, nu sînt în stare să-i opună rezistență. Dar Cu Chulainn va lupta de unul singur cu întreaga armată a dușmanilor săi. O luptă sălbatică se încinge între taurul negru din Cuailnge și taurul din Connacht, luptă cu care se pune capăt epopeii. Cariera eroului semidivin Cu Chulainn va fi scurtă, căci dușmanii lui îl vor doborî prin mijloace magice.

Un alt erou mitic este Fionn mac Cumhail, căpetenia confreriei războinice Fian. Ca și Cu Chulainn, Fionn posedă puteri magice, pe care le folosește ca să scape de forțele supranaturale de care-i era amenințată țara.

- 8.5 *Tradițiile galeze* s-au păstrat în primul rînd într-o culegere, impropriu numită *Mabinogi*, care conține povestiri compuse foarte probabil în secolele al XI-lea și al XII-lea d.H. Printre cele unsprezece bucăți din *Cartea Roșie din Hergest* (către 1325), două nu au însemnătate și trei par să rezume materia celor trei romane arthuriene, proaspăt apărute în epocă, ale lui Chrétien de Troyes (secolul al XII-lea). Celelalte conțin ceea ce s-a numit „o mitologie

celtică în declin“, ale cărei personaje sînt zei greu de clasat. Unul dintre ei, Pwyll, are raporturi curioase cu lumea de dincolo, unde și domnește, de altfel, timp de un an încheiat. Soția lui este zeița-iapă Rhiannon, o variantă a Eponei, identificată în epoca sincretismului roman cu zeița greacă Demeter-Erynis, care se transformă în cavaloasă ca să scape de atacurile amoroase ale lui Poseidon, care se transformă la rîndul lui în armăsar (Poseidon Hippios), ca să se împreuneze cu ea. Din această unire se nasc Persefona și calul Areion (*Pausanias* 8.25, 5–7). Varianta vedică (*Rgveda* 10.17, 1–2) ne arată că este vorba de un mit indo-european. În toate cele trei cazuri, progenitura zeiței este umană și ecvină, fapt ce își găsește o confirmare în mitologia irlandeză (*Noinden Ulad*).

Alte povestiri galeze conțin tradiții pe care savanții le-au numit „șamanice“, al căror protagonist este Cei, care se va metamorfoza în lugubru seneșal Key din ciclul arthurian. În sfîrșit, prototipul galez al lui Merlin este poetul-magician Taliesin, care se laudă că posedă „toate artele magice din Europa și Asia“. Alte personaje, precum Math, Gwydion fiul lui Don (= zeița Dana), Llwyd etc., sînt și ele în stare de isprăvi fabuloase.

- 8.6 *Bibliografie.* Eliade, H 2/169–172; P. Mac Cana, *Celtic Religion*, în ER 3, 148–166.

Despre mitologia gaelică, vezi P. K. Ford, *The Mabinogi and Other Welsh Tales*, Berkeley-Los Angeles-London 1977 și I. P. Couliano în *Aevum* 53 (1979), 398–401.

CONFUCIANISMUL

9.1 *Canonul* confucianist se bazează pe șase cărți „clasice”: *Yi jing* („Cartea schimbărilor“), *Shi jing* („Cartea odelor“), *Shu jing* („Cartea edictelor“), *Li ji* („Memorial de rituri“), *Yueh jing* („Cartea muzicii“) și *Lu guo Chun-Qiu* („Primăvara-Toamna țării Lu“). Confucius însuși pare să fie autorul celei din urmă. Oracolele din *Yi jing* îi erau familiare și, după toate probabilitățile, le-a consacrat și un comentariu. În secolul al XII-lea d.H., *Cartea muzicii*, întotdeauna fragmentară, a fost înlocuită de un text ritual, Chou Li („Riturile lui Chou“). Cugetările lui Confucius sînt cunoscute sub numele de *Analecte* (*Lun yu*). S-a păstrat pînă azi o versiune din secolul al II-lea î.H. a acestora.

9.2 *Confucius* este numele latinizat al lui Kong Fu-zi („Maestrul Kong“), întemeietorul confucianismului. Pe numele său adevărat Kong Qiu, Confucius a văzut lumina zilei către jumătatea secolului al VI-lea î.H., în provincia Shantung, într-o familie în care tatăl aparținea aristocrației militare inferioare. Educația și începuturile carierei sale au fost modeste. Îi plăceau ritualurile și muzica, dar acestea nu i-au asigurat vreo funcție publică. A devenit funcționar abia la cincizeci de ani, dar a abandonat postul peste un an. Această situație s-a repetat de mai multe ori în cîteva provincii. În cele din urmă, a revenit la locul nașterii sale ca să ocupe o funcție publică fără rezonanță și să se dedice instruirii unui grup restrîns de discipoli cu mijloace modeste, pe care el încerca să-i transforme în *jun-zi*, oameni desăvîrșiți. Modelul pe care l-am putea avea în minte ca să ne facem o idee despre *jun* nu este cavalerul medieval, ci *gentleman*-ul

care excelează prin corectitudine formală în toate împrejurările vieții, de la cele mai banale pînă la cele mai neașteptate. Faptul care asigură lucrurilor caracterul lor propriu (*li*), situațiilor sociale continuitate, omului poziția sa în ansamblul societății este *ritualul*.

Morala confucianistă, care va sta la temelia Imperiului chinez pînă în 1911, nu era o morală aristocratică, ci burgheză. Ea nu consolida privilegiile nașterii, ci pe acelea ale educației și comportamentului formal; ea nu favoriza avîntul militarului, ci răbdarea funcționarului.

9.3 Doctrina. Deși confucianismul face parte dintre cele Trei Religii care constituiau patrimoniul tradițional chinezesc, avem dreptul să ne întrebăm dacă el este, la drept vorbind, o „religie“.

În aparență nu este. Vocația sa este de a *demitologiza* credințele chinezești: ființele supranaturale se transformă în virtuți, Cerul încetează să mai fie un zeu, dar rămîne ca un principiu care garantează ordinea etc. Într-un anumit sens, critica confucianistă la adresa religiei tradiționale seamănă cu aceea a lui Buddha (\leftrightarrow 6), dar spre deosebire de a acestuia, ea nu se ocupă de „salvarea“ individului, pentru simplul motiv că nu există nimic și nimeni în viața socială care să trebuiască salvat. „Cînd oamenii nu sînt în stare să-i slujească pe oameni, cum îi pot ei sluji pe zei?“, iată un îndemn de a abandona căutarea unei realități invizibile. „Dacă nu cunoști viața, cum vei cunoaște moartea?“, iată o aserțiune capabilă să-i descurajeze pe cei care au vreun imbold de a cerceta tainele lumii de dincolo.

Spre deosebire de budism, care dezvoltă o puternică organizare cu ierarhii precise de călugări și de laici, confucianismul nu are preoți. Oficianții ritualului sînt acei *jus*, erudiții-birocrați care promovează prin examen toate posturile disponibile din administrația imperială, centrală sau provincială. Este greu să numești „religie“ acest cult formal, efectuat mecanic de ne-preoți pentru ne-divinități în care nu cred!

Dacă nu este o religie în sensul curent al termenului, confucianismul nu este nici un sistem filozofic. Cosmologia sa elaborată de Tung Chung-shu (176–104 î.H.), prim-ministru al împăratului Wu-di (140–87 î.H.) din dinastia Han, este rudimentară și împrumutată din daoism. Logica,

la fel ca și mitologia, nu-l interesează pe Confucius, a cărui preocupare principală este de a afla Calea (*Dao*) de mijloc în societatea umană și în acțiunile individuale, Calea care garantează echilibrul între voința Pământului și voința Cerului. Acest „Cer“, trebuie pecizat încă o dată, nu este o divinitate, ci un principiu universal omniprezent, ascuns și indefinit, ale cărui operații „nu fac zgomot și nu au miros“.

Dacă, așadar, confucianismul urmărește un scop salutar, el nu este totuși o soteriologie religioasă. Într-adevăr, confucianul nu are o concepție negativă asupra lumii, ca budistul sau creștinul; el nu înțelege, spre deosebire de daoist, nemurirea ca pe ceva care se poate câștiga individual, ci ca un țel deja atins de succesiunea naturală a generațiilor; el nu are o relație directă, adesea problematică și dureroasă, cu Dumnezeu precum evreul și nu tremură în fața Cerului ca un musulman înaintea lui Allah. Confucianismul nu măneste omului nici un alt scop decât acela de a-și desăvârși umanitatea (*jun*), prin îndeplinirea datoriilor potrivit cu ceea ce este adevărat și drept (*li*): *tatăl trebuie să fie tată, fiul să fie fiu*.

În fapt, societatea umană se cere orînduită conform unei educații care pornește de sus și care e comparabilă cu dragostea unui părinte (pentru un *fiu*), precum și unui impuls de respect care pleacă de jos, comparabil cu pietatea filială. Este singura îndatorire confucianistă care pare să aibă o amprentă cvasi-pasională. A transgresa regula pietății (față de familie, superiorul ierarhic, patrie, împărat etc.) este, după confucianism, singura definiție a sacrilegiului. Este evident că o atare ideologie paternalistă putea degenera mai lesne decât altele într-o supunere oarbă față de interesele unui stat totalitar.

- 9.4 *Istoria confucianismului* în China este marcată în mod deosebit de doctrinele filozofilor Meng Zi (Mencius, secolele al IV-lea–al III-lea î.H.) și Xun Zi (secolul al III-lea î.H.). Primul crede în bunătatea intrinsecă a naturii umane, al doilea în răutatea sa fundamentală; primul crede că regulile și ritualurile sînt interiorizate și exprimă în chip sincer voința individuală, al doilea că ele nu sînt decât o supunere nedorită la constrîngerile sociale; primul crede că sentimentele regelui față de poporul său sînt paterne, al doilea că

regele nu are sentimente. Între cei doi este, parcă, distanța ce-i separă pe sumbrul Augustin de optimistul Pelagius (↔ 10.4.7) sau pe Immanuel Kant de Jean-Jacques Rousseau. Mecanica impersonală a lui Xun Zi triumfă la început în școala legalistă din dinastia Qin (221–207 î.H.) și sub dinastia Chen (= Han, 206 î.H. – 220 d.H.). Mai târziu, sub dinastia Song (960–1279), gândirea lui Mencius devine însă atât de influentă, încât el sfârșește prin a fi considerat drept „Al doilea Întept”, singurul continuator legitim al lui Confucius. În acest mod, contrar față de ceea ce se poate observa în Occident, unde doctrinele pesimiste privind natura umană s-au reiterat prin Augustin, Luther și Kant, în China doctrina bunătății naturii omului triumfă cu confucianismul lui Han Yu (768–829 d.H.), filozoful care îl reabilitează pe Mencius în epoca dinastiei Tang (618–907 d.H.).

Mișcarea cunoscută sub numele de neoconfucianism începe în epoca Song. Ea reinterpretează noțiunea de *li* („principiu”) în termeni ontologici și dezvoltă speculații cosmologice. Principalii reprezentanți ai neoconfucianismului sînt cei Cinci Maeștri ai Dinastiei Song de Miazănoapte (Shao Yung, 1011–1077; Zhon Dun-yuan, 1017–1073; Zhang Zai, 1020–1077; și frații Cheng Hao, 1032–1085 și Cheng Yuan, 1033–1107), urmați de Zhu Xi, (1130–1200), care realizează o sinteză metafizică originală plecînd de la opera predecesorilor săi. În timpul vieții, Zhu Xi e silit să surmonteze opoziția doctrinală a unui coleg din sudul Chinei, Lu Xian-sheng (1139–1193). Ei se întîlnesc în două rînduri, în 1175, dar continuă să se critice între ei, nereușind să ajungă la o soluție comună. Controversele lor seamănă izbitor cu acelea ale nominalismului occidental, care au loc aproape în același timp. Ca maestru al tradiției confucianiste, Zhu Xi e fără egal. De la începutul secolului al XIV-lea pînă în 1912, canonul confucianist, utilizat în sistemul funcționăresc chinez în vederea examenelor publice, rămîne cel fixat de Zhu Xi. Stabilirea direcției de transmitere ortodoxă a confucianismului este tot opera lui Zhu Xi. Școala sa de gândire va avea, practic, numai doi rivali importanți: Wang Yang-ming (1472–1529) în epoca Ming (1368–1644) și Tai Chen (1723–1777) sub dinastia Qing, manciuriană. În 1912, proclamarea Republicii pune temporar capăt sacrificiilor aduse Cerului și lui Confucius, sacrificii reluate totuși în 1914. Inițial puțin favorabili

confucianismului, intelectualii chinezi ai Republicii n-au întârziat totuși să-și dea seama de rolul său fundamental în istoria Chinei. Persecutat în China comunistă în anii '60, neoconfucianismul și-a menținut importanța în Hong Kong și în Taiwan, precum și în comunitățile chinezești din Statele Unite. Astăzi există o gândire neoconfucianistă viguroasă, așa cum o demonstrează lucrările lui Tu Wei-ming și alte altor gânditori și savanți.

- 9.5 *În afara Chinei*, confucianismul s-a propagat mai întâi în Coreea înainte de era noastră, dar abia la sfârșitul secolului al XIV-lea d.H., neoconfucianismul, cu canonul său format din Cele Patru Cărți și Cele Cinci Cărți Canonice, se instalează temeinic ca filozofie oficială a statului Yi (1392–1910) și ca bază a sistemului de educație și a examenelor publice.

Venind din Coreea, confucianismul a pătruns în Japonia spre finele secolului al III-lea d.H. și s-a instalat aici începând cu mijlocul secolului al VII-lea d.H., pentru a suferi un colaps la puțină vreme după asta. Neoconfucianismul e introdus în Japonia de către China după moartea lui Zhu Xi (în japoneză Shushi) și se combină cu budismul zen, rămânând totuși în umbra acestuia. Către 1600, noi texte confucianiste au fost aduse din Coreea. Ele atrag atenția lui Fujiwara Seika (1561–1619) și a discipolului său Hayashi Razan (1583–1637), care asigură învățăturilor lui Zhu Xi un loc mai degrabă modest în Japonia dinastiei Tokugawa. Mai multe alte școli vechi confucianiste au funcționat în paralel cu noua direcție.

La începutul secolului al XX-lea, confucianismul s-a transformat în ideologia de cucerire militară japoneză și a îndeplinit acest rol de-a lungul celui de Al Doilea Război mondial.

- 9.6 *Bibliografie.* J.Cheng, *Confucius*, în ER, 38–42; Wing-tsit Chan, *Confucian Thought: Foundation of the Tradition*, în ER 4, 15–24; *Neo-Confucianism*, în ER 4, 24–36; L. G. Thompson, *The State Cult*, în ER 4, 36–38, J. Kim Haboush, *Confucianism in Korea*, în ER 4, 10–15; P. Nosco, *Confucianism in Japan*, în ER 4, 7–10.

Despre asocierea militarism-confucianism în Japonia în timpul celui de Al Doilea Război mondial, vezi Warren W. Smith, Jr., *Confucianism in Modern Japan. A Study of Conservatism in Japanese Intellectual History*, Tokyo 1959.

Despre neoconfucianismul contemporan, vezi cartea lui Tu Wei-ming, *Confucian Thought: Selfhood as Creative Transformation*, New York 1985.

CREȘTINISMUL

10.1 *Canonul.* Canonului creștin i-au trebuit aproape patru secole ca să se constituie. El constă din cele 27 de scrieri zise ale Noului Testament (spre deosebire de Tanakh iudaică sau Vechiul Testament): patru Evanghelii (Marcu, Matei, Luca și Ioan), Faptele Apostolilor (atribuite redactorului Evangheliei după Luca, care ar fi fost ucenicul Apostolului Pavel), epistolele Apostolilor (paisprezece atribuite lui Pavel, una lui Iacob, două lui Petru, trei lui Ioan, una lui Iuda) și, în fine, Apocalipsa (Revelația) atribuită lui Ioan. În toate aceste scrieri, Vechiul Testament este adesea interpretat în manieră alegorică drept proorocie a venirii lui mesia Iisus Hristos. La drept vorbind, includerea sa în canonul creștin s-a lovit de timpuriu de rezistența teologului Marcion din Sinope (cca 80–155). Problema a fost reconsiderată mai târziu de Martin Luther (1527–1537) și de evanghelistul german de pînă la începutul secolului al XX-lea (Adolf von Harnack).

Autenticitatea scrierilor formînd Noul Testament face obiectul unei dezbatere care continuă de cinci sute de ani. Epistolele lui Pavel, în măsura în care sînt autentice, reprezintă stratul cel mai vechi al canonului (cca 50–60). În schimb, alte epistole canonice n-au fost scrise decît în prima jumătate a secolului al II-lea, cînd autorii lor nu mai erau în viață.

În ce privește Evangheliile, ele sînt un produs târziu, bazat pe mai multe tradiții. Primele trei (Matei, Marcu, Luca) se numesc *sinoptice* din cauza asemănărilor care există între ele și care fac să poată fi puse în paralel pe trei coloane. Evanghelia după Marcu, redactată către anul 70,

este cea mai veche. Celelalte două (către 80) îl urmează pe Marcu și o altă sursă care s-a numit Q. Scrisă puțin înainte de anul 100, Evanghelia lui Ioan este mai ezoterică și încorporează elemente platoniciene foarte marcate, mai ales în ceea ce privește asimilarea lui Hristos cu Logosul lui Dumnezeu, care este planul divin al arhitecturii lumii. Pe de altă parte, Evanghelia lui Ioan conține o opinie puternic negativă față de lumea socială (numită „lumea *această*“), dominată de diavol, care apare mai degrabă drept adversarul decât sluga lui Dumnezeu. Concepția aceasta a fost adeseori comparată cu gnosticismul și cu literatura eseniană de la Qumran, ceea ce dovedește că anumite scrieri ale Noului Testament sînt destul de vagi tolerînd teoriile cele mai diverse. Este adevărat că esenienii, în orice caz, și poate, de pe acum, gnosticii, aparțin orizontului intelectual al vremii.

- 10.2 *Iisus Hristos*, din Nazaretul Galileii, născut la începutul erei de față și răstignit, potrivit tradiției, în primăvara anului 33, stă în centrul religiei creștine. Viața și scurta lui apariție de mesia sînt descrise de Evangheliile. Sursele istorice ale timpului nu conțin aproape nici o informație cu privire la Iisus, în așa măsură încît un curent mitologic radical s-a îndoit puternic de existența sa. Deși acceptată astăzi, existența lui Iisus continuă să se lovească de numeroase probleme istorice.

Iisus al Evangheliilor este fiul Mariei, soția dulgherului Iosif. După ce a fost botezat de Ioan Botezătorul, un profet ucis ulterior de regele fantoșă Irod, Iisus începe să predice și să facă minuni. Este imposibil să putem reconstitui mesajul său original. Deși creștinismul este considerat o religie a păcii, Iisus întreținea probabil relații oculte cu zeloții, combatanți evrei fundamentalisti, al căror obiectiv era să pună capăt ocupației romane în Palestina. S. G. F. Brandon crede chiar că aceste raporturi erau foarte strînse. Oricum ar fi fost, atitudinea lui Iisus nu este de natură să-i atragă simpatiile autorităților religioase iudaice, care îl prind și îl deferă justiției romane. Acuzația nu este deloc clară, pare însă că ceea ce era blasfemie pentru unii era răscoală pentru alții. După o judecată sumară în care Pilat (potrivit prudenților autori ai Evangheliilor, care nu vor să șocheze autoritățile romane) hotărăște să încredințeze sentința evreilor, Iisus este răstignit

de soldații romani probabil sub acuzația de a fi un fals mesia. El moare și este îngropat în aceeași zi.

Una din problemele cele mai spinoase pe care critica modernă a trebuit să le înfrunte (fără succes, de altfel) a fost aceea de a aproxima ce credea Iisus despre sine. Credea el că este Fiul lui Dumnezeu? Mesia (și *care* mesia)? Oricum ar fi, este clar că Iisus al Evangheliilor acționează ca un trimis al unei puteri mai mari decât Tora însăși, cu scopul de a-i aduce pe păcătoși la Dumnezeu și de a vesti venirea Împărăției lui Dumnezeu. Este de netăgăduit că Iisus îl numea pe Dumnezeu cu termenul familiar de Abba („tată”), dar ne putem îndoi că sentimentul său filial era acela pe care i l-au atribuit generațiile următoare, sub influența unui platonicism căruia nu-i era străină ideea ca lumea arhetipurilor să se fi întrupat într-o ființă umană. Evangheliile sinoptice atribuie adeseori lui Iisus titlul de Fiu al Omului (folosit de profetul Daniel), căruia, din nefericire, nu i se poate preciza semnificația contextuală (în idiomul aramaic el înseamnă simplu „omul”). Discipolii săi îl numeau *masiah*, mesia („Unsul”), adică Cel Consacrat, în grecește *Christos*. Dacă a fost răstignit cu inscripția „Iisus din Nazaret, Regele Iudeilor”, e probabil că i se acorda ideea apartenenței la descendența spiței regale davidice. Nu pare totuși să-și fi proclamat vreodată deschis identitatea sa de mesia. Personaj enigmatic, el moare pe cruce și discipolii săi afirmă că a înviat după trei zile și că a rămas printre ei vreme de patruzeci de zile (*Faptele* 1, 3; tradițiile apocrife ale gnosticilor dau un număr de zile mult superior). Dar, în perioada când creștinismul nu apărea decât ca o sectă evreiască, secte precum cea a ebioniților îl socoteau pe Iisus profet și nu credeau în învierea sa. Apostolul Pavel este acela care pune învierea în centrul mesajului creștin.

10.3 *Pavel din Tars*, geniul ideologic al creștinismului este o personalitate complexă. Pe numele său dintîi, Saul, el provine dintr-o familie evreiască din diaspora, familie destul de bogată ca să-i asigure o educație clasică alături de o solidă instrucție în tainele Torei. Este cetățean roman și fariseu. Începe să-i persecute pe creștini, dar se convertește ca urmare a unei viziuni a lui Hristos înviat, pe drumul Damascului. Activitatea sa misionară începe la scurtă vreme după acestea și constă în propagarea creștinismului

în afara iudaismului, printre păgâni. În jurul anului 48, Pavel și însoțitorii lui, după doi ani petrecuți în Asia Mică, se îmbarcă pentru Europa. Ei întemeiază Bisericele din Philippe, din Tesalonic, din Corint. În timp ce partida iudaizantă din Ierusalim concepe creștinismul ca o ramură a iudaismului, cere circumciziunea și respectarea normelor Torei, Pavel ia hotărârea îndrăznească de a emancipa creștinismul de iudaism, opunînd regimului Legii libertatea de care se bucură creștinul sub regimul binecuvîntat al Credinței. Acest moment de criză și tensiune între Pavel și Biserica-mamă din Ierusalim, condusă de Iacob, fratele Domnului, și de Petru, face obiectul Epistolei lui Pavel către Galatenii din Asia Mică (spre anul 53). Activitatea lui Pavel în Efes se termină cu încarcerarea sa. Mai târziu, îl aflăm în Corint unde își pregătește activitatea sa misionară la Roma și în Spania. În jurul anului 57, vizitează Ierusalimul și proiectează călătoria la Roma. El se oprește în Cezareea unde este întemnițat vreme de doi ani, dar, recurgînd la argumentul cetățeniei sale romane, cere să-i fie cercetată cauza de împărat în persoană. Astfel, Pavel sosește la Roma în jurul anului 60. Doi ani mai târziu, el va fi executat, sub domnia lui Nero.

10.4.1 Primul intelectual care determină ortodoxia să se definească în opoziție cu adversarii ei este *Marcion din Sinope* (cca 80–155), un armator bogat de la Pontul Euxin, căruia Biserica Romei îi respinge doctrina și talentele. Iustin Martirul (cca 100–165), primul apologet creștin, face din Marcion, către 150–155, adversarul numărul unu al religiei și elev al gnosticilor. Primul teolog biblist al istoriei, Marcion conchide că Noul Testament și Vechiul Testament nu pot fi opera unuia și aceluiași Dumnezeu. El nu face astfel decît să adîncească breșa dintre iudaism și creștinismul preconizat de Pavel. Dar înfrîngerea lui Marcion și a Bisericii marcionite arată că ortodoxia nu înțelegea să renunțe la moștenirea biblică, moștenire care are rolul să prefigureze mîntuirea adusă de jertfa lui Iisus Hristos, dar și să legitimeze apariția și misiunea istorică a lui Iisus. Eliminați Vechiul Testament, pare să spună Biserica, și omul Iisus va dispărea.

10.4.2 *Gnosticismul* (↔ 12.3) este, cronologic, al doilea (dacă nu primul) mare adversar al curentului central al creștinis-

mului. Primul ereziolog care îl combate violent este Irineu din Lyon (cca 130–200), urmat de Ipolit al Romei (m. 235). Există un întreg evantai de poziții gnostice privind raportul cu iudaismul și creștinismul (vezi Couliano, *Les Gnosés dualistes d'Occident*, Paris 1990); totuși se poate afirma că gnosticismul accentuează inferioritatea lumii și a creatorului ei mai mult decît o indică ascendența platoniciană comună atît gnosei cît și creștinismului. De aceea, anumiți Părinți ai Bisericii care exaltă, de altfel, virginitatea (condamnînd uneori procrearea și căsătoria) nu vor putea să se decidă să proclame că lumea este rea. Unii dintre ei, ca Tertulian din Cartagina (cca 160–200), vor adopta un dublu standard, acuzîndu-i pe adversarii gnostici de ceea ce, de altfel, profesau ei înșiși. Alții, precum Clement din Alexandria (m. cca 215), afirmă superioritatea radicală a revelației mozaice asupra filozofiei grecești, dar acceptă și existența unei elite „gnostice” creștine care accede la cunoașterea unui adevăr inaccesibil credincioșilor simpli. O barieră de netrecut va sfîrși însă prin a se ridica între creștinism și gnosticism: primul admite adevărul Genezei biblice și și-l apropiază pe Dumnezeu din Tora, în timp ce gnosticismul îl transformă pe Dumnezeu din Vechiul Testament în demiurgul lumii *acesteia*, în contrast cu adevăratul Dumnezeu, prim și unic, izolat în transcendența sa aproape inaccesibilă. Acceptînd termenii Genezei, creștinii consideră lumea ca bună; dar se reapropie iarăși de gnostici în doctrina căderii primului cuplu uman, mai ales în interpretarea pe care i-o va da fostul maniheian convertit, Augustin, episcopul de la Hippo (vezi *infra*).

- 10.4.3 Înainte de Sinodul de la Niceea (325), Părintele cel mai influent, și poate cel mai stînjenitor, al Bisericii este fără îndoială *Origen* (cca 185–254). Creștin și fiul unui martir creștin (203), el studiază, se pare, filozofia cu Ammonios Saccas și, ca și Plotin (205–270), combate ca platonician pe acei frați rătăciți care sînt gnosticii, resimțindu-le, totuși, influența. Începe să scrie către 215, pentru a-l readuce în sînul Bisericii pe bogatul său prieten, Ambrozie din Alexandria, care se lăsase ispitit de subtilitățile gnosei valentinienne. În aceste deprimante dispute ecleziastice, care nu vor face decît să se intensifice după adoptarea creștinismului ca religie de stat, Origen este hirotonisit

preot la Cezareea, dar este caterisit de episcopul din Egipt. Acesta este probabil începutul legendei privind excomunicarea sa. Origenismul, condamnat în secolele al V-lea și al VI-lea, deși folosindu-i numele, nu mai are o legătură directă cu Origen însuși.

Origen scrie înainte de marile dispute trinitare și christologice din secolul al IV-lea. Teologia lui nu se străduiește să fie explicită, ceea ce o face și mai ușor de apărut, sau condamnat, după caz. Exegeza sa alegorică a Bibliei nu este atât de apăsătoare cum vor fi mai târziu cea a unui Ambrozie sau cea a unui Augustin. Ca platonician, Origen crede în preexistența sufletelor, dar doctrina lui nu se confundă cu metensomatoza platoniciană sau hindusă. Sîntem într-o epocă în care prevaleară încă traducianismul lui Tertulian, care crede că un nou suflet este generat de împreunarea psihică a părinților. Nici un motiv nu se opune încă la adoptarea poziției lui Origen: absența metensomatozei în Biblie a trebuit să fie decisivă.

- 10.4.4 Importanța dialecticii celor două curenți mari ale primei teologii creștine, *curentul iudaizant* și *curentul platonizant*, a fost evidențiată de R. M. Grant plecînd de la disputele hristologice din Antiohia, în care o hristologie „săracă” își măsoară forțele cu o hristologie „bogată”, de origine platoniciană, dezvoltată în primul rînd de Origen la Alexandria. Hristologia „săracă” pare să-și aibă originile în Apostolul Petru însuși (*Faptele*, 2, 22.36; 10, 38); ea îi cuprinde pe ebioniți care se sustrag teologiei lui Pavel. Ea e reprezentată de cele trei cărți *Pentru Autolykos* de episcopul Teofil din Alexandria și creează temeiurile a ceea ce va fi denunțat mai târziu ca „adoptianism”: Iisus Hristos s-a născut om și el nu va fi adoptat ca Fiu al lui Dumnezeu decît la botezul din Iordan. Dimpotrivă, hristologia „bogată”, platoniciană, reprezentată de Ignățiu și de discipolul lui, Tatian, subliniază mai ales dumnezeirea lui Iisus Hristos. Această hristologie, ce se raliează filozofiei alexandrine a Logosului, va prevala asupra adoptianismului, care va fi condamnat (264–268) în persoana heresiarchului Pavel din Samosata, episcop de Antiohia. Controversele nu devin prin aceasta decît și mai încrîncenate cînd creștinismul, la început tolerat (313), apoi încurajat și adoptat pe patul de moarte de împăratul Constantin (m. 337), va deveni religie de stat (391) cu excluderea cultelor păgîne.

10.4.5 În secolul al IV-lea, procesul formării ortodoxiei primește contribuția fundamentală a *Părinților Capadochiei*, Vasile din Cezareea (cca 329–379), prietenul său Grigore din Nazianz (cca 329–391) și fratele său Grigore din Nysa (cca 335–395), care consolidează dogma treimii, formulată definitiv la Sinodul din Constantinopol în 381. Părinții capadocieni sînt origeniști și neoplatonicieni.

10.4.6 Primul Părinte occidental născut creștin, Ambrozie din Milano (cca 339–397) provine dintr-o familie din aristocrația imperială. Teologia sa îi are ca model pe Origen și pe Filon din Alexandria și este impregnată de scrierile altor autori latini.

10.4.7 *Augustin*. În această epocă glorioasă a teologiei creștine care este a doua jumătate a secolului al IV-lea — marcată din nefericire de lupte intestinale în care figura lui Ieronim (cca 347–420), traducătorul în latinește al Bibliei în versiunea *Vulgata*, apare ca deosebit de agresivă —, un alt Părinte latin al Bisericii, Augustin (354–430), episcop din Hippo, ocupă un loc special. Maniheean timp de nouă ani, tînărul și ambițiosul orator african care se stabilește la Milano (384) recunoaște că viitorul este al creștinismului. El se desparte de maniheeni și primește botezul de la Ambrozie în 387. Hirotonisit preot la Hippona (Hippo Regius, azi Annaba, în Algeria) în 391, el ajunge episcop în 395.

Doi ani mai tîrziu, el scrie *Confesiunile*, adresîndu-se tuturor acelor pe care experiența lumii nu îi mai mulțumește. Și totuși, tocmai experiența lumească avea să-i slujească noului convertit, căci el ia poziție împotriva respingerii lumii de către maniheeni și împotriva Bisericii donatiste dominantă în Africa de Nord, care cerea preoților ei puritate morală absolută. Într-adevăr, în ereziologia creștină, „donatismul” va sfîrși prin a denumi o categorie (căreia îi aparțin, de pildă, valdenzii) ce refuză validitatea tainelor *ex opere operato*, adică numai în virtutea acțiunii de a oficia; ființa morală a preotului este aceea care influențează, după ei, rezultatul săvîrșirii tainei, care are loc *ex opere operantis*. Fortificat într-o necruțătoare doctrină autoritară, Augustin nu va ezita în fața nici unui mijloc de a-și înfrînge adversarii, pe care îi va zdrobi literalmente, folosind fără

scrupule forța statului contra lor. Dar maniheismul continuă să se manifeste în el și, prin el, devine întrucâtva doctrina oficială a Bisericii. Totul începe cu doctrina grației călugărului Pelagius (m. 418), care crede cu tărie în liberul arbitru. După el, ca și după mulți teologi ai epocii, natura umană este funciamente bună și poate face binele chiar fără să recurgă la ajutorul grației. Clar-obscurul experienței augustinene a lumii, cu intensă repudiare a unui trecut frivol și plin de voluptăți, față de care totuși episcopul putea fi adesea nostalgic, nu corespundea clarității tăioase a poziției pelagiene. Nu pentru o Biserică de sfinți, ci pentru una de păcătoși, cum fusese el însuși, își formulează Augustin doctrina sa antipelagiană, precizînd că orice om moștenește păcatul original și că, în consecință, nu există decît grația care îi poate restitui omului capacitatea de a alege, îi redă acea libertate care, rău întrebuintată, a provocat căderea primilor oameni. Aceasta înseamnă că numai Adam și Eva fuseseră liberi și că ei au ales răul. Păcatul original se moștenește; orice om care vine pe lume nu are decît libertatea de a alege răul, dar că ajutorul grației face posibilă alegerea binelui. Însă grația nu se acordă oricui, și nici din rațiuni vizibile. Ea este acordată numai anumitor predestinați (*praedestinati*), după o rațiune tainică a lui Dumnezeu. În plus, numărul predestinaților este limitat la numărul îngerilor căzuți, ale căror locuri în cer au rămas libere. Restul oamenilor aparțin mulțimii celor respinși (*massa perditionis*) care nu vor avea parte de mîntuire. În fața declinului Imperiului Roman, Augustin postulează în *Cetatea lui Dumnezeu* (413–427), independența deplină a Bisericii în raport cu orice sistem politic. Aceeași poziție și la partizanul său Orosius (418): Imperiul va dispărea, Biserica va supraviețui sub învingători.

- 10.4.8 *Zilele Imperiului de Apus erau într-adevăr numărate.* Dacă la sfîrșitul secolului al IV-lea, călugării din Egipt, murdari și bărboși, care se aventurau pînă la Roma, erau omorîți cu pietre de mulțime, situația se schimbă cu totul cînd zidurile mînăstirilor devin singura redută posibilă împotriva anarhiei care urmează căderii Imperiului (476). Benedict din Nurcia (cca 480–543) întemeiază ordinul mînăstiresc al benedictinilor și mînăstirea de la Monte Cassino (cca 529). Eroul deșertului fusese un ascet solitar,

Antonie (cca 300), dar acest ideal era prea greu de atins și căderile prea numeroase. Mișcarea cenobitică începută în Egipt de Pahomie (292–346) oferă o alternativă pe care Orientul s-a grăbit să o accepte și să o propage: solitudinea colectivă. Adoptînd-o în Occident, Benedict creează centre relativ protejate, al căror scop, în ultimă instanță, va fi fost de a cultiva elite intelectuale capabile să înflorească de îndată ce condițiile exterioare vor fi fiind mai favorabile. Primul prilej apare abia cu crearea Imperiului carolingian (800). Carol cel Mare (768–814) atrage la curtea sa pe călugării și laicii cei mai învățați din Occident, precum Alcuin (cca 740–834) din York, care va deveni abate de Saint-Denis (796), istoricul Paul Diaconul (cca 720–795) etc. Această mișcare intelectuală pune pe picioare în Europa învățămîntul consacrat acelor *artes liberales* (*trivium* și *quadrivium*) și transformă mînaștirile în centre de menținere și răspîndire a culturii. Papalitatea, ale cărei solide temelii instituționale fuseseră puse de Grigore cel Mare (590–604), legitimînd imperiul pe care îl și reînvie în 800 pentru a-și făuri o sabie lumească împotriva amenințărilor externe (arabii și berberii musulmani invadaseră Spania în 711), își creează totodată cel mai mare adversar. Astfel, viața în Evul Mediu se organizează, după expresia ghibelinului Dante — partizan al imperiului — conform penibilei dialectici Biserică-Imperiu. Acel papă reformator Grigore al VII-lea (1073–1085) se proclamă deasupra oricărei autorități temporale și refuză imperiului (de aici înainte german) dreptul de a acorda investitura ecleziastică. Împăratul Henric al IV-lea îl depune pe papă în 1076; papa, la rîndul său, îl depune și excomunică pe împărat, obligat de feudații săi să cerșească iertarea papei la Canossa (1077). Dar lupta se reia îndîrjit și își va găsi rezolvarea numai pe calea armelor: Henric al IV-lea își numește propriul său papă (Clement al III-lea), ocupă Roma (1083) și își primește coroana de la Clement al III-lea (1084). Aventurele în dobîndirea supremației europene vor continua timp de secole, într-un climat politic din ce în ce mai complex. Este de-ajuns să deschizi orice manual de istorie ca să urmărești vicisitudinile acestei insolubile dispute între puterea spirituală și puterea temporală. Ea nu ține decît foarte exterior de istoria *religioasă* a Occidentului, istorie care va cunoaște o spectaculoasă resuscitare începînd din secolul al XII-lea.

10.4.9 Ceea ce s-a numit „Renașterea din secolul al XII-lea“ (formula aparține lui Charles Homer Haskins) este în mare parte efectul evenimentelor din secolul precedent: în 1085, regatele Castiliei și Leonului reunite îi înving pe arabi la Toledo, fosta capitală a imperiului vizigot; în 1099, cruciații în Țara Sfântă cuceresc Ierusalimul de la turcii selgiucizi, proclamînd în 1100 regatul Ierusalimului sub Balduin. În sfîrșit, prezența lui Bernard din Clairvaux (1091–1153) dă o nouă interpretare istoriei timpului său și insuflă noi idealuri religioase, atît curentului monastic reformator, cît și experienței spirituale a laicilor.

Consecințele cuceririi Toledo-ului sînt incalculabile. Călugări din toate părțile curg într-acolo, atrași mai ales de aura de exotism, de progres și mister care înconjoară civilizația arabă și mai puțin de intenția manifestă a Colegiului de traducători instalat la Toledo de arhiepiscopul Raimundo după 1130: de a respinge falsele principii ale religiei musulmane. Teologi precum Petru Venerabilul, abate de Cluny, și Rodrigo Ximénez din Rada se achită de această datorie, chiar dacă și ei își pot cu greu ascunde interesul pe care îl poartă culturii arabe; rezerva lor e menită să le permită traducătorilor, de sub îndrumarea arhidiaconului Dominicus Gundisalpinus, să-și ducă la capăt lentul și monumentalul efort de transpunere a culturii arabe și, prin ea, a Antichității greco-romane în latină. Cel mai important dintre acești tălmăcitori este Gerard din Cremona (1114–1187), căruia i se atribuie traducerea în latină a peste șaptezeci de lucrări arabe de medicină, știință și filozofie. Grație activității traducătorilor, Europa creștină descoperă și adoptă filozofia lui Aristotel, care va deveni temelia noii filozofii scolastice, dezvoltată mai ales de Albertus Magnus (1193–1280), Toma din Aquino (1225–1274). Precursorii lor fuseseră gînditori ca Anselm din Aosta (1033–1109), Petru Lombardul (m. 1160), autor al celebrelor *Sententia*, și Pierre Abélard (1079–1142), interesant prin concepțiile sale privind superioritatea femeii asupra bărbatului, concepții ce par să provină din amorul curtenesc.

Dar noua perioadă este marcată și de o devoțiune specială adresată Fecioarei, Mama lui Dumnezeu, care face din ea, dacă nu de fapt cel puțin de drept, egala persoanelor treimice, adevărată *regina coeli*, stea mîntuitoare care mijlocește în folosul oamenilor. Catedralele, în general

consacrate Doamnei Noastre, care se ivesc în nordul Franței către 1150, sînt simbolul vizibil al noii spiritualități. Puțin cîte puțin, școlile care funcționează înăuntrul acestor catedrale se vor transforma în universități autonome. În Occitania trubadurilor, pandant la devoțiunea față de Fecioară este devoțiunea arătată unei Doamne. Acest fenomen ce se numește amor curtenesc (*amour courtois*), căruia mulți istorici îi neagă existența sub motivul că n-a fost niciodată practicat, consta într-o tensiune intelectuală a celui îndrăgostit, care, intensificîndu-și, fără să și-l împlinească, dorința sa pentru Doamnă, cunoaște o experiență particulară ce s-ar putea compara fără ezitare cu o experiență mistică. În Italia, amorul curtenesc produce genul poetic numit *Dolce Stil Novo*, căruia îi aparține florentinul exilat Dante Alighieri (1265–1321), autorul poemului *Divina Comedie*. Dacă prilejurile de cădere și recădere au trebuit să fie numeroase, e neîndoielnic că atingerea tensiunii provenind din dorința neîmplinită reprezintă cheia acestui curent de erotism sublimat, al cărui ideal este cu desăvîrșire contrar instrucției medicale a timpului (care tratează amorul neîmplinit ca pe un sindrom periculos și chiar mortal). Este totodată cert că romanele ciclului arthurian, a cărui ideologie trebuie să fi pornit dintr-un centru intelectual ecleziastic (foarte probabil cistercian), transformă devoțiunea pentru Doamnă într-o probă permanentă a calității lăuntrice a cavalerului. Este vorba, bineînțeles, de o calitate mistică, întrucît ciclul arthurian propaga ideea că lupta împotriva necredincioșilor și virtutea sînt suficiente ca să asigure sfînțenia. Nu putem pune la îndoială legătura profundă care există între nașterea ordinelor religioase militare și ciclul arthurian, cu sanctificarea pe care o acordă purității morale și serviciului cuvenit Doamnei.

Ideea de a întemeia ordinul Templului îi vine lui Hugues din Payens la Ierusalim și trebuie să fi avut vreo legătură cu ordinul Asasinilor sau Nizari-lor ismaeliți fondat de Hasan-i Sabah în munții Elburz din Iran (↔ 20.6.3). Cunoscuți sub numele de *muhamar-i*, „cei Roșii“, *fedava-șii* din Califatul Ismaelit purtau tichie, cingătoare și cizme roșii peste un veșmînt alb. Templierii vor purta o cruce roșie pe o pelerină albă, și cavalerii Spitalului Sfîntului Ioan din Ierusalim (de la 1530 la 1798 cavaleri de Malta), care inversează adesea simbolurile Templierilor, vor sfîrși prin a adopta ca emblemă

o cruce albă pe veșmîntul roșu. În 1118, cu sprijinul tînărului Bernard din Clairvaux, care va adapta pentru ei severa regulă a sfîntului Benedict la condițiile vieții militare, Templierii vor primi recunoașterea oficială și vor avea dreptul să poarte arme ca să-i apere pe pelerini în Țara Sfîntă. Îndrăznește pînă la temeritate în luptă, aceste miliții creștine de elită vor ști să ocupe în viața Occidentului un loc de o extraordinară însemnătate. Templierii asigură, mai întîi, transportul banilor pelerinilor în Țara Sfîntă, apoi, dispunînd de o rețea de cetăți care se întind din Scoția pînă în Spania, ei vor transporta acești bani în Europa și vor ajunge finalmente să emită certificate de schimb. Bancheri ai regilor, neavînd de dat socoteală de activitățile lor la nimeni, numai papei, Templierii sfîrșesc prin a neliniști, prin bogăția și independența lor, puterea de stat pe cale de a se consolida.

Pierderea Ierusalimului în 1187 nu pune deocamdată sub semnul întrebării rațiunea de a fi a Ordinului; dimpotrivă, în 1198, un nou ordin militar apare în Germania: Cavalerii teutoni, care aleg să rămînă credincioși împăratului excomunicat Frederic al II-lea (1210–1250), arătînd de pe acum prin aceasta primele semne ale particularismului german care va exploda în secolul al XVI-lea. În 1291, ultimele bastioane creștine din Țara Sfîntă cad în mîinile turcilor mameluci. În 1307, dorind să pună capăt puterii lor financiare, Filip cel Frumos îi va aresta pe toți templierii și va face toate presiunile asupra papei (Clement al V-lea, exilat la Poitiers, apoi la Avignon, în afara jurisdicției franceze, dar periculos de aproape de teritoriile regelui) ca să se desolidarizeze de ei. Ordinul Templier va fi dizolvat în 1312, marele său maestru, Jacques de Molay, va fi, în 1314, ultima victimă a scenariului lui Filip și a purtătorului său de sigiliu, Guillaume de Nogaret.

Dacă formarea ordinelor militare și fenomenul amorului curtenesc se întîlnesc pe terenul idealului cavaleresc propagat în secolul al XII-lea de romanele lui Chrétien de Troyes, e mai greu de precizat de ce manieră se integrează catharii în „Renașterea din secolul al XII-lea“. Unii au încercat să îi pună în relație cu amorul curtenesc; dar dovezile sînt puțin concludente. Ei sînt credincioșii a două religii provenind din acel Imperiu Bizantin, a cărui Biserică nu mai întreține raporturi cu Biserica Occidentului de la 1054 („schisma Orientului“). Prima, bogomilismul, și-a făcut

apariția în Bulgaria și a câștigat Constantinopolul la începutul secolului al XI-lea. Ea este declarată erezie și trecută prin foc și sabie, dar în realitate dogmele ei sînt destul de apropiate de ortodoxie. Se găsesc în ea doctrine docetiste care afirmă că trupul fizic al Mîntuitorului (și probabil și al Mariei) a fost o fantasmă înșelătoare. Antiiudaici, bogomilii îl transformă pe Iahve în Satan.

A doua doctrină, a catharilor, o înlocuiește pe prima în Occitania după 1167, data sinodului cathar de la Saint-Félix-de-Lauragais, la care a participat episcopul bizantin Nicetas; ea este, ceea ce se numește „revitalizarea“ unei vechi erezii, origenismul părinților din deșertul Nitriei, din secolul al IV-lea. Catharii origeniști (albigenzii, propriu-zisi) numiți „radicali“ pentru a-i distinge de bogomilii „moderați“ („radicali“ și „moderați“ în funcție de „dualismul“ pe care îl profesează), cu o doctrină mai elaborată, nelipsită de grandoare, care se manifestă mai ales în gîndirea, destul de puțin cunoscută, a lui Ioan de Lugio (probabil Lugano), eresiarh lombard din Bergamo pe la 1250.

În 1209 este lansată o cruciadă împotriva albigenzilor, condusă la început de un oștean de profesie, Simon de Montfort, care va rade orașe și sate întregi, fără să se ostenească să facă distincția între eretici și buni catolici. Mai moderată apoi, cruciada va sfîrși prin a se transforma într-un război de cucerire a sudului Franței. Lupta dintre coroana Franței și seniorii occitani liberi va continua cu îndîrjire și cu sorți schimbători de izbîndă pînă la cucerirea principalei fortărețe cathare (Monségur) în martie 1244. Conducătorii catharilor vor fi avut totuși răgazul să se pună la adăpost în Lombardia, unde vor răsări în scurtă vreme faimoșii bancheri și negustori lombarzi. Într-adevăr, albigenzii erau bancherii Sudului și e posibilul să-și fi dus averile cu ei, după cum crede Jean Duvemoy.

Instrumentul Inchiziției papale va fi creat în cursul acestei cruciade împotriva albigenzilor (1231) și încredințat ordinului Fraților predicatori, mai bine cunoscuți sub numele întemeietorului ordinului (1216) Dominic Guzmán. *Ordo Praedicatorum* (OP) va fi urmat la scurtă vreme (1223) de ordinul franciscan (Frații minori), o organizare religioasă profesînd o asceză aspră, creată de Francisc din Assisi (1182–1226), care în tinerețe citise cu nesaț romanele cavalierești franțuzești și se făcuse emulul desăvîrșirii

morale a unui Perceval și Galahaad, fără totuși să îmbrățișeze cariera armelor, asemenea lor. Cavaler al lui Hristos și al Doamnei Sărăcia, el se leapădă de toate bunurile terestre și se pune în slujba adevăraților dezmoșteniți ai soartei, săracii, infirmii și nefericiții. Prin două ordine cerșetore, mesajul creștin se va face simțit în sînul mulțimilor, cu consecințe adeseori negative, căci flacăra propovăduirii milenariste și apocaliptice va arde uneori cu o ardoare tenebroasă. În special franciscanii „spirituali” (Fratricelli) vor urmări ideile milenariste ale abatelui calabrez Gioacchino da Fiore (cca 1135–1202), a cărui operă profetind o nouă eră a lumii a fost proclamată „evanghelie eternă” de un franciscan în 1254.

10.4.10 *Nominalismul.* Edificiul scolasticii, întemeiat pe sistemul științific și filozofic aristotelician, părea să fi găsit soluție la toate problemele tuturor lumilor; tocmai atunci o pleiadă de gînditori de calitate încep să îi atace sistematic presuposițiile prea strîmte. Capul de serie al noului curent va fi John Duns Scotus (m. 1308) și William din Ockham (cca 1285–1349), prin care „calea modernă” ia numele de „nominalism” și cucerește universitatea din Paris, unde va fi predată de profesori celebri ca Jean Buridan (m. 1358) și Nicole din Oresme (m. 1382). Meritul extraordinar al nominalismului a fost acela de a fi zguduit premisele teologice ale scolasticii, nemaiadmițînd că lumea e limitată la modul arătat de Aristotel și Ptolemeu. În mediile nominaliste, adesea persecutate, se naște doctrina infinității și pluralității lumilor, precum și aceea a poziției arbitrare (adică non-centrale) a Pămîntului în Univers. Aceste două doctrine vor fi expuse de nominalistul german tîrziu, cardinalul Nicolaus Cusanus (1401–1464).

10.4.11 *Începuturile umanismului.* Scolastica nu este singurul produs al secolului al XIII-lea care nu mai satisface pe intelectualii din secolul al XVI-lea. Aceștia descoperă că, în fond, ceea ce se ascunde în știința arabilor nu este decît Antichitatea greco-romană și doresc să se adape direct de la sursă, și nu prin intermediul traducerilor adesea problematice. Mai puțin dependenți de idealul religios al secolului al XIII-lea, ei descoperă sexualitatea și îi dau o expresie de o franchețe unică în istorie. Francesco Petrarca (1304–1374) și

Giovanni Boccaccio (1313–1375) sînt precursorii umaniștilor din secolul al XV-lea care vor inventa conceptul de „Ev Mediu“, ev fantast și întunecat care se interpune între timpurile moderne și Antichitatea greco-latină, epocă nu numai de splendoare intelectuală, dar și de adevăr științific. Într-adevăr, umanismul crede că viitorul rămîne să fie descoperit în trecut, prin ucenicia la latini și greci.

10.4.12 *Sincretismul platonician.* Cum Aristotel fusese deja descoperit și contribuisese la elaborarea unui produs (scolastica) pe care timpurile moderne l-au dezavuat parțial, la Florența mai mulți intelectuali sînt convinși că numai revelația platoniciană va putea să aducă adevărul final. De aceea, bancherul și fabricantul Cosimo de Medici (m. 1464) hotărăște să-i încredințeze lui Marsilio Ficino (1433–1499) traducerea operei lui Platon, urmată de *Enneadele* lui Plotin și numeroase lucrări ale filozofilor neoplatonicieni. Epoca aceasta, cunoscută sub numele de „Renașterea italiană“, se caracterizează prin ceea ce, în lipsă de altceva mai bun, s-a numit „sincretismul platonician“, adică ideea, deja susținută de Augustin, a unei „revelații primordiale“ a lui Dumnezeu dată primilor oameni care au locuit pămîntul, revelație ale cărei urme se regăsesc în toate vechile religii și care este interpretabilă în termeni platonicieni. Pentru Ficino și pentru emulul său Giovanni Pico della Mirandola (1463–1494), aceasta înseamnă că Hermes Trismegistos, Zoroastru, Moise și Orfeu erau pentru același motiv depozitarii unuia și acelui adevăr ocult. Acest adevăr se exprimă în magia neoplatoniciană și arabă, ca și în cabala ebraică, descoperită de Pico della Mirandola, care, însuflețit de un interes pentru izvoare ce trece dincolo de greaca veche, învață puțin ebraica, puțin aramaica și poate puțin araba. Principiul educației moderne care trece prin greacă și latină, ca și metodologia accesului direct la izvoare, care ne permit să distingem între „specialist“ și „diletant“ sînt produsul umanismului secolului al XV-lea și al Renașterii italiene. Aprofundate în secolul al XIX-lea de pedagogul Wilhelm von Humboldt (1767–1835), aceste principii metodologice ajung pînă la noi, lipsite însă de temeliile care le făceau atrăgătoare în secolul al XV-lea: ideea că splendoarea viitorului trebuie căutată în trecut și că înțelegerea altor culturi ajută la descoperirea adevărilor ascunse, importante pentru salvarea umanității.

10.4.13 *Primele mișcări organizate de Reformă* care își propun să se reîntoarcă la sărăcia originală a Bisericii apar în secolul al XII-lea. Valdenzii din Lyon (1173) sînt, în acest sens, cei mai de seamă. Dacă franciscanii vor ști să absoarbă o parte din plîngerile legitime ale populației, ei vor contribui de asemenea și la ivirea mișcărilor pauperiste și milenariste. John Wycliff (m. 1384), profesor la Oxford, este inițiatorul mișcării bolarzilor, care resping euharistia, celibatul preoților și ierarhia ecleziastică. În ciuda protestelor sale, Jan Hus (ars pe rug la Constanț în 1415) este luat drept un discipol al lui Wycliff. El stă la originea unei mișcări populare care este nu atît un război religios, cît o acțiune de independență a Boemiei față de germani. Încercările ecumenice din această perioadă par să ducă la o înțelegere între Biserica apuseană și Biserica răsăriteană, dar idila ia sfîrșit după căderea Constantinopolului. Conflictele dintre Roma și Constantinopol, deși deghizate în absurda controversă doctrinară a lui *filioque*, cuvînt introdus în mod abuziv de creștinii iberici în *Credo*-ul niceo-constantinopolitan, erau în realitate conflicte pentru putere. Patriarhul grec anulează tratatul de unire semnat în 1439 la Florența de împăratul bizantin Ioan al VIII-lea Paleolog.

La începutul secolului al XVI-lea o schismă religioasă mult mai dramatică desparte Nordul germanic de restul Europei. Ea este opera călugărului augustinian Martin Luther (1483–1546) — profesor de teologie la universitatea din Wittenberg — pe care meditațiile sale asupra lui Pavel și Augustin îl duc la concluzia inutilității mijlocirii Bisericii, a ineficacității tainelor, a condiției păcătoase a omului care face cu neputință celibatul, iar căsătoria abominabilă dar necesară, a predestinării individuale, care nu poate fi modificată de faptele omului, și în sfîrșit justificarea numai prin credință, fără necesitatea faptelor bune. După ce a agățat cele 95 de teze ale sale pe portalul catedralei din Wittenberg, Luther își va apăra cu curaj ideile în fața cardinalului-legat Cajetano. Sub înfrîurirea prietenului său, umanistul Philip Schwarzerd-Melanchthon (1497–1560), Luther va sfîrși prin a cădea la învoială în multe puncte de doctrină și practică religioasă, în timp ce discipolul său francez Jean Calvin (1509–1564), care va stăpîni Geneva începînd din 1541, va apăra un protestantism mult mai rigid, mai dogmatic și întunecat. Mișcarea protestantă

cîștigă teren la principii particulariști din Germania și Elveția, care nu acceptă ușor autoritatea papală. Secularizarea mînăstirilor este primită cu bucurie de cetele de cavaleri înarmați ca și de țărani care, incitați de protestantul radical Thomas Münzer, încep un război, dezavuat de Luther și reprimat sălbatic de Liga principilor reformați (1525). Mișcarea protestantă însăși nu este unitară: fundamentalistă în esență, ea conține o margine libertină importantă (anabapțiști, entuziaști, mennoniți etc.). Situația se complică și din faptul că Luther își dezavuează ideile sale de tinerețe, susținute însă pînă la capăt de vechii săi elevi și partizani, printre care cei mai radicali, Ulrich Zwingli (1484–1531) și Jean Calvin.

La rîndu-i, Biserica catolică își organizează propria-i reformă (incorect numită „Contrareforma“, ca și cum ar fi fost vorba de o mișcare de opoziție la Reformă; în realitate, Biserica catolică se repliază asupra ei însăși, acceptînd în același timp o parte a criticii protestante la adresa sa), al cărei erou va fi Societatea lui Iisus, un ordin întemeiat în 1534 de Ignățiu de Loyola (1494–1536) și ale cărui principii se vor preciza în cursul îndelungatului Conciliu din Trento (1545–1563). Ca și reforma protestantă, reforma catolică este o mișcare fundamentalistă, a cărei morală austeră și ale cărei numeroase interdicții (de pildă, aceea de a citi cărțile înscrise în *Index librorum prohibitorum*) marchează instalarea epocii moderne. În 1534, o altă Biserică națională, Biserica Angliei se separă de Biserica din Roma. Conflictele religioase și luarea puterii de către puritanii calviniști vor constitui cauza revoluției engleze (1642).

- 10.5 Este cu neputință să rezumăm aici întreaga istorie a răspîndirii creștinismului. Germanii sînt evanghelizați de Bonifaciu-Winfrid (680–754) și trimit la rîndul lor misiuni la bulgarii slavizați, dar hanul lor Boris alege botezul grecilor (860). În schimb, misiunea bizantină a fraților Chiril (cca 826–869) și Metodie (cca 815–885) la moravi nu are succes, dar alfabetul creat de ei și cunoscut sub numele de alfabet „chirilic“ va fi adoptat de slavi. În 988, prințul scandinav Vladimir din Kiev optează pentru creștinismul oriental, care pătrunde în toată Rusia.

Expansiunea teritorială europeană atrage după sine evanghelizarea a numeroase popoare. În urma concordă-

tului dintre papă și regii Spaniei și Portugaliei, creștinismul se instaurează solid în America de Sud, însoțind cuceririle lui Cortés (Mexic) și Pizarro (Peru). Iezuiții, alături de dominicani și franciscani, își vor consacra cea mai mare parte a energiei activității misionare. Ordin nou și dinamic, el înțelege să instituie modelul european în societățile indigene, creînd o elită locală educată. Masa populației, în special în Brazilia, sustrasă de iezuiți morții sigure ce-i aștepta pe lucrătorii de pe plantații și din alte întreprize europene, este evanghelizată în rezervații supuse unui regim strict de comunism religios. Din punctul de vedere al intereselor colonizatorilor, experiența iezuiților mergea prea departe. Ordinul va fi expulzat din America Latină în 1767. La puțin timp după aceea (1808), Biserica colonială își încheie existența, o dată cu eliberarea statelor de sub tutela europeană.

Misiunile din Africa, atât protestante cât și catolice, se dezvoltă cu un succes considerabil abia din a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Pătrunderea creștinismului în Asia se vedește mai dificilă. În China, misionarii sosesc în mai multe reprize (635, 1294, cca 1600), dar nu reușesc să se implanteze solid decât după războaiele opiumului (1840–1842). Misiunea lui Francisc Xavier în Japonia (1549) va avea mai mult succes și, spre sfârșitul secolului al XVI-lea, erau deja în Japonia trei sute de mii de creștini. Această perioadă a fost urmată de persecuții care au durat pînă în 1858, cînd se descoperă existența de societăți crypto-creștine, care își păstrasera în secret credința creștină.

În Asia de Sud-Est, catolicismul pune piciorul în Filipine prin conquista spaniolă (1538). În țările budiste, răspîndirea creștinismului a întîlnit multă împotrivire.

În ciuda vechimii întemeierii primelor Biserici creștine pe coasta vestică a Indiei, creștinismul rămîne exotic în subcontinentul indian. El n-a fost majoritar decât în mărunta colonie portugheză din Goa (1510). După cucerirea britanică a Indiei (1858), tot felul de misionari desfășoară aici o activitate considerabilă, fără totuși să ajungă să cîștige la creștinism mai mult de 3% din populație (1890). Australia și Noua Zeelandă au fost, în secolul al XIX-lea, terenul de răspîndire al anglicanilor (1788), al catolicilor (1838) și al protestanților (1840).

10.6 Marile probleme ale Bisericii, atât doctrinare cât și practice, sînt dezbătute în *conciliile* sau *sinoadele* sale.

Primul sinod ecumenic e convocat de împăratul Constantin la Niceea (în Asia Mică), de la 19 iunie la 25 august 325. La el participă 318 episcopi care condamnă arianismul (\leftrightarrow 10.7). Crezul din Niceea afirmă dumnezeirea deplină a lui Hristos. Versiunea dezvoltată, ratificată de sinodul din Calcedonia (451) este profesiunea de credință a creștinilor până azi.

Al doilea sinod ecumenic a fost convocat de Teodosie I la Constantinopol în 381. El se ocupă de „pneumatomași“, care credeau că Sfântul Duh este inferior Tatălui și Fiului.

Al treilea sinod ecumenic a fost convocat de Teodosie al II-lea la Efes (Asia Mică) în 431, ca să pună capăt disputei hristologice care îi opunea pe Nestorius, patriarhul Constantinopolului, și Chiril, episcopul din Alexandria Egiptului. Cele două tabere se excomunică reciproc, dar Chiril reușește (433) să facă acceptat de nestorienii moderați titlul de *theotokos* (Mama lui Dumnezeu), pe care îl rezerva Fecioarei, ca și vederile sale în problema amestecului celor două naturi ale lui Hristos.

Conciliul din Calcedonia (451) este acela care ia poziție hristologică mai fermă, sancționând teoria celor două naturi ale lui Hristos. Dar dezbateră nu ia sfârșit, fapt ce îl determină pe Iustinian I să convoace al doilea sinod de la Constantinopol (553) ca să formuleze a doua oară hotărârea din Calcedonia, insistând mai sistematic asupra dumnezeirii lui Hristos. În timpul acestui sinod este condamnat origenismul.

În secolul al VIII-lea, problema la ordinea zilei este controversa iconoclastă. Soarta icoanelor religioase, ba acceptate, ba refuzate, se va decide la sinoadele din 754 și 787 și la al șaptelea sinod ecumenic din Constantinopol (869–870). În timpul acestor conflicte, autoritățile occidentale se vor pronunța de câteva ori. Tensiunea dintre Orient și Occident va deveni intolerabilă când occidentalii vor refuza să-l recunoască pe anti-iconoclastul Fotie ca patriarh al Bizanțului (863). La rîndul lor, bizantinii vor condamna utilizarea lui *filioque* în Crez (867). Decăzut din patriarhat, Fotie va fi reinstalat, cu asentimentul papei, în 879–880. Schisma Orientului (1054) marchează începutul declinului Bizanțului ce va sfîrși prin cucerirea otomană (1453). În schimb, Occidentul de acum încolo începe să-și fie suficient sieși. Sinoadele din Lateran (1123, 1139, 1179, 1215) au

ambitia de a fi concilii ecumenice. Ultimul este cunoscut mai ales pentru faptul de a fi lansat termenul de *transsubstanțiere*. Un conciliu convocat la Lyon în 1274 va încerca să restabilească unitatea celor două Biserici, dar rezultatele lui au fost sabotate de un sinod din Constantinopol (1283).

Conciliul de la Viena (1311–1312) se va ocupa de mai multe chestiuni spinoase, ca aceea a practicilor ordinului Templierilor și interpretarea sărăciei lui Hristos avansată de franciscanii spirituali. Dezbaterile conciliului din Constanț, convocat pentru a pune capăt schismei din Occident (1378) — adică situației istorice în care mai mulți papi erau în competiție pentru a fi recunoscuți de Biserică — s-au prelungit de la 1414 la 1418.

O nouă tentativă în vederea restabilirii unității celor două Biserici a fost în centrul unui conciliu ecumenic care și-a schimbat de mai multe ori locul de la 1430 la 1442. În 1439, Biserica latină și Biserica greacă au semnat un tratat la Florența, urmat de tratate cu Biserica armeană (1439) și Bisericile coptă și etiopiană (1442). După cucerirea Bizanțului de către turci, un sinod va repudia în 1484 tratatul din 1439.

În secolul al XVI-lea, conciliul catolic din Trento (13 decembrie 1545 – 4 decembrie 1563) răspunde printr-o serie de reforme climatului de rigoare morală instaurat de protestanți.

În secolul al XIX-lea, conciliul Vatican I (1865–1869) va declara primatul și infailibilitatea papei, accentuând astfel diferențele ce separau Biserica romană de alte confesiuni creștine, dar și de statele laice care încep să se emancipeze de sub tutela valorilor religioase.

Ultimul conciliu catolic (Vatican II, 11 octombrie 1962 – 8 decembrie 1965) s-a desfășurat sub semnul concilierii și al unității ecumenice. Convocat de pontiful Ioan al XXIII-lea cu participarea a peste 2 000 de episcopi și generali de ordine religioase, conciliul a atenuat centralismul pontifical, a abolit liturghia latină substituindu-i liturghii în limbile locale și a recunoscut valoarea metodelor de studiu istoric al chestiunilor religioase.

10.7 *Teologia creștină* constituie un sistem care se poate descrie în termeni perfect sincroni. Istoria ei formează, la rîndu-i, un alt sistem care întreține cu primul raporturi de

interdependență complexe. Expunînd istoria creștinismului în liniile ei cele mai generale, ne vom concentra acum asupra sistemului sincron al posibilităților gîndirii creștine.

10.7.1 Treimea. Una din particularitățile creștinismului este aceea de a accentua în mod felurit raporturile complexe dintre cele trei persoane aflate într-o stranie relație trinitară (Tatăl, Fiul, Sfîntul Duh) și între această Trinitate de dominanță masculină și un personaj feminin (Fecioara Maria) care are la rîndul său, cu fiecare persoană a Treimii, o relație ce nu se lasă ușor surprinsă.

Pe de altă parte, persoanele Treimii sînt angajate în diferite dimensiuni, stabilind astfel numeroase combinații între ele sau în interiorul fiecăreia, potrivit dimensiunii pe care o reprezintă. Figura lui Hristos, de pildă, se lasă analizată în divinitatea sa, în omenitatea sa, în natura, substanța, poziția sa ierarhică etc. Putem spune că Iisus Hristos se află în centrul unui *fractal* multidimensional care vorbește potrivit unor reguli de producere ce pot fi descrise în termeni binari. Astfel, s-a putut vorbi de un Hristos care este numai divin, de un Hristos care este numai om, de un Hristos divin și uman în același timp, sau de un Hristos de o a treia natură. La rîndul său, dubla natură a lui Hristos poate fi descrisă ca amestecată sau separată, punînd accent pe caracterul distinct sau indistinct al amestecului. În fine, amestecul poate conține mai mult natura divină decît cea umană sau viceversa.

Din punct de vedere ierarhic, persoanele trinitare pot fi descrise ca egale sau inegale și deosebirile dintre ele pot fi precizate în mai multe moduri.

Toate acestea nu revelează decît o parte din fractalul hristologic, pe care vom încerca să îl studiem acum mai în profunzime.

10.7.2 Hristologia „săracă“. Marile dispute hristologice sînt, în parte, produsul existenței a două curente, unul, teologic vorbind, „sărac“, de origine evreiască, și celălalt teologic „bogat“, de origine platoniciană. Hristologia „săracă“ pune accentul pe umanitatea lui Hristos. Reprezentanții săi cei mai vechi sînt ebioniții („săracii“), o sectă iudeo-creștină a cărei origine urcă spre perioada cînd creștinismul însuși nu era decît o sectă iudaică. Ebioniții urmează Tora, practică circumcizia, respectă Sabbatul și sărbătorile evreiești și îl

resping pe Pavel din cauza distanței lui față de Legea ebraică. Pentru ei, Iisus este doar un profet, un om lipsit de divinitate. Ideea concepției imaculate și cea a nașterii din fecioară a lui Iisus sînt fără sens.

Hristologia „săracă” cuprinde în formulele sale adopțianismul, care a fost sumar examinat mai sus (10.3.4). Arie (cca 250–336) este excomunicat în 318 de episcopul Alexandriei Alexandru, pentru că afirmase că Hristos este ierarhic inferior lui Dumnezeu-Tatăl. Împotriva subordinaționismului arian a fost convocat în 325 primul sinod ecumenic din Niceea. Pentru precizarea raportului Tată/Fiu, acest sinod a adoptat termenul *homousios*, utilizat încă de Origen, pentru a exprima ideea că Fiul este „de o ființă cu Tatăl”.

O versiune mai elaborată a hristologiei „sărace” se regăsește în nestorianism, confesiune a Bisericii din partea răsăriteană a Imperiului bizantin. Nestorianismul își cufundă rădăcinile în teologia antiohiană a lui Diodor din Tars și Teodor din Mopsuesta. Nestorie, care devine patriarh de Constantinopol în 428, afirmă separarea totală a celor două naturi ale lui Hristos, cea divină și cea umană. El este condamnat la sinodul din Efes (431). După cucerirea musulmană din Irak, nestorienii vor fi protejați de califii abbasizi (750–1258), iar șeful lor (*catholicos*) se instalează la Bagdad în 762. După cucerirea mongolă (1258), sediul patriarhal este transferat în nordul Irakului. Misiunile nestoriene în Extremul Orient încetează după această dată și mai mulți nestorienii din Cipru și India vor trece mai târziu la catolicism, în vreme ce Biserica din Irak va fi mereu obiectul atacurilor kurzilor și ale turcilor otomani. Capii religioși din Biserica zisă „asiriană” din nordul Irakului trăiesc din 1933 în exil în Statele Unite.

Consecința separării celor două naturi ale lui Iisus Hristos îi face pe nestorienii să elaboreze o hristologie de tip antiohian (Dumnezeu coboară în omul Iisus, la fel cum coboară în profeți) și o mariologie „săracă”, deoarece ei cred că Maria nu l-a născut pe Dumnezeu, ci numai pe Iisus-omul. Prin urmare, ei nu-i recunosc titlul de *Theotokos* (*Dei genitrix*), ci numai pe acela de *Christotokos* (cea care l-a născut pe Hristos).

10.7.3 *Hristologia „bogată”* este în general asociată teologilor alexandrinii și, mai ales, patriarhului Chiril din Alexandria

(m. 444). Ea cunoaște diverse formule, cum e aceea a lui Apolinarie din Laodiceea (cca 310–390), care nu crede în omenitatea deplină a lui Hristos și ale cărui vederi sînt combătute la sinodul din Constantinopol (381). Apolinarie construiește o hristologie pe măsura agregatului uman al lui Hristos, care ar trebui să cuprindă cel puțin un suflet și un trup. Dar, cum el neagă faptul că Hristos a avut un suflet omenesc, acesta a fost înlocuit prin Logosul divin. Sinodul afirmă, dimpotrivă, că Iisus a avut un suflet omenesc.

Mai tîrziu, Eutihie din Constantinopol (cca 378–454) susține că natura divină a lui Hristos absoarbe complet natura umană. Părerile sale sînt respinse de sinodul din Calcedonia (451) care precizează că Hristos are două naturi: o natură divină și o natură umană. Vedem că după acest sinod, Nestorie afirmă mai departe separarea celor două naturi, construind astfel o hristologie adoptianistă și o mariologie „săracă”. Poziția opusă nestorianismului se numește îndeobște monofizism („o singură natură”), deși ea aderă la teoria calcedoniană a dublei naturi a lui Hristos. Ea se opune într-un mod mai subtil concepției ortodoxe, afirmînd că cele două naturi ale lui Hristos sînt amestecate și că, prin urmare, „Dumnezeu în Hristos” este o ființă de o speță nouă, nici divină, nici omenească.

Crezul de la Niceea (325) afirmă că Iisus este de o ființă cu Tatăl. Dacă aceasta este adevărat, constată monofiziții, atunci nu mai este cu puțință ca să fie de o ființă cu omul.

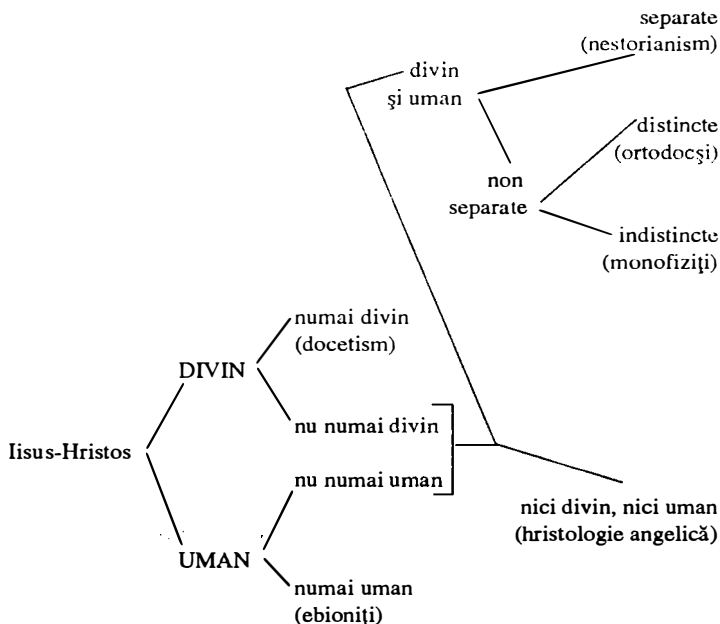
După 451, Egiptul și Siria creștină preferă hristologia „bogată”, monofizită. Împăratul Heraclie (610–641) va căuta un compomis între monofiziți și ortodocși în formula *monoenergetismului* și a *monotelismului*, potrivit căreia Fiul are tot două naturi, dar o singură energie și o singură voință provenind de la Tatăl. Împotriva acestei poziții, sinodul din Constantinopol (680) va decide că Iisus Hristos are două voințe. Cînd Egiptul și Siria sînt cucerite de arabi, partidul monofizit se bucură că a scăpat controlului Constantinopolului. Monofizismul, care devine confesiunea copților, combinîndu-se cu idei docetiste, cunoaște o variantă nouă în Siria (iacobismul). Este necesar să se înțeleagă că el se opune atît nestorianismului (două naturi separate), cît și formulei ortodoxe (două naturi non-separate, dar distincte). Monofizismul comportă o mariologie „bogată” care, numai în ce o privește, va fi recunoscută ca ortodoxă. Împotriva nestorie-

nilor, a căror hristologie este, în ultimă instanță, adoptianistă, patriarhul Chiril din Alexandria afirmă că Maria este *Theotokos*, *Dei genitrix*, poziție pe care Biserica o va supralicita, proclamînd-o *Mater Dei*.

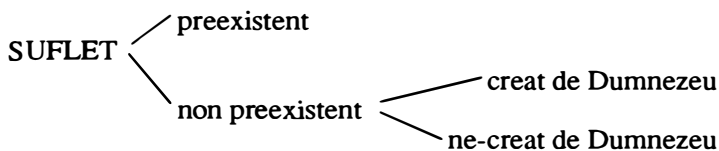
Cîteva explicații mariologice sînt indispensabile. Poziția care va prevala este exprimată, în secolul al II-lea, prin *Protoevangelia lui Iacob*: Maria a rămas *virgo in partu* și *post partum*, adică *semper virgo*. În ansamblul personajelor scenariului primordial creștin, ea sfîrșește prin a-și asuma un rol din ce în ce mai supranatural. Astfel, sinodul al II-lea din Niceea (787) o așază deasupra sfinților, cărora le este rezervată numai venerația (*douleia*), în timp ce Mariei i se acordă supravenerarea (*hyperdouleia*). Pe nesimțite, ea ajunge un personaj din familia divină, Maica Domnului. *Dormitio virginis* se transformă în *Maria in caelis adsumpta*; franciscanii o socotesc pe Maria lipsită de păcatul originar, ea ajunge *Mater ecclesiae*, *mediatrix* și *intercessor* pentru neamul omenesc pe lîngă Dumnezeu. Astfel, creștinismul sfîrșește prin a instaura în cer un model familial mai puțin riguros și inexorabil decît patriarhul solitar al Dumnezeului biblic.

10.7.4 Examinînd din nou acest sumar dosar hristologic, constatăm că el este susceptibil de o interpretare sincronă și că toate posibilitățile lui sînt conținute dinainte în sistemul prezentat mai jos (vezi p. 122)

10.7.5 O altă dimensiune hristologică este dată de *raporturile ierarhice dinăuntru Treimei*. Poziția ortodoxă afirmă că Tatăl, Fiul și Sfîntul Duh sînt trei ipostaze care împărtășesc aceeași ființă sau substanță (*ousia*) și aceeași energie (*energeia*). Între pozițiile pe care ortodoxia le exclude sînt: subordinațianismul, care susține că Hristos este inferior Tatălui; pneumatohismul, un curent combătut de Vasile cel Mare în secolul al IV-lea, care pretinde că Sfîntul Duh este inferior Tatălui și Fiului; modalismul, după care Tatăl, Fiul și Sfîntul Duh sînt o singură persoană cu trei nume etc. Modalismul are drept consecință patripasianismul, care afirmă că, întrucît Hristos este Dumnezeu, Tatăl lui a suferit și a murit pe cruce împreună cu el. Cum se poate vedea, ierarhia trinitară poate fi studiată în perspectivă sistemică, sincronă, potrivit dimensiunilor identitate/nonidentitate, superioritate/inferioritate etc.



10.7.6 *Marile controverse animologice* nu sînt mai puțin sincrone, căci ele se manifestă după schema:



Concepția privind preexistența sufletului comportă fie metensomatoza clasică platoniciană, fie origenismul care este o doctrină mai sofisticată, implicînd încorporarea sufletului la niveluri diferite ale scării făpturilor, potrivit meritelor sau scăderilor sale.

Dacă sufletul nu este preexistent, el este sau creat din nou de Dumnezeu (concepție care va sfîrși prin a deveni ortodoxă) sau provine din multiplicarea sufletelor părinților (traducianism, concepție susținută de Tertulian, care a avut la început prioritate asupra celeilalte concepții creaționiste).

10.7.7 În sfârșit, perspectiva sincronă se poate aplica deopotrivă și la *marile controverse în problema liberului arbitru*, atât în epoca lui Augustin, cât și în cea a lui Luther.

Augustin l-a combătut pe Pelagius, după care păcatul originar nu împiedică liberul arbitru al omului. Dimpotrivă, afirmă Augustin, Dumnezeu l-a creat dintru început pe om înzestrat cu liberul arbitru de a alege între bine și rău, dar întrucât el a ales răul, prin aceasta el a pierdut facultatea de a se conforma pe deplin voinței divine. De aceea, ca să se mîntuiască este indispensabilă grația. Așa cum va spune Luther în polemica sa cu Erasmus, în aceste condiții omul este înzestrat mai degrabă cu un *servum arbitrium* decît cu *liberum arbitrium*.

În afară de asta, după Augustin, Dumnezeu a hotărît de la începuturi cine se va mîntui și cine nu, și el acordă grația prin decizie eternă. Numărul predestinaților (*numerus predestinatorum*) este fix și același cu numărul locurilor rămase goale în cer prin căderea îngerilor; restul oamenilor sînt predestinați la modul negativ să facă parte din *massa perditionis*. Concepția augustiniană este proclamată conformă cu dreapta credință de conciliul din Orange (529), dar conciliul din Quiercy (853) respinge ideea privind dubla predestinare (pozitivă și negativă), căci *massa perditionis* nu este predestinată de Dumnezeu, ci doar merită pedepsei veșnice datorită alegerii rele pe care a făcut-o.

Reforma relansează întreaga dezbatere privind predestinarea care ocupă un loc central între problemele ridicate de Luther. La presiunile prietenului său Melancthon, evangheliismul de esență luterană abandonează discuția privind predestinarea, care însă va fi reluată de calviniști.

Sinodul din Dort (Țările de Jos, 13 noiembrie 1618 – 9 mai 1619), constituit din reprezentanții confesiunilor reformate, va confirma caracterul dublu, pozitiv și negativ, al predestinării.

Aceeași perspectivă sistemică aplicată aici în cîteva probleme poate fi utilizată în studiul teologiei creștine în întregul ei.

10.8 *Viața creștină* are mai multe dimensiuni. Pentru anumite confesiuni, anul liturgic este foarte important; el are ca axă centrală Nașterea lui Hristos, sărbătorită tradițional pe 6 ianuarie, dar transferată apoi pe 25 decembrie, data sărbătoririi lui Mithra *Sol invictus*, și Paștele, precedat de

un post cîndva sever de patruzeci de zile și urmat de sărbătorirea Învierii. Euharistia, adică pîinea (sau azima) și vinul împărtășaniei, este considerată atît de catolici cît și de ortodocși drept una din cele șapte taine, rituri instituite de Iisus Hristos însuși (la catolici: botezul, confirmăția, euharistia, extrema-oncțiune, căsătoria, preoția, pocăința)*. Frecvența administrării euharistiei variază după epocă la catolici pînă la a deveni o practică zilnică după Conciliul Vatican II. Viața morală a creștinului are mare însemnătate în toate confesiunile. Ai putea avea tendința să spui că interesul pentru moralitate devine preponderent în Bisericele protestante antisacramentare, precum în Biserica calvinistă, dar aceasta ar însemna să îi ignori existența la ceilalți.

Deși, prin tradiție, Bisericele creștine consolidează valorile patriarhale, ele au lăsat deschisă poarta intrării în ordinele monahale pentru femei, care își câștigau astfel un acces spre cultură și puteau să se bucure de o anumită independență greu de găsit în altă parte. Numeroși cercetători ca Ida Magli, Rudolph Bell, Dagmar Lorenz etc. au făcut observația că singurele posibilități oferite de Evul Mediu și Renaștere erau fie religia, fie libertinajul. Ca urmare, existența ordinelor monastice pentru femei s-a bucurat în vremea din urmă de o reinterpretare foarte pozitivă. Dimpotrivă, dizolvarea ordinelor monastice feminine de către luterani în secolul al XVI-lea și obligația de a se căsători sînt considerate azi drept răspunzătoare pentru dihotomia degradantă care există încă în anumite societăți între femeile măritate și cele nemăritate. În Germania, în timpul marilor persecuții contra vrăjitoarelor, și chiar mult mai tîrziu, celibatul feminin făcea obiectul unei suspiciuni care se putea ușor transforma în represiune și care nu avea în vedere și celibatul masculin. După opinia unei autoare, Prudence Allen, ceea ce a generalizat denigrarea creștină a femeii a fost triumful aristotelismului în secolul al XIII-lea. Într-adevăr, Aristotel este părintele unei teorii ce va cunoaște una din ultimele variante în versiunea freudiană a „privării de penis”: femeia este un bărbat incomplet, defecuos, în măsura în care sămînța ei nu contribuie la zămislirea unei noi ființe. Această teorie, combinată cu

* La ortodocși: botezul, mirungerea, cuminecătura, pocăința, preoția, nunta, maslul (corespunzător extremei-oncțiuni). [N.T.]

prejudecăți comune și lipsite de temei cum e aceea privind insașiabilitatea femeii care îl ruinează astfel pe bărbat sau cea despre „iraționalitatea“ femeii, ambele justificând raporturile ei privilegiate cu Diavolul, au dus la acea persecuție încrâncenată a feminității, declanșată în Germania de bula papală *Summis desiderantes affectibus* (1494) și de *Mal-leus maleficarum* (1496) a inchișitorilor Institoris și Sprenger, și urmată, peste un secol, de vînătoarea de vrăjitoare, mai intensă, după cum observă J. B. Russell, în teritoriile protestante.

Tradițional, speranța creștină cea mai arzătoare era supraviețuirea după moarte și răsplata cerească pentru meritele din timpul vieții. Simetric, păcatele antrenau pedeapsa din infern. Ideea unui purgatoriu pentru ispășirea păcatelor ușoare n-a apărut, așa cum a demonstrat excelent Jacques Le Goff în lucrarea sa *Nașterea Purgatoriului*, decît între 1024 și 1254, perioadă ce coincide aproximativ cu extraordinara proliferare a Apocalipselor descriind o călătorie prin paradis și infern. Cea mai veche este o *Visio Beati Esdras* probabil din secolul al X-lea; urmează *Viziunea din Adhamhnan*, irlandeză (secolul al XI-lea), *Viziunea lui Alberic din Montecassino* (1111–1127), *Viziunea de la Tundal* (1149), *Tratatul despre purgatoriu al Sfîntului Patrick* (1189) etc. De la această tradiție provine *Divina Comedie* a florentinului Dante Alighieri, care n-are nimic comun cu narațiunile islamice privind răpirea extatică (*mi'raj*) a Profetului.

- 10.9 Nu putem încheia aceste pagini fără o rapidă trecere în revistă a *bogatei tradiții mistice creștine*, care poate fi concepută ca o formă de ascetism contemplativ platonician, însoțindu-se cu activități devoționale și uneori liturgice. În bogata sa istorie, misticismul creștin îmbrățișează aproape întreaga fenomenologie mistică posibilă, punînd cu toate astea accentul mai degrabă pe extază decît pe introspecție. Experiența mistică tinde la unirea cu Dumnezeu în uitare totală de lume și de trup. La început, Origen (↔ 10.4.3) dă cadrul interpretativ al unei atare experiențe, dar aceasta se va îmbiba tot mai mult de neoplatonism, fără să-și piardă însă dimensiunea specifică a *dragostei* care o distinge de neoplatonism. Autorul necunoscut, elev al neoplatonicianului atenian Proclus (410/12-485), care scrie sub numele de Dionisie Areopagitul,

ucenic al Apostolului Pavel, inaugurează o formă de misticism care, prin insistența asupra caracterului incognoscibil al lui Dumnezeu (teologie negativă sau apofatică), inaugurează o întreagă tradiție care, fără a înceta să fie extatică, se aseamănă cu „mistica vidului” prezentă în budism. Nivelul *fană*’ din sufism, Dumnezeu Magistrului Eckhart (1260–1327), al lui Jan van Ruusbroec (1293–1381) și Johann Tauler (1300–1361), *la noche oscura* a carmelitanului Ioan al Crucii (Juan de la Cruz, 1524–1591), ucenic al mării mistice extatice Tereza din Avila (1515–1582), perplexitatea protestantului silezian Jacob Böhme (1575–1624) în fața caracterului insondabil (și prin aceasta aproape diabolic) al lui Dumnezeu-Tatăl, toate acestea purced din modul teologiei apofatice, de altfel cultivată magnific în speculația marilor nominaliști din secolele XII-XV. Dar, așa cum observa foarte bine Michel Meslin (*L’Expérience humaine du divin*, 1988), este imposibil să despărțim misticismul de predilecția misticismului pentru vid, care uneori apare doar ca o etapă (pustiul, noaptea) pe calea misticului. În acest punct intervine misticismul speculativ, care enumeră stadiile experienței mistice. Modelul său este același Dionisie Areopagitul; tradiția sa se răspândește la răsărit și apus, de la Ioan Scărarul (m. cca 650), autorul *Scării (climax) raiului*, care propune o ierarhizare a experienței mistice în treizeci de etape, pînă la franciscanul Bonaventura din Bagnoreggio (1221–1274), autor al lui *Itinerarium mentis in Deum*.

Dacă orice mistică a iubirii este, după celebra expresie a lui Toma de Kempis (1379/80–1471), o „imitație a lui Hristos”, este necesar să subliniem existența unei modalități a experienței mistice prin excelență feminină, care s-ar putea numi mistica euharistiei. Aceasta nu este o simplă variantă a misticismului feminin al dragostei, remarcabil ilustrat de călugărița benedictină Juliana din Norwich (1342–cca 1416), de Tereza din Ávila, de Tereza din Lisieux (1873–1897) și de multe alte femei-mistice. de altfel, ar fi cu totul simplist să clasăm toate femeile-mistice la rubrica misticismului dragostei; o vizionară precum Hildegard din Bingen (1098–1179) explorează toate modalitățile misticismului.

Istoricul Rudolf Bell a crezut că decelează simptome de anorexie nervoasă la numeroase mistice italiene din secolele XIII-XVII; Clara din Assisi (cca 1194–1253), tovarășa

mistică a lui Francisc din Assisi (1181–1226), Umiliana din Cerchi (1219–1246), Margherita din Cortona (1247–1297), Caterina din Siena (1347–1380), Benvenuta Bojani (născută în 1255), Angela din Foligno (m. 1309), Francesca Bussa (născută în 1384), Eustachia din Messina (m. 1485), Colomba din Riete (m. 1466) și Orsola Veronica Giulliani (1660–1727). Caroline Bynum Walker adaugă la acestea numeroase exemple provenind din alte părți ale Europei, propunând o interpretare sugestivă a fenomenului. Bynum respinge analogia cu anorexia nervoasă subliniată de Bell. Pentru ea, postul și celelalte mortificări, uneori extraordinare, cărora aceste femei-mistice li se supun, provin în realitate dintr-o viziune pozitivă a rolului lor în lume. Pentru ele, euharistia prin care Hristos devine pâinea vieții devine simbolul propriei lor transformări: renunțând la hrană, aceste femei *se transformă ele însele în hrană*. Interpretarea aceasta revoluționară a Carolinei Bynum respinge tradiția hermeneutică ce vede în orice mortificare a cărnii un exemplu de dualism.

Dacă în Occident misticismul evoluează în patru direcții care se întrepătrund fără demarcații categorice (teologie negativă, iubire, mistică speculativă, mistică euharistică), în Răsărit el îmbracă un caracter mai tehnic cu isihasmul întemeiat de Grigore Palamas (cca 1296–1359) care evoluează în direcția exercițiilor de vizualizare, de respirație și de meditație („rugăciunea inimii”) ce amintesc de yoga și de anumite metode de sufism. Practicat de călugării mînăstirii din Athos, isihasmul s-a răspîndit în toată lumea ortodoxă, și în special în Rusia, prin intermediul textelor adunate la sfîrșitul secolului al XVIII-lea sub numele de *Filocalia*. Instituția specific rusească de *stareț*, guru și marabu ortodox, este o interpretare locală a isihasmului. O altă formă de isihasm rusesc, mai apropiată de modelul original și elaborată pentru marea masă a credincioșilor în mediile acestor stăreții, este „rugăciunea permanentă” care constă în a repeta în minte, ca pe o mantra, numele lui Iisus Hristos.

- 10.10 *Bibliografie.* O bună introducere, fără pretenții, în istoria generală a creștinismului este *Eerdmans' Handbook to the History of Christianity*, Grand Rapids 1987. Ca lucrări de referință se pot consulta cele 21 de volume din *Histoire de l'Église des origines à nos jours* (Fliche-Martin), Paris 1934–1964, și *Dictionnaire de théologie*

catholique, Paris 1909–1950. Pentru doctrină, un bun compendiu general este oferit de Jaroslav Pelikan în *The Christian Tradition: A History of the Development of Doctrine*, 4 vol., Chicago 1971–1984. Despre răspîndirea creștinismului, o lucrare remarcabilă este cea a lui Kenneth S. Latourette, *A History of the Expansion of Christianity* în 7 volume, New York 1937–1945. Pentru perioada veche, o bună apreciere istorică și doctrinală este dată de W. H. C. Frend în cele 1022 de pagini din *The Rise of Christianity*, Philadelphia 1984, de completat cu Johannes Quasten, *Patrology*, 4 vol., Utrecht 1950–1960. Despre apologetii din secolul al II-lea, vezi R. M. Grant, *The Greek Apologists of the II nd Century*, Philadelphia 1988; A. J. Droge, *Homer or Moses? Early Christian Interpretations of the History of Culture*, Tübingen 1989. Printre cele mai bune cărți despre formarea creștinismului trebuie să semnalăm R. M. Grant, *Augustus to Constantine*, New York 1970, și, de același autor, *Gods and the One God*, Philadelphia 1986.

O bună introducere în civilizația medievală se află în lucrările lui Jacques Le Goff, *La Civilisation de l'Occident médiéval*, Paris 1967, și *Pour un autre Moyen Age*, Paris 1977. În plus, Le Goff a consacrat încă un volum capital apariției doctrinei purgatoriului (*La Naissance du purgatoire*, Paris 1981) și a fost redactorul volumului colectiv *Hérésies et société dans l'Europe préindustrielle XI^e-XVIII^e siècles* Paris-La Haye 1968. Despre erezia medievală, vezi în plus J. B. Russell, *Dissent and Reform in the Early Middle Ages*, Berkeley-Los Angeles 1965, și R. I. Moore, *The Origins of European Dissent*, London 1977; bibliografie în I. P. Couliano, *Les Gnosés dualistes d'Occident*, Paris 1990. Despre ritualurile cavalerismului medieval, vezi Michel Stanesco, *Jeux d'errance du chevalier médiéval. Aspects ludiques de la fonction guerrière dans la littérature du Moyen Age flamboyant*, Leiden 1988.

Despre tradiția apocaliptică medievală, vezi Bernard McGinn, *Visions of the End: Apocalyptic Traditions in the Middle Ages*, New York 1979; de același, introducerea și traducerea textelor lui Lactantiu, Adso de la Montier-en-Der, Gioacchino da Fiore, spiritualii franciscani și Savonarola, în *Apocalyptic Spirituality*, New York 1979. Despre călătoriile în lumea de dincolo, vezi I. P. Couliano, *Expériences de l'extase*, Paris 1984.

Despre misticism în perspectivă comparată, vezi Michel Meslin, *L'Experience humaine du divin*, Paris 1988; Samuel Umen, *The World of the Mystic*, New York 1988; Moshe Idel și Bernard McGinn (ed.), *Mystical Union and Monotheistic Faith: An Ecumenical Dialogue*, New York 1989. Despre spiritualitatea creștină, vezi André Vauchez, *La Sainteté en Occident aux derniers siècles du Moyen Âge*, Roma 1981; Bernard McGinn, John Meyendorff și Jean Leclercq (ed.), *Christian Spirituality: Origins to the Twelfth Century*, New York 1987.

Despre concepțiile asupra corpului omenesc în Antichitatea târzie și Evul Mediu, vezi mai ales Peter Brown, *The Body and Society: Men, Women and Sexual Renunciation in Early Christianity*, New York 1988; Rudolph Bell, *Holy Anorexia*, Chicago 1985; Caroline Walker Bynum, *Holy Feast and Holy Fast*, Berkeley 1987. Asupra concepțiilor privind femeia în creștinism, vezi Prudence Allen, *The Concept of Women. The Aristotelian Revolution, 750 BC–AD 1250*, Montréal/London 1985; Pierre Darmon, *Mythologie de la femme dans l'Ancienne France*, Paris 1983; Barbara Becker-Cantarino (ed.), *Die Frau von der Reformation zur Romantik*, Bonn 1987. Despre vînătoarea de vrăjitoare, vezi I. P. Couliano, *Sacrilege*, în ER 12, 557–563.

Despre multiplele aspecte privind „Renașterea din secolul al XII-lea“, ale cărei rezultate se văd în secolul următor, vezi Michel Pastoureau, *Vie quotidienne en France et en Angleterre au temps des chevaliers de Table ronde*, Paris 1976; Jean Richard, *Le Royaume latin de Jérusalem*, Paris 1953, *Les Croisades*, introducere de Robert Delort, Paris 1988; Roger Boase, *The Origin and Meaning of Courtly Love*, Manchester 1977.

Despre Evul Mediu târziu pînă la Reformă, vezi Steven Ozment, *The Age of Reform 1250–1550: An Intellectual and Religious History of Late Medieval and Reformation Europe*, New Haven 1980.

Despre magie în general și magia în Renaștere în special, vezi I. P. Couliano, *Eros et Magie à la Renaissance*, Paris 1984, care conține și o bibliografie selectivă din lucrările asupra Renașterii.

Despre protestantism, o sinteză echilibrată a realizat Martin Marty, *Protestantism*, New York 1972; despre Luther, vezi Brian Gerrish, *Grace and Reason: A Study in the Theology of Luther*, Oxford 1962; despre Calvin, vezi A. M. Schmidt, *Jean Calvin et la tradition calvinienne*, Paris 1956.

DAOISMUL

- 11.1 *Izvoare.* Cărțile clasice ale daoismului sînt *Dao de Jing* (= Tao te tîin), atribuită întemeietorului mitic al Căii *Dao* (= Tao), Lao Zi, și cartea *Zhuang Zi*, intitulată astfel după numele autorului ei prezumat. Legenda plasează nașterea lui Lao Zi între 604 și 571 î.H. Datarea cărții *Dao de Jing* („Cartea Căii și a Virtuții”) este controversată; unii savanți se încred în spusele tradiției; alții, cum este Arthur Waley, consideră că data redactării nu e mai veche decît 240 î.H. Cît privește pe Zhuang Zi, el ar fi trăit în secolul al IV-lea î.H.

Dar a reduce daoismul numai la cele două texte ar fi mai grav decît a reduce creștinismul la cele patru evanghelii. Căci partea scufundată a acestui imens aisberg este ezoterismul filozofic, medical și alchimic, ca și ritualul, de la cel mai popular pînă la cel mai elaborat. Într-un anume sens, daoismul poate fi comparat cu tradiția platoniciană, cristal cu mii de fațete, care revelează fie ipostaza misticismului ebraic al lui Filon, fie cea a ritualului teurgic al *Oracolelor chaldeene*, fie cea a gnosticismului sau a purismului filozofic al lui Plotin, fie aceea a mito-magiei luxuriante a neoplatonismului tîrziu, fie, în sfîrșit, cea a doctrinei ortodoxe a Părinților Bisericești.

Canonul daoist (*dao-zang*) s-a tipărit în 1926 la Șanghai, în 1120 de fascicule. În lucrarea sa *The Parting of the Way* (1957), Holmes Welch numără 36 de traduceri englezești ale cărții *Dao de Jing*, în vreme ce nu exista nici o sinteză completă asupra daoismului. Situația nu s-a schimbat nici azi, dar s-au înregistrat cîteva progrese decisive în studiul aspectelor ezoterice ale daoismului, progrese datorate noilor generații de sinologi.

11.2 *Vechi mitologii.* La capătul a zece epoci mitice despre care ne relatează o veche cronică mitologică, împăratul galben Huangdi (cca 2600 î.H.), asociat cu elementul Pământ și fabricarea mătăsii, deschide era Chinei Istorice. Erou cultural și șaman, împăratului galben i se atribuie acele isprăvi specifice pe care istoricul religiilor le poate aștepta de la un atare personaj: ca și iatromanții greci, Huangdi intră deseori în stare cataleptică și vizitează în acest mod teritoriile spiritelor incombustibile, care, asemenea locuitorilor Insulelor Fericiților din Platon, călătoresc prin aer și se culcă în spațiul vid ca într-un pat. Mitologia Nemuritorilor se află astfel în relație cu vârsta de aur a împăratului galben, cîrmuitor drept și înțelept. Nemuritorii (*xian*) se află în raporturi misterioase cu poporul fericit al Zînelor, în așa măsură încît uneori se confundă cu ele. *Xian qing* sau tărîmul Nemuritorilor este Muntele (*Xian Shan*) sau Cele Nouă Palate (*Jiu gong*), probabil cele nouă piscuri ale muntelui mitic *Jin Yi*. Aceste tărîmuri sînt descrise adeseori ca fiind muntoase și insulare totodată. Cele trei Insule ale Fericiților din mările Orientului sînt numite *San Xian Shan* (Insule-munți). Împăratul Shih Huang-di ar fi trimis în anul 217 î.H. o expediție în căutarea elixirului de viață lungă; șase mii de tineri ar fi pierit atunci în valurile mării.

Xiwangmu, mama zînelor, i-a dăruit împăratului Wu Di din dinastia Han (202 î.H. – 220 d.H.) patru piersici cu gust înmiresmat, care cresc numai o dată la trei mii de ani. Piersicile sînt simbolul Nemuritorilor, care stau alături de Cei Desăvîrșiți (*Ren Shen*) și de Sfinți (*Shen*). Ei călătoresc pe aer, mînați de vînt și se adapă cu un vin celest (*tian-jin*). Dacă par să moară uneori, la deschiderea sicriului lor nu poți găsi vreo urmă de cadavru, ci numai cîte un obiect-simbol.

Ulterior, daoismul va dezvolta mai multe doctrine referitoare la oamenii-zeificați, simboluri eterne ale Căii și chezași ai succesului acesteia. Sub influența budismului, casta Nemuritorilor se transformă într-o ierarhie cerească. Potrivit altei tradiții, Nemuritorii continuă să trăiască pe piscurile Celor Cinci Munți Sacri, care devin loc de pelerinaj. Cel mai impunător este *Tai Shan* din Shantung. Speranța Supremă a adeptului Căii este să ajungă într-o zi în preajma nemuritorilor de pe Muntele Vestului *Kun Lun*, în țara seninei împărătese Xiwangmu, cea care călărește pe spinarea gîștelor sălbatice și a dragonilor, să se hrănească

cu planta vieții veșnice și să se adape din Fluviul de Cinabru, care asemenea Acheronului din mitul platonician (*Phaidon*) trebuie traversat pentru a ajunge în tărîmul de dincolo. Muntele și Peșterile Cerului, iradiind de o lumină interioară, precum peștera din *Călătorie spre centrul pămîntului* a lui Jules Verne, sînt spațiul fantastic al călătoriei irișiatică a adeptului, care pătrunde acolo înarmat cu amulete și formule magice, în căutarea drogului, a elixirului, a panaceului. Intrînd în adîncul muntelui, daoistul pătrunde în el însuși și descoperă acea imponderabilitate a ființei care îl face ușor, lipsit de gravitație. El se desprinde de toate convențiile, sociale și lingvistice, și își modifică astfel conștiința încît se eliberează de habitudinile și obligațiile căpătate. Asemenea lui Zhuang Zi, el visează că este un fluture, sau e un fluture care visează că este Zhuang Zi. Lumea este un edificiu ireal, alcătuit din vise, în care ființele visate îl zămislesc pe cel care visează, la fel cum mîinile lui Escher se desenează una pe alta spre a putea desena.

- 11.3 Ideea imponderabilității făpturii omului care nu mai este supus astfel îndatoririlor către stat nu era pe placul confucianismului, ridicat în timpul dinastiei Han la rangul de ideologie oficială și care avea să rămîna astfel pînă în 1911. Cînd budismul își face apariția în China (↔ 6.8), *Cele Trei Religii* își vor disputa credincioșii, și o vor face cîteodată cu metode de o duritate excesivă, mai ales la sfîrșitul dinastiei Tang (618–907), cînd religia cea mai persecutată va fi în același timp și cea mai influentă din epocă: budismul (↔ 6.8). De la apariția budismului, daoismul suferă de un complex de inferioritate. Pe de o parte, confucianismul îl obligă să dezavueze practicile oculte și zeii credinței populare, pe de alta, budismul îl supune unei presiuni intelectuale la care este incapabil să răspundă. Dar, așa cum știm, imponderabilitatea esențială a existenței daoiste conține fermentul utopiei și al revoltei. Numai o organizare puternică îl poate stăpîni și conține, și aceasta, supusă unui Maestru Celest, apare după căderea dinastiei Han (200 d.H.) și se menține pînă astăzi, încercînd să se arate credibilă în ochii stăpînirii.

Dacă, așa cum arată Judith Berling în *The Syncretic Religion of Lin Chao-en* (1980), începînd de prin secolul al XI-lea, viața religioasă a chinezilor este dominată de o sinteză intelectuală a celor Trei Religii, aceasta nu înseamnă

că raporturile politice dintre daoism, confucianism și budism au fost pașnice. Împărații care favorizează budismul persecută daoismul și viceversa. Sub influența budismului daoiștii adoptă viața monastică. Din 666 pînă în 1911, mînaștirile lor mixte sînt subvenționate de stat; este probabil că vechile rituri sexuale practicate în comunitățile daoiste să fi continuat o perioadă în epoca monastică, în pofida moralei budiste profesate de călugării superiori. Totuși, mișcarea monastică nu va atinge niciodată printre daoiști popularitatea de care se bucura la budiști. În schimb, curtea imperială va adopta bucuroasă spiritul universalist al daoismului, liturghia sa complicată și minuțioasă, ritualurile sale oculte, invocațiile sale magice.

În epoca Ming (1368–1644), intelectualul confucianist Lin Shao-en (1517–1598) simte nevoia să proclame unitatea celor Trei Religii și elaborează o sinteză în care procedeele alchimiei interioare daoiste joacă un mare rol.

Daoismul este practicat și în zilele noastre. Două lucrări recente, *The Teachings of Taoist Master Chuang* (1978) de Michael Saso (despre Maestrul Zhuang-quen Deng-yün, din Xinzhu în Taiwan, mort în 1976) și *Taoist Ritual in Chinese Society and History* (1987) de John Lagerwey (despre Maestrul Cheng Jung-Sheng, din Dainan în Taiwan) ne dau informații prețioase despre practicile religioase din Taiwan.

- 11.4 *Doctrina și practica.* Dacă *Dao de Jing* proclamă neîncetat supremația neantului asupra ființei, a golului asupra plinului, acest lucru nu trebuie înțeles în termenii simpliști ai unei negații a vieții. Dimpotrivă țelul ultim al daoismului este dobîndirea imortalității. Acest țel este înscris într-o teorie complexă privind economia corpului cosmic. Într-adevăr, făptura umană este o imagine a universului, animată de un duh primordial divizat în *yin* și *yang*, feminin și masculin, Pămînt și Cer. Fenomenul vieții se identifică cu acest duh ascuns și cu manifestările sale. Dacă îl prezervă și îl nutrește, ființa umană este în stare să atingă nemurirea. Există numeroase procedee de a hrăni acest principiu vital: gimnastica, dietetica, tehnicile respiratorii și sexuale, absorbirea de droguri, alchimia interioară etc. Meditația face parte integrantă din daoism și este anterioară budismului. Ea constă în stabilirea unei topografii lăuntrice

foarte precise, alcătuită din „palate“ în care adeptul aşază zei, îi vizitează, îi venerază şi stă de vorbă cu ei. Henri Maspero ne-a lăsat o remarcabilă descriere a acestor vechi tehnici daoiste, care îşi pierd treptat importanţa din cauza standardizării lor, a caracterului lor din ce în ce mai uniform şi monoton.

Dimpotrivă, cele două tehnici — *tai xi* sau respiraţia embrionară, care constă în practicarea unei apnei din ce în ce mai prelungite (ca în *prāṇāyāma* yogină) şi *fang-zhong shu* sau „arta dormitorului“, care constă în blocarea conductului seminal pentru a împiedica ejacularea — vor prospera cel puţin atîta timp cît nu vor trezi suspiciunea puritanismului confucianist. În ambele cazuri, scopul este atingerea nemuririi. În ambele cazuri suflurile (respiraţia în *tai xi* şi suflul spermatic în *fang-zhong*) sînt redistribuite în aşa fel încît să preserve sau să revitalizeze principiul vieţii. În cartea sa *Viaţa sexuală în China antică* (1961), Robert van Gulik crede că *fang zhong* este îmbrăţişată de nobilimea confucianistă, chiar în absenţa oricărei referiri la ideologia daoistă, din cauza căsătoriilor poligamice care impun bărbatului un randament sexual superior capacităţilor sale obişnuite. Numeroase texte populare ne familiarizează cu ideea acestui „vampirism sexual“ care stă la temelia multor credinţe chinezeşti şi care, înfăptuit de regulă de femei, poate fi răsturnat în folosul bărbatului sau al ambilor parteneri, deopotrivă, pentru redobîndirea întineririi.

Scopul alchimiei daoiste este prepararea elixirului nemuririi. În tehnicile ezoterice, elixirul este o substanţă potabilă; în alchimia internă (*nei-dan*), care începe în epoca *Tang* (618–907), acelaşi principiu vital pe care toate procedeele daoiste menţionate mai sus încercau să-l izoleze, să-l înviorizeze, să-l crească. Vocabularul este alchimic, dar rezultatul este acelaşi cu cel urmărit în respiraţia embrionară şi în *fang-zhong*: la capătul operaţiei *nei-dan*, elixirul de aur urcă în creier şi de aici pătrunde în gură. Înghiţit, el devine un Embrion Sacru şi după zece luni de gestaţie produce renaşterea adeptului ca Nemuritor Terestru. După nouă ani de practică, Nemuritorul ajunge desăvîrşit. Cărţile clasice ale alchimiei interne sînt culegerile *Dao Shu* („Stîlpul lui dao“, în jurul anului 1140) şi *Xiu chen shi shu* („Zece scrieri asupra culturii desăvîrşirii“, după 1200). Maestrul Zhuang din Taiwan cunoştea tainele alchimiei *nei dan*, precum şi

acelea ale magiei daoiste, care constă într-o evocare a spiritului stelelor într-un mod care amintește de Agrippa din Nettesheim (secolul al XVI-lea) și de manualele de magie din Renaștere. Acestor spirite, cărora le cunoștea numele și aspectul exterior, Maestrul Zhuang le putea cere lucruri extraordinare, dar el se mărginește să le ordone respectarea lui Dao ceresc. Maestrul Zhuang practica și magia Tunetului, foarte în vogă în perioada dinastiei Song (960–1270), care este în fapt o formă de alchimie interioară.

- 11.5 *Bibliografie.* În general, D. S. Nivison, *Chinese Philosophy*, în ER 3, 245–257; D. L. Overmyer, *Chinese Religion: An Overview*, în ER 3, 257–289; A. P. Cohen, *Popular Religion*, în ER 3, 289–296; N. J. Girardot, *Mythic Themes*, în ER 3, 296–305, *Hsien*, în ER 6, 475–477, și *History of Study*, în ER 3, 312–323; Wing-Tsit Chan, *Religions and Philosophical Texts*, în ER 3, 305–312; L. G. Thompson, *Chinese Religious Year*, în ER 3, 323–328; D. S. Nivison, *Tao & Te*, în ER 14, 283–286; F. Baldrian, *Taoism: An Overview*, în ER 14, 288–306; J. Lagerwey, *The Taoist Religious Community*, în ER 14, 306–317; J. Magee Boltz, *Taoist Literature*, în ER 14, 317–329; T. H. Barrett, *History of Study*, în ER 14, 329–332.

Lucrările clasice privind daoismul rămân: Henri Maspero, *Le Taoïsme*, Paris 1971; și Max Kaltenmark, *Lao Tseu et le Taoïsme*, Paris 1965. Despre alchimia chineză, cea mai bună lucrare este cea a lui Joseph Needham, *Science and Civilization in China*, 5 vol., Cambridge 1954–1983.

Dintre lucrările recente semnalăm: Michael Saso, *The Teachings of Taoist Master Chuang*, New Haven 1978; Isabelle Robinet, *Méditation taoïste*, Paris 1979; Judith A. Berling, *The Syncretic Religion of Lin Chao-en*, New York 1980; Kristofer Schipper, *Le Corps taoïste*, Paris 1982; Michel Strickmann (ed.), *Tantric and Taoist Studies in Honor of R. A. Stein*, 2 vol., Bruxelles 1983; F. Baldrian-Hussein, *Procédés secrets du Joyau magique: Traité d'alchimie taoïste du onzième siècle*, Paris 1984; Judith Magee Boltz, *A Survey of Taoist Literature, XVIIth to XVIIth centuries*, Berkeley 1986; John Lagerwey, *Taoist Ritual in Chinese Society and History*, New York 1987.

Religiile DUALISTE

12.0 Cuvîntul *dualism* a fost inventat la 1700 pentru a caracteriza doctrina iraniană a celor două Spirite (\leftrightarrow 33). Mai târziu, savanții au descoperit că miturile dualiste au o răspîndire universală și cunosc nenumărate transformări la toate nivelurile culturale și într-un mare număr de religii, de la cele care fac obiectul etnologiei pînă la „marile religii” precum budismul, creștinismul, religia greacă, hinduismul, islamul, iudaismul etc. Definiția cea mai simplă a dualismului este: *opoziția a două principii*. Aceasta implică o judecată de valoare (bun/rău) și o polarizare ierarhică a realității la toate nivelurile: cosmologic, antropologic, etic etc.

S-a recunoscut de obicei existența a două forme sau tipuri de dualism religios: dualismul *radical*, care postulează existența a două principii coeternе responsabile de crearea a tot ce există; dualismul *temperat* sau monarhian (care nu pune în discuție autoritatea monarhică a unui creator suprem), în care al doilea principiu se manifestă mai târziu și își are de obicei originea într-o eroare conținută în sistemul pus în mișcare de primul principiu.

12.1 Ugo Bianchi, autorul monografiei *Il dualismo religioso* (1958, 1983), constata că miturile care au drept protagonist un *Trickster* sînt adesea dualiste. Un *Trickster* este un personaj șarlatan, om sau animal, în stare să-și schimbe înfățișarea, farsor, prezent în mituri din toate continentele și camuflîndu-se adesea în divinitățile sau ființele semidivine din marile religii, precum Seth în religia egipteană, Prometeu în religia greacă sau Loki în religia scandinavă. În majoritatea cazurilor, *Trickster*-ul este masculin, dar există și

mituri tipice care au drept protagonist un Trickster femeie. Într-o întreagă serie de mituri, Trickster-ul acționează ca un al doilea creator al lumii sau al unei părți din lume și rolul său e mai degrabă acela de a altera creația divinității supreme, aducînd în lume toate nefericirile ei de azi: condiția muritoare a omului, durerile nașterii etc. În general este vorba de episoade mitice aparținînd dualismului radical. În mitul biblic al Genezei recunoaștem prezența discretă a unui Trickster (Șarpele) *ex machina*, care descoperă perechiile oamenilor primordiali sexualitatea, provocînd izgonirea lor din rai, marcată de nașterea în durere, dominația bărbatului asupra femeii, blestemul de a munci, moartea. Dualismul radical a fost menținut într-o formă moderată: șarpele a fost creat de Dumnezeu. Dar de îndată ce începi să te întrebi cu privire la natura sa inteligentă și malefică totodată, întrevezi că mitul se pretează la numeroase transformări interpretative. Peste tot — în cele două Americi, în Eurasia, în Africa și în Oceania — Trickster-ul poate fi un asemenea „demiurg șarlatan“, autorul unei contracreații cu urmări adesea funeste.

12.2 Pe lîngă miturile cu conținut dualist, există *religii și curente dualiste* a căror atitudine față de lume și om poate să meargă de la anticosmism (lumea este rea) și antisomatism (corpul omenesc este rău) pînă la procosmism (lumea e bună) și prosomatism (trupul e bun). Zoroastrismul (↔ 33) este o religie dualistă, procosmică și prosomatică; orfismul este un curent religios dualist anticosmic și antisomatic; platonismul, curent de idei a cărui influență religioasă a fost imensă în toate epocile, este hotărît antisomatic, nu însă anticosmic; alte religii, în fine, cum sînt gnosticismul, maniheismul, paulicianismul, bogomilismul și catharismul au fost întotdeauna studiate ca grupuri aparte, dat fiind faptul că au fost istoricește interpretate drept erezii creștine. Trăsăturile lor distinctive vor fi analizate pe scurt în paragrafele care urmează.

12.3 *Gnosticismul* este o religie care se manifestă la începuturile erei creștine sub forma a numeroase curente deosebite care sînt divergente ca orientare. Specifică gnosticismului este existența a două mituri, majoritatea variantelor lor aparținînd dualismului moderat: mitul unei femei-Trickster,

zeița cerească Sophia care provoacă dezastrul sau căderea ce va avea drept urmare creația lumii; și acela al unui Trickster-bărbat, avorton al Sophiei, care face lumea fie dintr-o substanță ignobilă, numită „apă“ (*Facerea*, 1,6), fie din rămășițele sau visele venite de sus, de la adevăratul Dumnezeu. Demiurgul se identifică de obicei cu Dumnezeul Vechiului Testament. El nu este rău de-a binelea decât în puține legende: neștiutor și trufaș, „nebun“ într-o serie de texte în limba coptă care figurează în culegerile de papirusuri gnostice, din care cel mai important a fost descoperit la Nag Hammadi din Egiptul de Sus, în 1945. În mărturiile despre gnosa valentiniană (filele 140–150), demiurgul ignorant se căiește și își recunoaște eroarea de a fi creat lumea.

În peisajul ideilor epocii, gnosticismul este revoluționar prin aceea că neagă cele două principii afirmate și în Biblie și de Platon: principiul *intelenței ecosistemice*, potrivit căruia lumea a fost creată de o cauză inteligentă și binevoitoare, și *principiul antropic*, care afirmă că lumea a fost creată pentru neamul omenesc și că oamenii au fost la rîndul lor creați pentru lumea aceasta. Dimpotrivă, gnosticismul afirmă că demiurgul care a creat lumea este ignorant, iar lumea creată de el este rea; omul este superior acestei lumi pentru că el deține o scînteie spirituală venind de la Tatăl îndepărtat și bun al generațiilor divine. Țelul gnosticului ar fi așadar acela de a evada din cosmos.

Gnosticismul utilizează deseori materiale creștine și mîntuitorul lui se cheamă în majoritatea cazurilor Iisus Hristos. Menirea lui este aceea de a dezvălui credinciosului existența scînteii divine încarcerată în sufletul său, gnosa veșnică prin care omul urcă din nou la originea sa hipercosmică. Iisus Hristos nu are, de regulă, un corp fizic (christologie *docetistă*), ca atare n-a putut suferi cu adevărat și n-a murit pe cruce. Interpretările sînt extrem de variate, dar, în unele cazuri, cel răstignit este altul (Simon Cirenaicul) și adevăratul mîntuitor surîde undeva în umbra crucii. Surîsul ironic al lui Hristos, adresat demiurgului cel rău și acoliților lui, este, fără îndoială, o trăsătură care nu provine din textul Evangheliilor.

- 12.4 Majoritatea scrierilor Noului Testament existau, într-o formă sau alta, încă din epoca lui *Marcion din Sinope* de la Pontul Euxin (cca 80–155), primul mare ereziarh care a obligat Biserica creștină să-și precizeze poziția în problema

canonului Scripturilor, a christologiei etc. Marcion nu este un gnostic, ci numai un critic raționalist al Bibliei. Dumnezeu Vechiului Testament nu corespunde criteriilor de atotputere, atotștiință, bunătate, cu care a fost desemnat. Prin urmare, Marcion postulează un dualism radical, între un Dumnezeu bun și necunoscut, care există în propria sa lume (imaterială?) în al treilea cer, și un demiurg rău, inferior și justițiar, dumnezeul Vechiului Testament, făcătorul acestei lumi, creată dintr-o materie coruptă de diavol, și autorul omului. Între cele două lumi nu există nici o comunicare pînă în momentul în care Dumnezeu cel bun dăruiește fără răsplată pe Hristos lumii făurite de demiurgul justițiar. Deși trupul lui Hristos este numai o fantasmă înșelătoare (doctismul celor numiți *phantasiastikoi*), patimile și moartea lui au o anumită realitate, al cărei ecou se află în martiriul voluntar și eliberator al adeptului marcionit.

Spre deosebire de gnosticism, potrivit căruia omul este superior creatorului său, fapt unic prin optimismul său în istoria ideilor religioase, marcionismul este o doctrină pesimistă cu privire la lume, căci el neagă principiul inteligenței ecosistemice, deși acceptă principiul antropic: lumea este de calitate inferioară (și, în acest sens, „rea“), dar omul nu o transcende nicicum. El nu își binemerită mîntuirea în virtutea înrudirii sale cu Dumnezeu cel bun. Salvarea este un dar gratuit și nemeritat.

Marcionismul s-a constituit într-o Biserică, ce prin vocația ei martirică a sfîrșit prin a se stinge în lumea romană a cărei vocație a fost, pentru o vreme, aceea de a martiriza. Numeroși marcioniți, adevărați campioni ai ascezei, au supraviețuit pînă în secolul al V-lea în lumea rustică siriană, unde Theodoret din Cyr convergea, la un moment dat, opt sate la ortodoxie.

- 12.5 *Maniheismul* este cea mai influentă religie gnostică, întemeiată de Mani (216–276), profetul născut într-o comunitate mesopotamiană care practica botezul și propovăduind în Persia pînă la martiriul său sub Bahram al II-lea. Maniheismul se propagă în Apus pînă la Roma, unde el înfruntă persecuțiile pînă în secolul al VI-lea, și în Răsărit pînă în China (694), devenind pentru o vreme religie oficială în imperiul turcilor uiguri (763–840). Asemenea marcioniților, cînd sînt izgoșiți din centrele urbane, maniheienii se refugiază la sate, mai ales în Asia Mică. Religie universalistă întemeiată pe revelații

directe și scrise, maniheismul își traduce scrierile în toate limbile, adoptând concepte fundamentale din religiile locale precum zoroastrismul sau budismul. În realitate, maniheismul nu se întemeiază deloc pe un fond religios iranian, cum s-a susținut deseori, ci elaborează o doctrină originală pornind de la sisteme gnostice preexistente. El se caracterizează prin dualismul său radical, prin ideea sa despre lume ca un amestec de „Întuneric” și „Lumină”, optimismul său anticosmic și severul său ascetism. Singura inovație a maniheismului în raport cu sistemele gnostice precedente (care, de altfel, nu întotdeauna optează împotriva dualismului radical și în favoarea dualismului monarhian) este faptul de a fi atribuit actul facerii lumii unui demiurg bun numit Spiritul Viu. Împrejurarea că materia din care este alcătuită lumea provine din oasele și carnea arhonților Întunericului i-a făcut pe mulți savanți să considere că maniheismul este extrem de pesimist. Concluzia este fără îndoială falsă, întrucât rămășițele arhonților s-au amestecat cu particulele de lumină înghițite de făpturile tenebroase. Oricât de mult ar suferi din pricina acestei constrângeri din partea materiei, Lumina își vedește esența în fiecare fir de iarbă. Pentru un maniheian, experiența imediată a lumii nu este deloc traumatică. El, spre deosebire de alți gnostici, respectă creația. Acea parte din natură care revelează epifania Luminii divine constituie pentru el un mister și un obiect de nesfârșită mirare. Maniheismul atribuie lui Iisus o funcție cosmică și profesează credința în existența unui șir de profeți, șir care se încheie cu Mani însuși.

- 12.6 *Paulicianismul*, pe care îl cunoaștem numai după mărturia tardivă a unui autor bizantin din secolul al IX-lea, Petru din Sicilia, trimis în solie (în 869) de Împăratul Vasile I într-un stat paulician amenințător, dar care avea să dispară curînd (872), este o formă de marcionism popular ce se dezvoltă fără o tradiție scrisă într-un climat refractar la început oricărui intelectualism. Confundați deseori cu „paulienii” adopțianiști din Armenia, paulicienii de pe malurile Eufratului au fost deportați în masă în secolul al IX-lea în Tracia (Bulgaria de azi). Potrivit lui Petru din Sicilia, secta a fost întemeiată în secolul al VII-lea de un anume Constantin, originar din Mananali, un oraș de pe Eufratul Superior,

Între consecințele etice ale dualismului radical profesat de paulicieni se numără și refuzul tainelor, refuz exprimînd probabil disprețul față de instituțiile ortodoxe devenite prea libere.

12.7 *Bogomilii* au fost adeseori, dar fără temei, asociați cu paulicienii, din cauza originii lor bulgare. În realitate, chiar dacă împărtășesc cu paulicienii lipsa de considerație față de ortodoxie, bogomilii nu sînt propriu-zis dualiști, deoarece ei socotesc că Satan nu este creatorul, ci mai degrabă organizatorul („arhitectul”) lumii. Regăsim la ei vechi doctrine creștine care fuseseră cîndva ortodoxe, precum traducianismul (o dată cu împreunarea sufletelor părinților ia naștere un suflet nou), conceperea și nașterea auriculară a lui Iisus Hristos și altele, precum aparentismul docetist, care, fără să fie ortodoxe, se bucurau de o vechime onorabilă. Bogomilismul nu înseamnă o recrudescență a gnosei. El a fost conceput de credincioșii bizantini ultraconservatori, encratiți și vegetarieni.

Bogomilismul, care își face apariția în Bulgaria în secolul al X-lea, se întinde îndată în Bizanț, de unde iradiază apoi în Occident. Traversînd poate Dalmația și în mod sigur Italia, el ajunge în Franța la începutul secolului al XII-lea și dispare la puțin timp după aceea (1167), cînd episcopii francezi sînt convertiți de un trimis din Bizanț la o nouă erezie care profesează un dualism radical. Catharismul bogomil se va menține în Italia de nord pînă în secolul al XV-lea și va face din nou o scurtă incursiune în sudul Franței în secolul al XIV-lea, prin intermediul unor proaspăt convertiți la catharismul provensal, după distrugerea albigenzilor în secolul al XIII-lea.

12.8 *Catharii* sînt, așadar, adepții celor două doctrine deosebite reunite din Bizanț. Una este cea a bogomililor și cealaltă aceea a albigenzilor din sudul Franței, de la 1167 pînă la căderea Montsegur-ului în 1224. Doctrina albigenzilor este un amestec de origenism cu puțin maniheism, amestec operat, fără îndoială, în mediile intelectuale ascetice bizantine. În Italia de nord deosebirile doctrinare dintre cele două Biserici cathare se exprimă în polemica dintre catharii monarhieni (bogomili) din Concorezzo (în Lombardia), numiți „bulgari”, cu catharii radicali (origeniști) din Desenzano, pe malul lacului Garda, numiți „albanezi”, probabil de la „albigenezi”.

Toate mărturiile pe care le avem privitoare la catharii radicali (între altele șapte tratate originale în latinește reunite sub titlul *Liber de duobus principiis*) provin din catharismul italian. Ei văd în origenismul practicat în secolele al IV-lea

și al V-lea de către asceți și cărturari, mai ales în deșertul egiptean, și condamnat în secolul al VI-lea, originea majorității credințelor lor, care cuprind, între altele, metemematoza (preexistența sufletului), corporalitatea îngerilor și existența lumilor paralele, ideea multiplicității judecării sufletelor, existența trupului învierii, care nu este totuna cu corpul fizic, și negarea atotputerniciei și a liberului arbitru al lui Dumnezeu.

În secolul al XV-lea, o biserică eretică din Bosnia, care exista din secolul al XII-lea, profesa, se pare, dualismul radical.

- 12.9. *Bibliografie.* Un comentariu exhaustiv al izvoarelor și doctri-nelor religiilor dualiste occidentale a se vedea în I. P. Couliano, *Les Gnoses dualistes d'Occident*, Paris 1990.

Religia din EGIPT

13.0 În pofida unei familiarizări de suprafață cu iconografia Egiptului antic, religia sa rămîne stranie și enigmatică. De la o asemenea distanță temporală, pluralitatea e te resimțită ca fiind contradictorie, structura complexă a panteonului, variantele miturilor și divinităților se confundă și sînt presărate cu numeroase lacune. Azi totul a fost repus în discuție: divinitatea faraonului, realitatea lumii de dincolo, natura precisă a unor entități ca *ba* și *ka*, traduse de obicei prin „spirit“ și „suflet“ etc. Pe de altă parte, tradiția religioasă egipteană este extrem de conservatoare. Ea rezistă oricărei schimbări și are propriile ei modele de zei și eroi. Ea se orientează în întregime către o lume de dincolo ne-schimbătoare, lume căreia numeroase generații de cercetători au încercat să-i descifreze tainele.

13.1 *Perioada arhaică.* Stilul unic al iconografiei egiptene, precum și scrierea hieroglifică apar o dată cu prima dinastie de faraoni și cu unificarea văii septentrionale și meridionale a Nilului către anul 3000 î.H. Anterior, mesopotamienii își întinseseră influența asupra ținutului, întrerupîndu-i monotonia prin construcții de cărămizi uscate la soare și prin sigilii cilindrice de fabricație orientală. Și mai înainte încă, populațiile preistorice locale își îngropau morții cu fața spre vest, iar în morminte plasau tot felul de bunuri pentru uzul lor în lumea de dincolo.

Începutul istoriei egiptene înseamnă începutul regalității, consemnat pentru prima oară pe o tăbliță din Narmer unde regele poartă ambele coroane, cea a Egiptului de Jos și cea a Egiptului de Sus. La început, regii se identificau cu

Horus, o a doua dinastie cu Seth sau cu Horus și Seth împreună. În mituri, Horus și Seth își disputau domnia. Condiția supraumană a regelui se revelează de timpuriu și va constitui un instrument politic durabil și eficace. Menes, cum va fi numit mai târziu primul rege și care a fost, în același timp, unificatorul Egiptului, a întemeiat, potrivit tradiției, capitala Memfis. Regii din primele dinastii (Regatul Vechi) au pus să se construiască piramidele și complexe funerare cele mai impresionante, în ale căror inscripții și farmece găsim primele teologii egiptene.

- 13.2 *Cosmogonii și teologii.* O cosmogonie din Regatul Vechi ne pune în prezența lui Ra-Atum care îl făurește pe Șu (Aerul) și pe Tefnut (Umezeala), din care se vor naște Gheb (Pământul) și Nut (Cerul). Aceștia, la rîndul lor, vor da naștere lui Osiris și Seth, lui Isis și Neftis. Osiris, regele cel drept al Pământului, este ucis de fratele său Seth. Isis concepe de la Osiris mort un copil și îl naște pe Horus, fiul care îl va răzbuna pe Osiris și cu care se va identifica faraonul.

Ca și în Mesopotamia (↔ 23), fiecare templu dintr-un mare oraș își făurea propria sa cosmogonie cu un zeu al locului în fruntea ierarhiei divine. Oul primordial din care a ieșit creatorul lumii provenea din lacul de la Hermopolis. El apăruse din haosul acvatic exprimat prin patru ființe: Ascunderea, Întunericul, Starea nedeslușită, Abisul de apă. La Heliopolis, din ape a răsărit o colină primordială de nisip, încă vizibilă în locul de unde a început lumea. Cît despre actele cosmogonice, cele mai grosolane, precum masturbarea sau scuipatul unui zeu creator, erau foarte gustate; dar teorii mai rafinate iau naștere în principalele centre religioase. Astfel, într-o tradiție mai târzie, Ptah îl zămislește pe Atum în inima sa și îl naște rostindu-i numele. Acest mit îl arată pe Ptah superior lui Atum, și în același chip Ra era deasupra lui Atum din pricina anteriorității sale în cosmogonie.

Lumea, potrivit egiptenilor, era netedă și susținea cerul a cărui formă de vas răsturnat era uneori pîntecele vacii Hathor sau pieptul zeiței Nut, care înghite în fiecare seară soarele. Numeroși zei au forme animale, lucru care nu implică închinarea la animale, ci probabil recunoașterea unei alterități esențiale, mai adînci, sau înțelegerea struc-

turii arhetipale a ființelor. Natura proteiformă a zeilor egipteni este misterioasă. Zeii au făurit oamenii, creați prin cuvîntul lui Ptah sau modelați pe roata olarului. Spiritul supraviețuiește atîta vreme cît suportul său fizic există. Această grijă de supraviețuire face ca o îngropare potrivit riturilor să fie de preferat existenței terestre, oricît de confortabile. Mormintele sînt mai importante decît casele cele mai somptuoase și era de negîndit de a strînge avuții în detrimentul preoților din templele funerare.

- 13.3 *Prima perioadă intermediară.* Către anul 2200 î.H., criza politică și războiul civil scindează Egiptul vreme de o sută cincizeci de ani. Operele literare ale perioadei depun mărturie despre o creștere a individualizării și o „democratizare“ a vieții religioase în fața anarhiei sociale dominante. Descîntecele funerare ale vechilor morminte regale se regăsesc în sicriele celor mai avuți. Textele numite *Cîntecul harpistului* îndeamnă pe om să trăiască în prezent. Un viitor nesigur amenință țara, mormintele vor fi jefuite, cei nevinovați vor fi urgisiți. Totul este obiect de îndoială: sinele, lumea de dincolo, zeii, faraonul. Scrieri profetice precum *Plîngerile lui Ipuwer* ne prezintă un bătrîn înțelept care vituperează împotriva minciunilor și violențelor regalității. *Învățătura pentru Meri Ka re* deplînge vicisitudinile existenței, exaltînd în același timp valorile morale tradiționale ale Egiptului, dreptatea și mărinimia, în special față de cei săraci. O scriere deosebit de interesantă este *Sfătuirea unui om deznădăjduit cu sufletul său Ba*, în care un om dezolat de răutatea lumii susține cauza sinuciderii în dialogul cu sufletul său, care, dimpotrivă, îl încurajează să-și trăiască viața și să se bucure de ea. Sufletul, în calitate de garant al vieții viitoare, făgăduiește omului că nu-l va abandona, dar perspectiva lumii de dincolo nu pare a fi mai promițătoare decît existența de aici, nedesăvîrșită. Plîngerile amare împotriva crescîndului haos social — fiii se ridică împotriva părinților și supușii împotriva regelui lor — constituie stereotipuri literare ale perioadei, stereotipuri care se vor prelungi timp de secole.

- 13.4 *Practica religioasă.* Ca și în Mesopotamia (↔ 23), zeii își aveau capitalele lor, ale căror temple erau lăcașurile lor divine. În general, interiorul templelor era rezervat preoților

care se păstrau astfel în stare de puritate rituală. Echipetele de preoți rași în cap îndeplineau numeroase funcții religioase: spălarea statuiilor, ofrandele rituale de hrană și băuturi sacre, grija pentru prezența divinității în statuie, transportul statuiilor în procesiuni oraculare etc. În templul lui Amon din Teba, al cărui personal număra cîteva zeci de mii de îngrijitori, existau aproape o sută cincizeci de funcții diverse de împlinit. Instalați în cabine închise în mijlocul unor bărci de dimensiuni variabile (foarte mari și grele în cazul marilor zei), statuile erau scoase de preoți în cortegii rituale. Mulțimea se alătura adesea purtătorilor statuiilor, căci purtatul unei statui constituia un merit. Consultat într-o dispută oarecare, zeul era adesea judecător între părți; dar dacă una dintre ele nu se considera satisfăcută se putea adresa altui zeu. Oracolul era dat într-un chip destul de straniu: dacă răspunsul era „da“, atunci zeul îngreuna vîrfurile bărcii, obligîndu-i pe purtători să îngenuncheze, sau împingîndu-i înainte; dacă răspunsul era „nu“, erau trasi înapoi. Cîteodată însă i se prezentau zeului tăblițe pe care erau înscrise „da“ sau „nu“, din care era invitat să aleagă. Intervenția directă a preoților era mai accentuată în cazul oracolelor medicale. În templul din Deir el-Bahari de la Luxor, vocea zeului Amenofis dicta fiecărui bolnav rețeta însănătoșirii. Un preot ascuns în sanctuar vorbea printr-o deschizătură secretă din boltă. Dacă vreun curios deschidea ușa, preotul avea timp să dispară. Sacerdoții din Karanis la Fayum aveau metode mai subtile. Ascunși în statuile zeilor, goale pe dinăuntru, ei articulaau cuvintele printr-o țevă, făcînd statuile să vorbească.

Un templu putea dispune de un scriptorium și de bibliotecă speciale unde papirusurile puteau fi păstrate timp de generații. Căpetenia preoților sau a preoteselor era o funcție importantă din punct de vedere politic: un rege își putea plasa aici copiii sau un prieten apropiat. Cum egiptenii bogați dețineau proprietăți funciare în valea Nilului, templele marcau influența lor în menținerea stabilității și unității țării.

Oamenii de rînd așteptau să dobîndească dreptatea în societate și în întregul univers. Întruparea ordinii universale și a adevărului, *maat*, era persoana faraonului. Literatura sapiențială egipteană, culegerile de aforisme morale, precum *Înțelepciunea lui Ptahhotep* din dinastia a V-a și *Învățăturile lui Amenemope* din Regatul Nou, reamintesc *Proverbele* Vechiului Testament, al cărui mesaj este uneori

asemănător. Numeroasele amulete protectoare, dătătoare de noroc și sănătate, fac mărturia unui important strat de credințe populare. Există credința că magia a fost dată de zei oamenilor pentru ca aceștia să se poată apăra de nenorocirile soartei. Farmece scrise pe papirusuri sau ostracoane erau folosite atât în temple cât și de particulari. Numele și silabele sacre pe care le conțineau invocau ajutorul zeilor. Zeii erau, în ultima instanță, manipulabili cu ajutorul magiei.

În religia populară, Osiris, învingător asupra morții și judecător al răposaților, avea un loc cu totul deosebit. El simboliza renașterea și toți îi căutau sfaturile bune. Abydos, locul său tradițional de îngropare, era cel mai important loc de pelerinaj din tot Egiptul. Atare centre culturale făceau un comerț activ cu ofrande și figurine votive, cu cereri înscrise pe stele sau cu bunuri profane. Principalele sărbători erau legate de transportarea zeilor, nevăzuți în mijlocul bărcilor lor ceremoniale, în sunet de muzici și în mijlocul dansurilor. Sărbătoarea populară a zeului Min era un festival al recoltei încorporat în cultul regal. Un taur sacru alb era prezent la această ceremonie.

- 13.5 *Reforma lui Akhenaton.* În secolul al XIV-lea î.H., după izgonirea hiksoșilor, urmată de o perioadă de cuceriri spre est și de intensă diplomatie internațională, tânărul rege Amenofis al IV-lea întreprinde o radicală reformă politică și religioasă, instaurându-l pe Aton, discul solar, divinitate supremă a panteonului egiptean. Faraonul își schimbă chiar numele din Amenofis („Amon este mulțumit“) în Akhenaton („Cel care este plăcut de Aton“). El mută capitala de la Theba la Akhetaton (Tell al-Amarna) și rade de pe toate inscripțiile numele lui Amon. Revoluția sa a fost numită henoteism, monolatrie sau chiar monoteism. Oricum ar fi, dimensiunea sa politică e clară: puternicii preoți și slujitori ai templelor lui Amon erau depozdați în acest fel de marile lor privilegii. Noile temple consacrate lui Aton nu aveau acoperiș. Un nou stil de artă naturalistă apare o dată cu această revoluție a lui Akhenaton. Discul solar era zugrăvit cu multe raze terminate cu mâini, uneori prezentând crucea *ankh* celor de față. Regele se plasează el însuși ca un intermediar divin între oameni și zeul Aton, unicul izvor al vieții întregi.

După moartea lui Akhenaton, soția sa, Nefertiti, a domnit scurt timp, se pare, sub numele de Smenkhare. Puternicii preoți ai lui Amon pun stăpînire pe fiul lor Tutankhaton, pe care îl reconvertesc la cultul lui Amon, schimbîndu-i numele în Tutankhamon. La finele dinastiei, e vorba de dinastia a XVIII-a, mișcarea religioasă în favoarea lui Aton era considerată o erezie demnă de hulă.

13.6 *Moartea: călătorie și memorie.* La început, lumea de dincolo era plasată, se pare, sub bolta cerului și era asociată cu partea apuseană a lumii. Știm cît de importantă era îndatorirea de a conserva trupul mortului prin mumifiere și un întreg arsenal de procedee și metode cum sînt mormîntul cu ușa falsă, statuile și figurinele reprezentînd dublul (*ka*) mortului, în care spiritul său își afla refugiul, capul în care spiritul se poate instala prin ceremonialul de animare, numit „deschiderea gurii“, ofrandele de hrană și mobilier, modelarea unor statuete de sclavi și soldați etc. Puternice blesteme apărau mormîntul de jefuitorii de morminte. Călătorii în trecere erau invitați să aducă ofrande, reale sau simbolice, morților, ca să le asigure hrană. Călătoria mortului avea o importanță deosebită. Descîntece puse în mormînt erau menite să ușureze trecerea mortului spre lumea de dincolo.

Primele descîntece, textele piramidelor, sînt vreo 760 de inscripții găsite în vechile morminte regale, începînd cu acela al regelui Unas, ultimul faraon din dinastia a V-a (secolul al XXIV-lea î.H.). În textele piramidelor găsim descrierea ritualurilor de înmormîntare ale faraonului și a ascensiunii sale care culminează cu momentul cînd zeul soarelui îl primește pe rege în veșnicia sa, potrivit teologiei templului lui Ra din Heliopolis. Faraonul, nemuritor datorită divinității sale, se înalță sub formă de pasăre, de scarabeu sau lăcustă spre Cîmpurile de Ofrande situate la răsăritul bolții cerești. Aici trebuia să se purifice ca să ajungă pe celălalt mal al unui lac întins. Ca să acceadă la nivelul superior, trebuia să răspundă cu anumite formule magice unui ritual inițiativ. Comparat el însuși cu nemuritorul Osiris, faraonul nu trebuia să se întâlnească cu Osiris în postură de judecător. În cele din urmă, era instalat pe un tron celest în locul zeului solar, urmînd să domnească în veșnicie asupra poporului său.

Textele sarcofagelor, provenind din dinastiile IX-XIII (între secolele al XXII-lea î.H. – al XXVII-lea î.H.), reinterpretează datele vechilor texte ale piramidelor. Ele sînt înscrise în interiorul sarcofagelor de lemn. În ele, Osiris și judecata morților ocupă un loc central. După dinastia a VI-a, descentralizarea politică și apariția potentatilor locali fac ca marile morminte să fie de acum înainte și apanajul familiilor bogate și nobililor. Se regăsesc în ele temele pe care textele piramidelor le rezervau apoteozei faraonilor, dar care au aici o formă populară.

O a treia fază în dezvoltarea literaturii funerare este reprezentată de textul numit de obicei *Cartea Morților*. Din timpul dinastiei a XVIII-a (secolul al XVI-lea î.H.) pînă în perioada romană, această carte era plasată în mormînt alături de mort. Ea îl înzestra pe mort, în vederea călătoriei și judecății sale de după moarte, cu farmece extrase în majoritatea cazurilor din textele sarcofagelor, cu anumite reinterpretări. Conținutul lor magic este acum clar: ele erau menite să-i îmbuneze pe zei.

- 13.7 *Bibliografie.* Eliade, H1, 21–33; L. H. Lesko, *Egyptian Religion: An Overview*, în ER 5, 37–54; D. B. Redford, *The Literature*, în ER 5, 54–65.

Texte în J. B. Pritchard et alii, *Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament*, Princeton 1967 (ANET); L. Speelers, *Textes des cercueils du Moyen Empire égyptien*, Bruxelles 1947; Miriam Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature: A Book of Readings*, 3 vol., Berkeley 1973–1980; Paul Barguet, *Le Livre des Morts des Anciens Egyptiens*, Paris 1967.

Ca lucrare de referință, se va putea consulta oricînd Hans Bonnet, *Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte*, Berlin 1952.

Lucrări istorice asupra religiei egiptene: Jacques Vandier, *La Religion égyptienne*, Paris 1949; Siegfried Morenz, *La Religion égyptienne*, Paris 1962; Serge Sauneron, *Les Prêtres de l'Ancienne Egypte*, Paris 1957.

Religia ELENISTICĂ

14.0 *Elenismul* este cultura care apare în urma expansiunii teritoriale a lui Alexandru (362–331 î.H.) și se caracterizează prin folosirea limbii grecești și hegemonia culturii grecești. În timp, elenismul se situează cam între moartea lui Alexandru și apariția creștinismului (\leftrightarrow 10), dar mai multe caracteristici ale acestei culturi, uneori numită elenistico-romană, vor subzista pînă la sfîrșitul Imperiului roman (476) și chiar mai tîrziu. Este deci imposibil să se fixeze data exactă a sfîrșitului elenismului.

14.1 *Religia* epocii suferă influența gîndirii lui Aristotel (384–322 î.H.), a sintezei filozofice stoice (către 300 î.H.) și a dezvoltării generale a științei, producînd un val de misticism astral care se va manifesta în secolul al III-lea prin apariția astrologiei elenistice. Aceasta se caracterizează prin combinarea de elemente divinatorii, împrumutate din religiile egipteană și mesopotamiană, cu astronomia grecească.

Cultul regelui adoptat de Alexandru și de dinastia Ptolemeilor din Egipt (323–30 î.H.) provine în mod vădit din Orient și se va transforma în epoca romană în cultul împăratului.

14.1.1 O tendință generală a epocii, care trebuie să fi fost încurajată de dogma stoică a lipsei de greutate a sufletului socotit a avea esență de foc, este dispariția locurilor de pedeapsă infernală care jucau un rol important în geografia religioasă platoniciană, cu peșterile sale în măruntaiele pămîntului și fluviile sale înfricoșătoare, Acheronul, Fleghetonul și Cocytul. Este posibil ca încă Heraclide din Pont (născut între 388–373 î.H.),

elev al lui Platon, să fi anticipat toate episoadele eshatologiei individuale ca petrecându-se în Cer, dar este puțin probabil ca un gânditor platonician atât de târziu ca Plutarh din Cheronea (cca 45–125 d.H.) să fi renunțat cu desăvârșire la Hades al lui Platon, situat înăuntrul Pământului. Totuși, la Plutarh infernul este imaginat efectiv ca situându-se în spațiul sublunar. O tendință asemănătoare se manifestă și în narațiunile vizionare evreiești (*Enoh*, text din Etiopia, *Testamentele celor Doisprezece Patriarhi*) și la filozoful evreu platonician Filon din Alexandria (cca 15 î.H. – 50 d.H.). În secolul al II-lea d.H. o doctrină care va rămâne fundamentală în platonicism, de la Macrobiu (cca 400 d.H.) până la Marsilio Ficino (1433–1499), este prezentă încă de acum în gnosticism și hermetism. Ea proclamă coborîrea sufletului individual în lume după parcurgerea sferelor planetare și reîntoarcerea la stele pe același drum. Călătoriile în cer sînt foarte frecvente în primele secole din era noastră, în cele trei mari tradiții ale epocii: platonicismul, religia evreilor și creștinismul.

14.1.2 Astrologia, ca suprapunere a celor două sisteme — mișcarea astrelor și existența terestră —, provine din Mesopotamia și Egipt, dar sinteza elenistică, unind mai multe elemente orientale și astronomia grecească, este unică. Atribuită zeului egiptean Hermes-Thot, ea își face apariția spre sfîrșitul secolului al III-lea î.H. și se ocupă atât de preziceri universale (*genika*, *thema mundi*), cît și de preziceri individuale, privitoare la viitor sau la cauzele lucrurilor, la rețete și posologia medicală (*iatromathematika*). Noua sinteză astrologică încă în curs și astăzi (deși după Reformă ea și-a pierdut statutul de știință pe care îl mai avea și în Renaștere) se leagă de numele lui Claudius Ptolemeu (cca 100–178 d.H.). Astrologia elenistică va cîștiga India între secolele I–III d.H. și Persia în secolul al VI-lea, unde mai multe tratate au fost traduse mai întîi în pahlavi (persana medie), apoi în arabă de către Abu Ma'shar (Albumasar, 787–886).

14.1.3 *Magia* elenistico-romană face mărturia unei foarte bogate producții de invocații, semne, incantații, amulete, blesteme și imnuri, ale căror formule și rețete se conservă în compendiile în greacă și în egipteană demotică — celebrele „papyrusuri magice“. Poveștile de magie abundă și ele în literatura epocii. Cea mai importantă dintre ele, în relație și

cu o altă instituție specifică elenismului, misterele religioase (\leftrightarrow 24), este romanul *Metamorfozele sau Măgarul de aur* al scriitorului african latin Apuleius din Madaura (cca 125–170 d.H.).

Studiul magiei elenistice e deocamdată la începuturile sale. Nu există o sociologie a rețetelor magice. Și totuși, după numărul mare al filtrelor de dragoste, ne putem da seama că împrejurarea cea mai comună este aceea a bărbatului care dorește să se asigure de credința iubitei sale. Mult mai mulți bărbați decât femei se prezintă înaintea vrăjitorului. Uneori, clientul dorește să scape de un dușman sau să-i aducă atingere sănătății sau averii sale. Alteori, invocarea unui demon auxiliar va aduce celui care îl stăpânește tot felul de puteri supranaturale.

14.1.4 *Thaumaturgii*, fără a fi în relație exclusivă cu elenismul, vor supraviețui în epoca creștină, și unii cercetători au văzut în Iisus însuși un magician. Miracolul, în epoca elenistică, face parte din cotidian. Nu făgăduiesc magicienii invizibilitate, darul limbilor, transportul instantaneu de-a lungul spațiului? Nu sînt ei convinși că poți influența de la distanță nu numai oamenii, ci și elementele naturii? Nu trebuie să ne uimim de faptul că mulțimea dă crezare poveștilor celor mai neverosimile. Tipul „omului divin“ elenistic este, potrivit biografiei scrise de Filostrat (cca 217), Apollonios din Tyana (secolul I d.H.). Apollonios, inițiat în vechea înțelepciune pitagoriciană, este emulul brahmanilor și al preoților din Egipt.

Mai târziu, autori neoplatonici, ca Porfir (cca 234–301/5) și Iamblic (cca 250–330), vor redacta o *Viață a lui Pitagora* întemeiată pe tradiții anterioare, făcînd din filozoful antic prototipul oricărui „om divin“ (*theios aner*). *Theurgia*, ilustrată de *Oracolele chaldeene* alcătuite în secolul al II-lea d.H. de Iulian Chaldeenul și fiul său Iulian Theurgul, și mult gustată de neoplatonicieni, de la Porfir la Mihail Psellus (secolul al XI-lea), învață cum să fie invocați zeii și cum se poate apela la ajutorul lor. Înainte de a se converti la creștinism și de a deveni episcop, neoplatonicianul Synesius din Cyrene (cca 370–414) avea să compună un tratat *Despre vise* în care arată visul ca fiind cel mai bun tărîm în care pot fi întîlniți zeii. Chiar în filozofia lui Plotin (205–270), întemeietorul neoplatonismului, țelul suprem al

existenței este unirea extatică cu Intelectul universal; discipolii săi vor sfârși prin a înmulți ființele intermediare și întâlnirile cu realitatea numinoasă.

14.1.5 *Alchimia* este și ea o disciplină elenistică, ce culminează în secolele III–IV d.H. cu scrierile lui Zosima și ale comentatorilor săi. Scenariile alchimice se integrează deplin în contextul religios elenistic, care pune accentul pe inițierea și schimbarea statutului ontologic care îi urmează acesteia, „transmutarea” calitativă a individului.

14.1.6 *Hermetismul* este una din creațiile elenismului. Cărți de astrologie atribuite înțelepciunii imemorale a zeului egiptean Hermes-Thot apăreau deja în secolul al III-lea î.H., dar ceea ce se cheamă *Corpus hermeticum* este o culegere de scrieri de diverse genuri, redactate între 100 și 300 d.H. Aceste scrieri au suferit fără îndoială anumite remanieri în cercurile gnostice. În realitate, hermetismul este o etichetă pusă pe elemente de astrologie, alchimie și magie, împrumutate din mediul cultural al epocii. Singura parte originală este cosmogonia din tratatul *Poimandres*. Existența unei comunități hermetice în primele secole ale erei creștine este problematică, dar existența sa în Evul Mediu este în mod sigur o ficțiune.

14.2 *Bibliografie.* Eliade, H2, 209–211; I. P. Couliano, *Astrology*, în ER 1, 472–475; de același autor, *Experiences de l'extase*, Paris 1984, cu numeroase referințe bibliografice. A se vedea, de asemenea, în acest *Dicționar*, capitolele consacrate religiilor dualiste (↔ 12) și religiilor de mistere (↔ 24). Despre magia elenistică, vezi Hans-Dieter Betz (ed.), *The Greek Magical Papyri*, Chicago 1985.

Religia VECHILOR GERMANI

15.0 *Germanii* sînt un popor de vechi triburi indo-europene a căror prezență e atestată arheologic în Europa de nord spre anii 600 î.H. În acea vreme, vecinii lor erau la nord: laponii și finezii, la est: balții și triburile iraniene de sciți și sarmați, la sud: galii.

15.1 *Izvoare.* Izvoarele directe cele mai importante privind religia germanilor provin din epoca vikingilor. Edda poetică, în limba islandeză, conține zece poeme despre zei și optsprezece poeme despre eroi. Edda în proză, operă a istoricului islandez Snorri Sturluson (1179–1241), este un manual de poezie skaldică în trei părți, a cărui precuvîntare, *Gylfaginning*, este o introducere în mitologia norvegiană. Prima parte din istoria regilor norvegieni a lui Snorri Sturluson (*Heimskringla*), numită *Ynglingasaga*, este consacrată originii mitice a regalității nordice.

15.2 *Cosmogonie-cosmologie, teogonie-teologie.*

15.2.1 *Cosmogonia* în *Gylfaginning* este preluată după trei poeme eddice (*Vafthrúdnismál*, *Grimnismál* și *Voluspá* sau „Prezicerea vizionarei“). La început, nu exista decît o mare genune, Ginnungagap. Înainte pămîntului s-a făurit Niflheimr, lumea morții. Din marele izvor Hvergelmir începeau unsprezece râuri; la miazăzi se întindea tărîmul arzător Muspell, stăpînit de Uriașul Negru, Surtr. Apa râurilor se transforma în gheață în atingerea cu Ginnungagap; din întîlnirea focului din Muspell cu ghețarii s-a născut o ființă antropomorfă uriașă, Ymir. Din sudoarea subsuorii lui drepte s-a zămislit o pereche de uriași, iar din împreunarea picioarelor sale un alt fiu.

Din ghețurile topite s-a zămislit vaca Audhumla, care îl alăptează pe Ymir și se hrănește la rîndul ei cu gheață sărată, dînd astfel naștere altei ființe, Buri, al cărei fiu, Borr, se căsătorește cu Bestla, fata uriașului Bolthorn. Din acest cuplu se nasc trei fii: Odhin, Vili și Ve. Acești trei frați divini îlucid pe uriașul Ymir, sîngele lui îi îneacă pe toți uriașii, cu excepția lui Bergelmir și a familiei sale. Zeii îl cară pe Ymir în mijlocul abisului cel mare, Ginnungagap; din carnea lui s-a făcut pămîntul, din sîngele lui apele, din craniul lui cerul, din oasele lui munții, din părul lui arborii etc. Stelele, a căror mișcare e guvernată de zei, provin din scînteile care zboară din Muspell.

În mijlocul pămîntului rotund, înconjurat de Oceanul cel Mare, zeii au ridicat un țarc din genele lui Ymir, Midgardhr, menit să fie lăcașul oamenilor, creați îndată după aceea. Cînd au ridicat și Asgardhr, lăcașul zeilor, creația a luat sfîrșit.

Perechea de oameni primordialii a fost făurită de Odhin din doi arbori, Ask și Embla, aflați la țarmul mării. El le-a dat viața, Hoenir simțirea, iar Lodhur forma omenească și cuvîntul.

- 15.2.2 Lumea este străjuită de umbra arborelui cosmic Yggdrasill, *axis mundi* care sprijină bolțile cerești. Potrivit scandinavilor de apus, Yggdrasill-ul este un frasin în coroana căruia se adună zilnic sfatul zeilor. Cele trei rădăcini ale sale se împlîntă în adîncul fiecăreia din cele trei lumi: cea a morților (Hel), cea a uriașilor de gheață, cea a oamenilor. De la poalele lui se despart mai multe izvoare (care la început fuseseră, probabil, unul singur): Urdhr, izvorul destinului, Mimir, izvorul înțelepciunii și Hvergelmir, izvorul fluviilor pămîntului. Din scoarța arborelui cosmic se scurge seva înviorătoare, *aurr*.

- 15.2.3 *Teologia.* Zeii se împart în două categorii: Asenii și Vanii. Lăcașul Asenilor, între care cei mai de seamă sînt Odhin și Thor, este Asgardhr. La începutul vremii, Asenii au dus un lung război împotriva Vanilor, încheiat printr-un schimb de ostateci: Vanii Njordhr și fiul său, Freyr, s-au mutat la Aseni, iar Mimir și Hoenir își află lăcaș în țărîmul Vanilor. În război, rolul zeiței Vanilor, Freya, nu e prea limpede; poate că ea aduce în Asgardhr lăcomia, de care Asenii nu vor mai putea scăpa. Ea l-a învățat pe Odhin magia divinatorie, *seidhr*.

15.2.4 Informații importante cu privire la zeii germanilor ne-au dat mai întâi Iuliu Cezar și, mai ales, Tacit (*Germania*). Tacit îl asimilează pe Odhin-Wodhan lui Mercur, interpretare încă activă în secolul al IV-lea, când ziua lui Mercur (miercuri) va fi numită la germani „ziua lui Wodhan“ (în engleză Wednesday, în olandeză Woensdag etc.). Acestui „zeu care domnește peste toate“ (*regnator omnium deus*) i se aduceau jertfe umane. Alți zei sînt identificați cu Marte și Hercule, sau cu Jupiter, zeul Tunetului. Tacit menționează și o zeiță misterioasă, Nartus, și cultul unei perechi de gemeni divini, echivalenți lui Castor și Pollux.

Odhin a rămas de pe timpul vikingilor zeul suprem, dar, în cult, lui Thor i se aduc majoritatea omagiilor.

15.3 *Eshatologia.*

15.3.1 *Sfîrșitul lumii* se leagă de activitatea unui personaj de primă importanță în mitologia germanică, uriașul Loki, care se amestecă în toate treburile Asenilor. Fiu al uriașei Laufey, el se împerechează cu Angrbodha, care naște două ființe amenințătoare și distructive: lupul Fenrir și Midhard, șarpele care încolăcește universul. Loki poate fi descris ca un Trickster — personaj mitologic universal aproape —, o ființă mai veche decît zeii, năzdrăvană și, uneori, răutăcioasă, bizară și ridicolă, uneori bisexuală sau transsexuală. În postura sa feminină, Loki dă naștere unui cal cu opt picioare, Sleipnir, conceput cu armăsarul Svadhillfari, și unei seminții de făpturi numite *flagdh*. În Edda-poem, Loki nu dă dovadă de porniri spre răutate. Abia în poema tîrzie Lokasenna, el devine autor a numeroase nelegiuiri.

15.3.2 Una din aceste fărădelegi, în directă relație cu sfîrșitul lumii, este *omorîrea lui Baldr*, fiul strălucitor al lui Odhin; Baldr avusese vise premonitorii cu privire la moartea sa. Mama lui, Frigg, cere tuturor lucrurilor lumii să jure că nu-i vor face nici un rău lui Baldr; numai tufa de vîsc este uitată. Invidios pe Baldr, Loki ia înfățișarea de femeie bătrînă și află de la Frigg taina. Drept urmare, îl înarmează pe fratele orb al lui Baldr, Hodhr, cu ramura de vîsc și îl îndreaptă s-o arunce, în semn de bucurie, înspre Baldr. Baldr este ucis pe loc, și zeița Hel acceptă să-l elibereze din infern, cu condiția să-l plîngă tot ceea ce există pe lume. Toate ființele

și lucrurile din lume, chiar și pietrele, plîng dispariția lui Baldr; toate cu excepția unei babe uriașe, Thokk, care nu e, de fapt, decît Loki sub o altă înfățișare. Condiția nefiind îndeplinită, Hel nu-i dă drumul lui Baldr din iad.

Drept pedeapsă pentru omorîrea lui Baldr, zeii îl vor lega pe Loki de o stîncă, înlănțuindu-l cu măruntaiele propriilor săi copii. Deasupra sa un șarpe își scurge pe capul lui Loki veninul, provocîndu-i zvîrcoliri de durere. Răufăcătorul izbutește însă să scape din acest loc de tortură, cu puțin timp înainte de sfîrșitul lumii.

- 15.3.3 *Ragnarök* („Ursita zeilor“) sau sfîrșitul lumii nu este un proces de scurtă durată. Distrugerea are loc de pe acum în ființa arborelui lumii Yggdrasill, al cărui frunziș e devorat de un cerb, trunchiul său putrezește, iar rădăcina sa este roasă de voracitatea șarpelui Nidhgr. După un început idilic, zeii se angajează într-un război pe viață și pe moarte, război în cursul căruia în Asgardhr se insinuează tot mai mult lăcomia. Penultimul act al tragediei este uciderea lui Baldr. Ultimul îl constituie dezlănțuirea acelor forțe îngrozitoare, pe care Asenii le învinseseră temporar: Loki și descendenții săi, lupul Fenrir și Marele Șarpe cosmic. Urmînd unor semne premonitorii terifiante, forțele nimicirii se năpustesc asupra tărîmului Asenilor, Asgardhr, cu Loki, în fruntea neîmblînzitilor uriași, și Surtr, stăpînul tărîmului Muspell, în fruntea demonilor focului care vor aprinde cosmosul. Asenii și vrăjmașii lor se vor nimici unii pe alții: lupul Fenrir îl omoară pe Odhin; Vidhar, fiul lui Odhin îl ucide pe Fenrir; Thor și Șarpele Uriaș se doboară reciproc, Freyr este răpus de Surtr, toate stelele se sting și pămîntul arzînd este înghițit de mare. El va răsări iarăși, ca tărîm al blîndului și nevinovatului Baldr și al unei seminții umane fără păcat, trăind sub o boltă de aur.

15.4 *Șamanism și inițieri războinice.*

- 15.4.1 S-a remarcat, în persoana lui Odhin, prezența aspectelor șamanice (↔ 29); el este zeul Asen suprem, deținător al puterii magice *seidhr*. Asemeni șamanilor, Odhin are un cal miraculos (Sleipnir) cu opt picioare și doi corbi atotștiutori; el își poate schimba înfățișarea, dialoghează cu moartea etc.

15.4.2 *Bersekr*. Odhin este totodată și zeul războiului, iar luptătorii lui au o soartă privilegiată: după moarte, ei ajung în palatul ceresc Valholl (Walhalla) și nu la Hel, zeița Infernului. În fapt, moartea războinicului echivalează cu o experiență religioasă supremă, de natură extatică.

Războinicul parvine la starea de *bersekr* (literal: „Cel în piele de urs“), amestec de furie ucigașă și sentiment de invulnerabilitate, imitînd comportamentul carnivorelor, al lupului, mai ales.

15.4.3 În societatea vechilor germani, Odhin este zeul nobililor (*jarl*); el nu se bucură de popularitate în rîndul „oamenilor liberi“ (*karl*), al căror zeu tutelar este Thor. Cetele înarmate ale lui Odhin terorizează satele. Pe lîngă asta, zeul pretinde jertfe de oameni, care sînt spînzurați de ramurile arborilor, poate în amintirea faptului că Odhin însuși, numai atîmat timp de nouă luni de copacul Yggdrasill și rănit cu lancea, a putut dobîndi înțelepciunea magică a runelor și darul prețios al poeziei.

15.5 *Bibliografie*. Eliade, H1, 173–177; E. C. Polomé, *Germanic Religion*, în ER 5, 520–536.

Izvoare traduse de F. Wagner, *Les Poèmes héroïques de l'Edda*, Paris 1929, și *Les Poèmes mythologiques de l'Edda*, Liège 1936. Despre Loki, vezi Georges Dumézil, *Loki*, Paris 1986.

Religiile din GRECIA

16.1 *Religia minoică.* Civilizația cretană din mileniul al doilea î.H. și-a luat numele de la Minos, regele legendar care a pus să i se construiască faimosul labirint. Dacă labirintul nu este marele palat din Cnossos, decorat cu securi duble (*labrys*), el este atunci imaginea deformată a vechilor peșteri-sanctoare, active încă din neolitic. Civilizația cretană se caracteriza prin mari complexe palatiale, prin arta sa naturistă și prin două feluri de scriere, unul hieroglific derivând din limba indo-europeană luwiană din Anatolia occidentală, celălalt provenind din Fenicia, ca și limba pe care o codifică, linearul A, care pare de origine semitică. În declin după dezastrul insulei vulcanice Thera (Santorin), cultura minoică este, în parte, păstrată și, în parte, înlocuită de robusta civilizație miceniană (cca secolul al XV-lea î.H.).

Temele religiei minoice sînt exprimate în iconografie: frescele colorate ale palatelor, metalul decorat, vasele și figurinele. Toate aceste reprezentări ne arată că principala zeităate a insulei era o Mare Zeiță care se revela preoților și adoratorilor săi, uneori întovărașită de fragilul ei partener masculin, un zeu adolescent, probabil din categoria zeităților care mor și învie. Zeița purta o fustă în formă de clopot, cu sînii dezgoliți și cu mîinile ridicate. Ca atribute specifice figurează șerpii și panterele. Ea este stăpîină a animalelor, dar și a munților și a mărilor, a agriculturii și războiului, regina celor vii și a morților. Simbolurile principale ale sacralității minoice sînt securea dublă a zeiței și coamele de taur stilizate („coame de consacrare”), ambele de origine anatoliană. Porumbița și taurul îi desemnează pe zeiță, respectiv zeul.

Cultul minoic constă din sacrificii și ofrande în grote (Kamarea, Psychro etc.) și pe vîrfurile munților (de exemplu, Mormîntul lui Zeus, caracteristic temei zeului murind în Creta), în sanctuare rurale construite împrejurul copacilor sacri sau în încăperi speciale ale palatului. Săpăturile arheologice efectuate de Arthur Evans și alții au descoperit urme de sacrificii de tauri și animale mai mici, de ofrande arse și libații. Se dedicau zeiței figurine votive, arme și sanctuare în miniatură. Ritualurile focului pe vîrfurile munților, procesiuni și acrobații peste coamele taurului erau elemente nelipsite din viața religioasă cretană.

- 16.2 *Religia miceniană* este a unui popor care vorbește greaca și care face să triumfe un zeu al cerului, masculin, indo-european, asupra străvechii zeițe a Cretei, *potnia theon* (stăpîna animalelor). Această înfloritoare civilizație maritimă, care pune stăpînire pe bogata cetate anatoliană Troia, se împotmolește în conflicte princiare pînă va fi învinsă de atacurile „popoarelor mării” (secolele XII–IX î.H.), care îi pecetluiesc declinul.

Inscripțiile din scrierea zisă Linearul B au revelat existența unor panteonuri locale cu zeități ca Poseidon, Zeus, Hera, Artemis, Dionysos, Erinyes etc., majoritatea cunoscuți mai tîrziu în Grecia. Ofrandele aduse acestor zei sînt similare celor din Grecia veche, deși este destul de probabil că se aduceau jertfe umane atît în epoca minoică, cît și în cea miceniană.

- 16.3 *Religia greacă arhaică și clasică* este posesoarea unor mituri și ritualuri de o extraordinară bogăție. Mitul stă la baza ritualului, și amîndouă sînt deopotrivă locale și generale, căci variantele locale au deseori corespondențe în altă parte. Același lucru și cu zeii: atributele lor, legendele lor și chiar numele lor variază în funcție de regiune și de contextul cultural. La Delfi, în oracolul său, Apollon este pythian, în insula nașterii sale este delian, în *Iliada* este Phoebus, care își aruncă săgeata de departe. Poemele homerice sînt panelenice în efortul lor deliberat de a menționa numai numele comune ale zeilor. Religia greacă este de o neasemuită complexitate și acoperă mai multe dimensiuni. Cercetările în materie de sociologie, psihologie, istorie, artă și lingvistică revelează aceste dimensiuni,

una după alta, găsimu-le adesea ecoul în interpretarea modernă, rămânînd totodată adesea obscure, impenetrabile și tulburătoare.

16.3.1 *Religia civilă*, care comportă un calendar sacru și un sacerdoțiu în diversele zone ale cetății, se dezvoltă între secolele XI-VIII î.H. Ea se caracterizează prin sacrificiul și consumul în comun al cărnurilor din jertfele animale. Antinomismul orfic și pitagoreic, care se manifestă în secolul al VI-lea, cu regimul său vegetarian și alte abțineri rituale, supune sacrificiul unei critici fără apel. Misterele de la Eleusis sînt o instituție secretă care trebuie să asigure o anumită nemurire oricărui cetățean al *polis*-ului atenian. În epoca elenistică, alte comunități de mistere, mai exclusive (↔ 24), vor fi semnul unei epoci care pune accentul pe individualismul și interiorizarea ritualului.

16.3.2 Această tendință individualizantă era deja prezentă în persoana stranie a profetului și vindecătorului, desemnat tehnic prin cuvîntul compus *iatromant* (de la *iatros*, „vindecător“, și *mantis*, „ghicitor“), care amintește îndeaproape de șamanii din centrul Asiei (↔ 29).

Între iatromanții greci care nu sînt pur și simplu personaje de domeniul mitului, cei mai importanți sînt Epimenide din Creta, Hermotim din Clazomene, Aristeu din Proconessos, Empedocle din Agrigent și Pitagora din Samos. Ei au faima de a fi fost capabili de experiențe care comportă abstenența, prezicerea, taumaturgia, ubicuitatea, amintirea vieților anterioare, călătoria extatică și translația în spațiu. O întreagă tradiție pitagoriciană și platoniciană va continua să vorbească despre isprăvile acestor personaje semidivine și să le reitereze prin metode teurgice ce vor fi codificate în regulă în epoca romană.

16.3.3 Această tendință, care mergea contra curentului religiei populare, se manifestă și în *filozofie*, capabilă să abolească distanța dintre om și sacru și să asiste sufletul înlănțuit în Hades. F. M. Cornford vede în iatromanți sursa oricărei filozofii. Antropomorfismului plin de culoare al zeilor îi urmează scepticismul presocraticilor care se convertește în raționalism, moștenirea cea mai tipică a Greciei. Descoperirea profundeii religii a lui Platon este totuși resimțită ca un

șoc de cei ce se agață mai întâi de capcanele dialecticii sale. Raționalismul grecesc nu exclude studiul zeilor sau al divinității, ci, dimpotrivă, implică recunoașterea și sistematizarea raporturilor noastre cu ei. Când trebuie să enunțe un adevăr, care este, prin definiție, exterior procesului dialectic, Platon recurge la mit. Unul din principiile fundamentale care îi animă gândirea este ierarhia verticală a ființei: sîntem făpturi inferioare, trăind în crevasele pămîntului ca viermii; deja exteriorul pămîntului (al „adevăratului pămînt“), cu făpturile lui care se deplasează în aer în același chip în care noi ne deplasăm de-a lungul mărilor, este aidoma paradisului pentru noi. Această viziune schițată în *Phaidon* se precizează în *Gorgias* (523 a ss), unde locuitorii Adevăratului Pămînt trăiesc în Insulele Fericiților înconjurate de oceanul de aer. Marile mituri eshatologice și cosmologice din Platon (*Phaidon*, *Phaidros*, *Timaios*, mitul lui Er din *Republica X*) nu fac decît să continue credințele iatromanților privitoare la extaz. Prezentate unul în continuarea celuilalt, miturile platonice ne descriu cum a căzut sufletul individual în închiisoarea corpului (*Cratylus* 400b), cum se poate el elibera din această închisoare practicînd „viața filozofică“ ce ar consta în separarea sistematică de dorințele trupului, cum răsplata postumă a sufletului depinde de felul de viață pe care l-am dus pe pămînt. Ca și unii iatromanți și, ca și puritanii orfici, se pare, Platon pune metensomatoza (reîncarnarea sufletului în mai multe trupuri, spre deosebire de metempsihoza care ar fi *animarea* mai multor trupuri succesive de către un suflet) în centrul scenariului său religios. Într-adevăr, sufletul filozofului desăvîrșit va avea șansa de a fi trimis în regiunile superioare ale cosmosului spre a contempla timp de cîteva mii de ani Ideile eterne; după care va fi din nou expus contactului degradant cu un trup nou. Dacă el își învinge trupul vreme de mai multe reîncarnări succesive, sufletul va rămîne în veșnic contact cu Ideile inconvertibile. Dar dacă nu rezistă dorințelor trupului, el va sfîrși prin a renaște în condiții din ce în ce mai defavorabile: la limita inferioară a treptelor reîncarnării masculine se află tiranul, apoi reîncarnarea în femeie (deși crede în egalitatea politică a femeilor cu bărbații, Platon le consideră pe primele inferioare ontologic, totuși). Cu Er din Pamphylia, cu Socrate, naratorul din *Phaidon* și *Phaidros*, și cu Timaios din Locrida, toate ungherele lumii de dincolo ne devin familiare,

cu excepția zonelor inaccesibile ale zeilor astrali, care preced lumea extraordinară a esențelor ideale. Respectuos față de tăcerea lui Platon cu privire la tainele astrelor, platonicianul Plutarh din Cheroneea (secolele I–II d.H.), creator el însuși al unor mituri care rivalizează cu acelea ale maestrului, nu va descrie decât funcția eshatologică a Lunii.

În tradiția platoniciană, filozofia este o religie și religia o filozofie. Este doar o chestiune de accent dacă o anume branșă a platonicianismului se va dezvolta într-o direcție mai abstractă sau va sfârși prin a se deschide cultului și misterului. Într-un anume sens, creștinismul păstrează termenii dualismului platonician suflet-trup, precum și o eshatologie platoniciană simplificată; în centrul său se află Logosul platonician, miez al lumii ideilor, care s-a făcut om ca să ia asupra sa păcatele oamenilor. Recentele încercări de a degaja creștinismul de cadrul său platonician dualist sînt menite eșecului. Purismul filozofic al lui Plotin dă naștere curenților neoplatoniciene care vor exalta teurgia și magia și care vor continua să existe în context creștin, atît în Bizanț cu Mihail Psellus, cît și la Florența prin Academia platoniciană a lui Marsilio Ficino (1433–1499).

16.3.4 *Literatura fixează de obicei mitul. Așa a fost cazul epopeilor homerice, orale la origine, fixate în scris în secolele al VII-lea și al VI-lea î.H. Homer, Hesiod și ceilalți poeți sfîrșesc prin a dobîndi o greutate teologică incalculabilă. Teogonia lui Hesiod prezintă nașterea zeilor și a forțelor naturii din Haosul primordial, din Gee, din Tartaros și din Eros, străvechii Titani, urmați de generația lui Cronos, care îl castrează pe tatăl său Uranos (Cerulea), și aceea a lui Zeus, care îl va înfrînge pe tatăl său Cronos și îl va exila undeva pe pămînt, în Sicilia sau, după alte versiuni, într-o insulă din Atlantic. Tot Hesiod explică decăderea umanității, trecerea ei de la vîrsta de aur la vîrsta de argint, apoi la cea de bronz, și, în cele din urmă, la vîrsta de fier din prezent. Alți poeți, didactici precum Theognis din Megara, sau lirici ca Sappho, au dat expresie noilor evoluții din viața zeilor.*

Panteonul grec a fost definit ca indo-european, dar el a suferit o influență hotărîtoare din Orientul Apropiat și Anatolia. Zeus este un zeu al cerului indo-european, rege al generației zeilor olimpici, înzestrat cu o putere fecundatoare debordantă. Atributele lui sînt trăsnetul și acvila.

Soția sa legitimă, Hera, de multe ori înșelată, inflexibilă, de o gelozie sălbatică, pe scurt antipatică, este arbitra de temut a legăturilor matrimoniale. Zeus are numeroși copii, dar numai unul singur cu Hera: Ares, care nu are o înfățișare prea plăcută. Înțeleapta fecioară Atena a ieșit în chip miraculos, îmbrăcată în armură, din capul lui Zeus, fără ajutorul vreunei partenere divine. Ea le învață pe femei meseriile casnice, pe bărbați artele războiului. Leto, titana, a conceput, cu ajutorul lui Zeus, perechea gemenilor Artemis și Apollon. Artemis, stăpîna animalelor (*potnia theron*) este vînătorița fecioară care, la Brauron, de pildă, prezidează inițierile pubertare feminine. Sub înfățișarea acestui personaj rece și inflexibil se ascunde o mare zeiță provenind, probabil, dintr-un substrat pre-indo-european. Apollon, zeul strălucitor, dar distant, al lirei și arcului, însoțitor al Muzelor, ascunde sub aparența sa rațională tainele cele mai adînci ale însușirilor profetice, ale extazei vizionare, ale vindecării și purificărilor. Nimfa Maia, fiica titanului Atlas, îl are de la Zeus pe Hermes, mesagerul divin, al cărui nume este dat și pietrelor falice (*hermai*) care delimitau ogoarele, zeu psihopomp și Trickster. Demeter, sora lui Zeus, o naște pe Persefona, regina Infernului, iar tebana Semele îl naște pe Dionysos. Afrodita, zeița Dragostei, Iștar/Astarte orientală, care sosește în Grecia prin Cipru, îl are ca soț pe Hefaistos, fierarul șchiop. Poseidon și Hades sînt frații lui Zeus, care stăpînesc, primul asupra apelor mării, celălalt asupra infernului subpămîntean.

16.3.5 Dionysos este un zeu extraordinar. Deși fiul lui Zeus și al prințesei din Teba, Semele, legenda spune că provine din regiunile misterioase ale Traciei și Frigiei. Căci, chiar dacă este autohton, el întruchipează Străinul din noi înșine, temutele forțe antisociale pe care le dezlanțuie patima divină. Beția adusă de vin, excesele sexuale, măștile și teatrul sînt doar semnele exterioare ale nebuniei divine. Hoardele menadelor sale, femei posedate, străbat în stare de hipnoză plaiurile munților, sfîșiind cu propriile lor mîini animalele sălbatice și hrănindu-se cu carnea lor crudă. Lecția lui Dionysos vine astfel în contradicție cu normele sociale.

16.3.6 *Orfismul* (sau mai degrabă *orphikos bios*, modul orfic de viață) trebuie văzut ca un fel de inversiune semantică a

dionysismului, pe care îl supune unei radicale schimbări a cursului său. Într-adevăr, orfismul nu se mulțumește doar să tempereze excesele dionysismului, ci le transformă în excese de semn contrar; norma devine înfrînarea, fie că e vorba de regimul alimentar sau de viața sexuală. Mitul central al orfismului este puternic dualist: seminția umană a fost creată din cenușa Titanilor trăsniți de Zeus pentru vina de a-l fi ucis și devorat pe Dionysos. Oamenii trebuie deci să ispășească urmările nefaste ale acestui eveniment primordial. Puritanismul orfic, care avea să joace un rol considerabil în doctrina antisomatică a lui Platon, este expresia unei viziuni asupra vieții care se află la polul opus în raport cu stările necontrolate proclamate de dionysism.

16.3.7 După moarte, persoana ajunge un suflet (*psyché*), care poate să-i hărțuiască pe cei vii. Un personaj extraordinar ajunge *daimon*, dar așa cum se poate vedea în cazul daimonului care-i vorbește lui Socrate, originea daimonului poate fi și de altă natură. E. R. Dodds a observat că în *Odissea* lui Homer, pe măsură ce importanța lui Zeus devine mai limitată, numărul geniilor crește. O altă categorie de ființe extraordinare, al căror cult este atestat la Mycene începînd din secolul al VIII-lea î.H., este reprezentată de eroi, de pildă Elena și Menelaos. Mormîntul unui personaj vestit ajunge *heroon*, centru de cult din care emană puterea eroului, ale cărui relicve, chiar dacă sînt transferate în altă parte, acționează ca talismane pentru comunitatea care le are. Exemplele cele mai memorabile ale acestui cult sînt cîștigarea de către spartani a scheletului lung de șapte coți ai lui Oreste sau întoarcerea osemintelor lui Teseu la Atena. Oedip este erou datorită caracterului ieșit din comun al vieții și morții sale; muribundul din tragedia lui Sofocle, *Oedip la Colonna*, este căutat pentru virtuțile talismanice ale trupului său, la fel cum sfinții medievali erau ceruți ca moaște potențiale. Alți eroi sînt întemeietori de orașe sau strămoși ai unei nobile spițe; alții, precum Herakles, Elena sau Ahile, erau semizei prin naștere. Urgisit fără încetare de Hera, Herakles va sfîrși prin a ajunge zeu după moarte. Cultul eroilor cuprinde libații, jertfe și întreceri atletice care asigură coeziunea comunității. În epoca elenistică, eroii se transformă în ființe cerești intermediare, cum o atestă tratatul lui Iamblichos din Chalkis, Siria, intitulat *Despre misterele Egiptului*.

16.4 *Sacrificiile* au fost manipulate, potrivit *Teogoniei* lui Hesiod de Tricksterul-Titan, Prometeu, care i-a învățat pe oameni să-l păcălească pe Zeus, punându-l să aleagă între carnea acoperită cu mațele animalului jertfit și grămada oaselor sale acoperite cu grăsime. Zeus alege grămada a doua, întemeind astfel prototipul jertfei (*Teogonia*, 556). Animalul de jertfă era dus în procesiune de oameni împodobiți cu ghirlande de flori pînă la altarul unde era omorît și tăiat ritualic în bucăți. Grăsimea și oasele erau arse pentru zei, în timp ce carnea era friptă, apoi fiartă și împărțită participanților. Inscripții în piatră înregistrează legile sacre ale distribuirii de sarcini și ale împărțirii cărnii în sacrificiile publice, menționînd titlurile și funcțiile officianților. Avea loc cu această ocazie ghicitul în măruntaiele victimei. Acest procedeu de divinație provenea din Mesopotamia și n-avea să atingă nicăieri nivelul și complexitatea extispiciilor mesopotamiene (↔ 23.2). Poemele homerice și literatura ulterioară indică faptul că alte forme de divinație erau mai răspîndite, cum ar fi oniromanția, interpretarea zborului păsărilor și a fenomenelor meteorologice etc.

După cum remarcă J.-P. Vernant, sacrificiile chtoniene, destinate zeilor, eroilor, sau contracarării forțelor obscure care amenințau bunăstarea cetății, aveau o altă structură. Altarul era jos și prevăzut cu o gaură pentru ca să se scurgă sîngele în pămînt. Ceremonia avea loc la apusul soarelui și nu era urmată de o masă rituală, căci victima era arsă în întregime. Sîngele asigura dialogul cu puterile chtoniene. În *Odiseea* (cartea XI), sîngele băut de umbrele morților le reda acestora conștiința și graiul.

Morții erau pomeniți de obicei prin prînzuri rituale ale familiei la mormînt, la comemorări sau la unele sărbători cum era *Genesia*. Li se aduceau libații și se împărțea întru pomenirea lor grîu fierț cu miere.

Impuritatea (*miasma*) care rezultă dintr-o dezordine oarecare — omor, boală, încălcarea interdicțiilor, profanarea unui templu sau pur și simplu invidia unui zeu — cerea o reparație. Eroi care erau anterior surse de impuritate deveneau, după ce primeau o compensație rituală în stare să-i împace, sursă de protecție și bucurie. Cîteodată era folosit un „țap ispășitor“ (*pharmakos*), care putea fi un om; acesta era alungat din cetate, după ce era bătut și încărcat cu toate păcatele.

16.5 *Calendarul sărbătorilor* varia de la o cetate la alta, dar el conținea numeroase ceremonii generale, precum acelea de Anul Nou. La Atena, după luni de purificare rituală și de pregătiri, se celebrau în mijlocul verii sărbătorile Panathenaia. Un cortegiu procesional pleca de la porțile orașului și se îndrepta spre Acropole pentru a-i oferi un nou veșmînt statuii cultuale a Atenei Polia. Ele se încheiau cu sacrificii, curse de cai etc.

O sărbătoare veche și răspîndită care dura trei zile, numită Anthesteria, era consacrată lui Dionysos în timpul primăverii, cînd fermentarea vinului cel nou era încheiată. Întreg orașul o celebra, bînd vin amestecat cu apă, sau chiar organizînd un chef monstru cu vin. În cursul nopții, soția lui *archon basileus* i se dăruia lui Dionysos într-o împreunare de nuntă. Se spunea că spiritele morților erau prezente în cetate pînă la sfîrșitul sărbătorilor, cînd erau alungate.

La Thesmophoriile zeiței Demeter luau parte numai femeile. Ele își întindeau tabere în colibe ridicate în afara cetății, jertfînd porcei și celebrînd misterele cultului fertilității.

16.6 Dar *misterele* cetății Atena, cele mai vestite în întreaga lume antică, se celebrau la Eleusis în onoarea lui Demeter și a fiicei ei Persefona (Kore) răpită de Hades, dar și în onoarea lui Bachus. Imnul homeric către Demeter ne pune la dispoziție o parte a mitului pe care participanții la misterele din Eleusis îl aveau fără îndoială în minte; el nu explică însă finalitatea misterelor, al căror secret va rămîne întotdeauna ascuns.

Inițiații se purificau postînd și făcînd o baie rituală în mare, ținînd în brațe purcelușul care avea să fie jertfit în memoria coborîrii Persefonei la Hades. Inițiații se acopereau cu un văl, tot așa cum Demeter își pusese cîndva vălul de doliu pentru pierderea fiicei. Se bea o băutură din orz. Înăuntrul sanctuarului, numit *telesterion*, mai degrabă un teatru decît templu, se desfășura drama sacră, comportînd poate o împreunare simbolică. În final, sacerdotul arăta participanților un spic de grîu. Misterele eleusiniene confereau, se pare, cetățenilor Atenei speranța unei anumite nemuriri, nemurire a cărei natură este imposibil de definit fără a cădea în speculații goale.

16.7 *Structura sanctuarului grecesc este complexă*. Spațiul sacru se numea *temenos*. Aceste locuri sacre, înconjurare de

obicei cu un zid, se mențineau timp de secole. Creștinismul a preluat fără scrupule sfințenia a numeroși *temenoi*.

Templul este lăcașul zeului, care era reprezentat printr-o statuie, devenită obiect de cult. În secolul al V-lea î.H. aceste statui erau adevărate capodopere din fildeș și aur peste un miez de lemn. În sanctuare, săpăturile scot la iveală numeroase figurine votive și monede aduse ca ofrandă. Credincioșii cei mai bogați ridicau clădiri adiacente, înălțau stele și statui.

Fiecare casă civilă avea un altar pentru jertfă și cultul strămoșilor. În secolul al V-lea asistăm la tendința întăririi cultului public în dauna celui privat.

Oracolul era un templu de tip special; cel mai celebru era cel de la Delfi, considerat *omphalos* sau buricul pământului. Pitia, preoteasa lui Apollon, profetea de pe un trepied de genul celor care slujeau la fierberea cămurilor aduse jertfă. Ea intra într-o transă provocată poate de agenți exteriori și dădea răspunsuri ambigue la întrebările care i se puneau. Preoții oracolului transpuneau aceste rostiri ale ei, care acopereau o gamă foarte variată de subiecte, în versuri dificil de înțeles. Funcțiile oracolului erau numeroase. El era cheazășie a făgăduințelor și contractelor, a eliberării sclavilor, loc de purificare rituală, sanctuar etc.

- 16.8 *Bibliografie.* Despre religia greacă în general, v. Ugo Bianchi, *La Religione greca*, Torino 1975; Walter Burkert, *Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche*, Stuttgart 1977. Despre iatromanții greci, vezi I. P. Couliano, *Expériences de l'extase*, Paris 1984. Despre mitologia și ritualul grec, vezi J.-P. Vernant, *Mythe et pensée chez les Grecs*, 2 vol., Paris 1965, și *Mythe et société en Grèce ancienne*, Paris 1974; Marcel Detienne, *L'Invention de la mythologie*, Paris 1981. Despre sărbătorile atice, vezi Ludwig Deubner, *Attische Feste* (1932), retipărit la Hildesheim în 1966. Cu privire la sacrificiul grecesc în general, v. Marcel Detienne și Jean-Pierre Vernant (ed.), *La cuisine du sacrifice en pays grec*, Paris 1980. Despre Dionysos, vezi Henri Jeanmaire, *Dionysos: Histoire du culte de Bacchus*, Paris 1951. Despre Orfeu, v. W.K.C. Guthrie, *Orpheus and Greek Religion: A Study of the Orphic Movement*, London 1952.

HINDUISMUL

17.1 *Valea Indusului*, care cuprinde teritoriul Pakistanului din nord-vestul Indiei de astăzi, a fost martora dezvoltării unei mari culturi aproape contemporană cu aceea a „Semilunii roditoare”. Centrele ei par să fi fost orașele Mohenjo-Daro și Harappa. De la 1600 î.H., deci *înainte* de cucerirea ariană, această cultură intră în declin. Lipsite de temple, locurile ei de cult puteau să fi fost bazinele de abluțiuni rituale; într-adevăr, orașele cunoșteau un impunător sistem de canalizare și de alimentare cu apă curentă. Statuete reprezentând o divinitate feminină par să fi dominat cultul privat, în timp ce cultul public pare să fi fost sub egida unor zeități animaliere masculine. Un zeu ityfalic înconjurat de animale a fost identificat ca fiind un proto-Śiva Paśupati, zeul hindus a cărui origine preariană este destul de probabilă.

Către anul 1500 î.H., arienii, un popor de războinici nomazi indo-europeni, opun ideologia lor de cuceritori celei de agricultori sedentari din valea Indusului. În literatura arienilor, imaginea autohtonilor nu este măgulitoare: ei sînt fie diavoli cu pielea neagră, fie *dāsa* („sclavi”), adoratori primitivi ai falusului. Arienii erau mîncători de carne și practicau sacrificii de animale. Mai tîrziu, preoții vedici vor adopta vegetarianismul.

17.2 *Tradiția vedică*, orală (*śruti*) inițial, cuprinde mai multe categorii de scrieri, a căror perioadă de formare e cuprinsă între 1400 și 400 î.H.

Cele patru culegeri (*saṃhitā*) de Vede datează aproximativ din 1000 î.H. și sînt Rg-, Sāma-, Yajur- și Atharva-veda. Rgveda conține imnurile folosite de preotul *hotṛ*, care ofi-

ciază la aducerea ofrandelor și invocă zeii. Celelalte colegeri sînt, la origine, manualele de cult ale ajutoarelor sale: *udgāṭr*, cîntărețul imnurilor al căror text este transcris în *Sāmaveda*; *adhvaryu* este maestrul ceremoniilor, cunoscător al formulilor ceremoniale transcrise în *Yajurveda*; în fine, brahmanul, care supraveghează slujba primelor trei clase de preoți, recită versuri din *Atharvaveda*. Cei patru preoți vedici, înconjurați de asistenți, trebuie să împlinească în detaliu și fără greșeală ritualul, care începe cu aprinderea ceremonială a trei focuri pe altarul care simbolizează cosmosul și se termină cu o jertfă (*yajña*). În *agnihotra*, ofranda focului, preotul *adhvaryu* și beneficiarul nu fac decît să dăruiască lapte lui Agni (Focul). Este sacrificiul cel mai simplu dintr-o serie întreagă de ofrande vegetale și animale, între care cel mai important ritual este jertfa sucului îmbătător numit *soma*. Alături de ritualuri care cer prezența preoților specializați, capul de familie poate aduce alte ofrande sezoniere, lunare, votive, expiatoare sau aducătoare de noroc, pe altarul din casă.

O categorie specială de rituri o constituie „consacrările“ (*samskāra*), legate de naștere, de inițiere (*upanayana*, la prezentarea băiatului către *guru*-l său brahman), de căsătorie și de moarte.

Mitologia vedică este foarte complexă și nu poate fi descrisă în detaliu aici. Imnurile din *Ṛgveda* atribuie aceleași calități unor zei ale căror funcții sînt însă foarte diverse, de aceea este greu cîteodată să ne dăm seama de caracterele lor primare. *Sūrya*, *Savitar* și *Vișṇu* sînt zeități solare, *Vāyu* desemnează vîntul, *Uśas* aurora dimineții, *Agni* focul, *Soma* băutura cu același nume. *Varuṇa* și *Mitra* sînt garanții ordinii cosmice, de aceasta ținînd și ordinea socială și morală. *Rudra-Śiva* este un zeu neliniștitor, care, chiar dacă vindecă bolile, inspiră teamă. În sfîrșit, *Indra* este un zeu războinic, avînd numeroase trăsături pe care alte religii le rezervă unui Trickster (↔ 12), personaj supranatural pus pe pîcăleală, lacom, suprasexuat și bufon cîteodată tragic.

Evoluția celor două tipuri de zei *asura* și *deva* în India este asemănătoare cu aceea a divinităților *ahura* și *daiva* în Iran (↔ 33), dar cu semn invers: în timp ce devii sînt benefici (precum zeii *ahura* la iranieni), asurii sînt demoni (precum *daiva* la iranieni).

Dacă mitologia vedică este complexă, nu mai puțin complexe sînt și cosmogoniile din *Ṛgveda*, mai ales din

cauza caracterului lor contradictoriu, datorat concepțiilor diferite pe care autorii imnurilor le-au avut de-a lungul vremii. Alături de creația efectuată prin sacrificiul unui *anthropos* (*Puruṣa*) primordial (*Puruṣasūkta*, X, 90), există altele mai abstracte, care vehiculează, mai degrabă, ideea unui *big bang* originar (X, 129).

- 17.3 Textele *Brahmana*, descrieri de ritualuri, alcătuite de preoții vedici între 1000 și 800 î.H., traduc cosmogonia din *Puruṣasūkta* în termeni biologici. Prajāpati, echivalentul brahmanic al *anthropos*-ului primordial *Puruṣa* (*Śatapatha brāhmana* VI 1, 1, 5), creează lumea printr-o ardentă asceză (*tapas*) și prin emanație (*visṛj*). Orice sacrificiu trimite cu gândul la creația originară și garantează continuitatea lumii prin reiterarea actului fondator. Valorile sacrificiului brahmanic sînt multiple: el are o importanță cosmogonică, o funcție eshatologică și pune totodată în mișcare un proces de reintegrare (*samdha*, *saṁskṛi*) a lui Prajāpati, pe care sacrificatorul îl interiorizează și îl aplică la propria persoană, dobîndind astfel un Sine (*atman*) unificat.

O dată pus în mișcare, acest proces de interiorizare este continuat de textele numite *Aranyaka* (Cărțile de Pădure) și mai ales de textele *Upaniṣad* sau învățăturile spirituale ale măștrilor. Există treisprezece Upaniṣade socotite *śruti* („revelate“), din care primele — *Bṛhadaranyaka* (Upaniṣada Pădurii Negre) și *Chāndogya* — au fost compuse între anii 700–500 î.H. În Upaniṣade, sacrificiul vedic „exterior“ este total devalorizat: el este o „faptă“ (*karman*), și orice acțiune, chiar rituală, dă „fructe“ de ordin negativ, căci acțiunile împotmolesc ființa omenească în cicluri de metensomatoză (*saṁsāra*). Ca și în platonicianism, metensomatoza este văzută ca un proces în întregime rău. Ea este fructul ignoranței (*avidyā*), responsabilă de crearea structurilor cosmice și a dinamicii existenței. Opusă ignoranței, gnosa (*jñāna*) eliberează descurcînd ghemul încîlcit al vieților noastre. Sîntem în fața situației în care privarea ontologică este cauza unei creații înșelătoare și în care sporirea ontologică (gnosa) eliberează de iluzie abolind creația. Concepția despre lume a Upaniṣadelor pare să revină în textele gnostice din primele secole ale erei creștine (↔ 12.3). În ambele avem de a face cu doctrine acosmice, care caută identitatea omului în profun-

zimi insondabile, departe de sfera contaminată a naturii, semn că activitatea psihomentală, deoarece este exterioară, și-a pierdut orice prestigiu sacru.

17.4 *Sinteza hinduistă* sau forjarea unor concepte fundamentale, valide și astăzi, a intervenit la finele perioadei Upanișadelor, între 500 î.H. și secolul al V-lea d.H. În această epocă se precizează cele șase *darśana* („opinii“) sau școli filozofice tradiționale, concepția privind castele (*varṇa*) și cele șase etape (*āśrama*) ale vieții, legea (*dharma*) tradiției, deosebirea dintre revelație (*śruti*) și tradiție (*smṛti*) etc.

17.4.1 Încă înaintea *Legilor lui Manu* (*Mānavadharmaśāstra*) secolul al II-lea î.H. – secolul I d.H.), corpusul literaturii *śruti* (cuvînt care literal înseamnă „înțeleasă“, prin urmare „orală“, dar a cărui semnificație tehnică este aceea de literatură sacră sau „revelată“ înțelepților și sfinților — *ṛṣi* — de altădată) era încheiat. Dacă *śruti* cuprinde toate textele hinduse vechi, de la *Vedasamhitā* pînă la cele treisprezece Upanișade, tot ce vine după aceea constituie conceptul de *smṛti*, „tradiție“. Din ea fac parte cele șase „membre ale Vedei“ (*Vedāṅga*) (fonetica, gramatica, metrica, etimologia, astronomia și ritualul), textele de legi precum *Mānavadharmaśāstra* etc.

17.4.2 *Cele șase darśana* sau școli filozofice tradiționale formează, în realitate, trei perechi: *mīmāṃsā/vedānta*, *nyāya/vaiśeṣika*, *sāṃkhya/yoga*. Nyāya se ocupă de logică, vaiśeṣika propune o cosmologie atomistă; aceste două școli rămîn în afara corpusului tradiției vedice (*smṛta*). Mai aproape de *smṛta* sînt *sāṃkhya* și *yoga*. Prima, căreia este imposibil să-i poți stabili data apariției, este o filozofie „emanationistă“ ale cărei 24 de principii (*tattva*) formează o ierarhie verticală de la perechea primordială Puruṣa/Prakṛti pînă la cele cinci calități materiale (*tanmātra*) și cele cinci elemente (*bhūta*). Sistemul *sāṃkhya* este varianta hindusă a ceea ce savanții au numit „schema alexandrină“, care va culmina în filozofiile gnostice și neoplatoniciene: lumea vizibilă, care este parțial iluzorie, provine dintr-o coborîre a principiilor care se îndepărtează tot mai mult de esențele din înalt. Cele cinci organe ale simțurilor (*jñānendriya*), împreună cu cele cinci organe ale acțiunii (*karmendriya*) și

proiecțiile materiale (*tanmātra*) formează lumea. Înlăuntrul nostru s-a făcut înaintea exteriorului și acesta depinde de primul. Prin toate principiile care alcătuiesc lumea circulă trei „stări” (*guṇa*) ale tuturor lucrurilor: *sattva* (lumină, imponderabilitate), *rajas* (pasiune, acțiune) și *tamas* (întuneric, inerție).

Yoga este un ansamblu de tehnici codificate pentru prima oară de Patañjali la o dată necunoscută (*Yoga-Sūtra*, scrise din secolul al II-lea î.H. pînă în secolul al V-lea d.H.), tehnici ce permit practicantului să urce înapoi scara coborîrii principiilor. Yoga are opt „membre” (*aṣṭāṅga*) sau etape: abținerea (*yāma*), respectarea regulilor (*nyama*), posturile corporale (*āsana*), tehnica respirației (*prāṇāyāma*), retragerea și interiorizarea simțurilor (*pratyāhāra*), concentrarea (*dhāraṇā*), meditația (*dhyāna*) și contemplarea enstatică (*samādhi*). Tehnicile corporale yogine au drept scop să direcționeze corect energiile (*prāṇa*), pentru ca ele să circule conform unui anumit ritm prin principalele canale (*nāḍi*) ale organismului subtil, pentru a trezi formidabila energie adormită ca șarpele (*kuṇḍalinī*) încolăcit în centrul (*cakra*, „roată”) bazal (*mūlādhara*) și pentru a face să se ridice de-a lungul celorlalte *cakra* pînă la Lotusul cu o Mie de Petale (*sahasrāra*) din vârful capului.

Din cele șase *darśana*, numai *mīmāṃsa* și *vedānta* („Sfîrșitul Vedei”) sînt *smārta*, căci ele se întemeiază pe Vede. *Vedānta*, mai ales, se leagă de înțelepciunea Upanișadelor. Întemeietorul ei este Bādarayaṇa (cca 300–100 î.H.), autor al cărții *Brahma- sau Vedāntasūtra*.

17.4.3 *Teoria castelor (varṇa)* e formulată în corpul de legi al tradiției vedice, *smārta*. În societatea hindusă există patru niveluri precis compartimentate: brahmanii, militarii (*kṣatriya*), negustorii-bancheri (*vaiśya*) și sclavii (*sūdra*). Bărbații din primele trei caste sînt *dvija*, „de două ori născuți”, căci au primit *upanayana* (inițierea). Ei au posibilitatea să parcurgă toate cele patru stadii ale existenței hindusului, dar, de regulă, le parcurg doar pe primele două: *brahmacāryā* (învățătura, studiul), *gṛhastha* (datoria de cap al familiei), *vānaprastha* (retragerea în pădure), *sannyāsa* (renunțarea la lume). O altă serie de patru precizează scopurile (*artha*) care merită să fie urmate în viață. Primele trei (*trivarga*) sînt scopuri umane (*artha* sau bunurile mate-

riale, *kāma* sau dragostea erotică și *dharma* sau legea), al patrulea este eliberarea (*mokṣa*). *Trivarga* se opune *mokṣei* așa cum primele trei *āśrama* se opun *sannyasei* și cum cele trei caste ale celor „de două ori născuți“ se opun castei *sūdra*.

- 17.5 *Literatura epică* apare într-o epocă în care curentele hinduismului — vaiṣṇavismul, śaivismul și cultul Zeitei — încep să se precizeze. Formarea epopeilor *Mahābhārata* (secolul al V-lea î.H. – secolul al IV-lea d.H.) și *Rāmāyana* (secolele al IV-lea – al III-lea î.H.) se suprapune în parte pe compunerea altor texte precum *Harivaṃśa* (Genealogia lui Kṛṣṇa, secolul al IV-lea d.H.) și textele *Purāṇa* (300–1200 d.H.).

Rāmāyana (Întîmplările lui Rama) lui Vālmīki vine probabil dintr-o vreme cînd Rāma nu era încă înțeleș ca o întrupare sau *avatāra* a lui Viṣṇu. Este cu neputință însă de determinat straturile succesive ale textului ce a parvenit pînă la noi. Cel mai vechi manuscris nu datează decît de la 1020 d.H. Povestea narează cele o mie și una de peripeții ale lui Rāma, care cu ajutorul zeului-maimuță Hanuman își eliberează soția, Sītā, din Laṅka, ținutul răpitorului ei, demonul Rāvaṇa.

Mahābhārata (*yuddha*) sau „Marea luptă a Bharatilor“ (urmașii lui Bhārata, strămoșul prinților din nordul Indiei) este un poem epic de o sută de mii de *śloka* (strofă de două sau patru versuri), de opt ori mai lung decît *Iliada* și *Odi-seea* la un loc. El istorisește lupta teribilă iscată între cei cinci frați Pāṇḍava și verii lor, cei o sută de Kaurava, avînd ca mobil domnia asupra regatului Bharata. Kṛṣṇa, avatar al zeului Viṣṇu, ia partea tribului Pāṇḍava și dă unuia dintre membrii acestuia, lui Arjuna, o lecție filozofică, socotită ca unul din textele religioase cele mai importante ale omenirii: „Cîntecul celui Prea Fericit“, *Bhagavadgītā*, poem din secolul al II-lea d.H., încastrat în structura *Mahābhāratei* (VI 25–42). Hamlet indian, Arjuna nu vrea să angajeze lupta cu cei din neamul său. Pentru a-i învinge rezistența, Kṛṣṇa îi pezintă cele trei feluri de yoga: yoga acțiunii (*karmayoga*), yoga cunoașterii (*jñānayoga*) și yoga devoțiunii (*bhakti-yoga*). Calea *karmayoga*, adică a faptei detașate ce nu mai presupune neapărat însingurarea și renunțarea la lume (*sannyāsa*), a impresionat Occidentul obișnuit cu ascetismul intramundan protestant, calvinist mai cu seamă.

Teoria avatarurilor lui Vișnu este expusă în epopei, în cele optsprezece Mari și cele optsprezece Mici *Purāṇa*, scrieri enciclopedice compuse de la anii 300 pînă la 1200 d.H. și în *Harivaṃsa* sau „Genealogia lui Vișnu“ (secolul al IV-lea d.H.) Cei zece *avatara* îndeobște acceptați sînt Matsya (Pește), Kūrma (Broasca Țestoasă), Vāraha (Mistreț), Nārasiṃha (Omul-Leu), Vāmana (Pitic), Paraśurāma (Rāma-cu-Secure), Rāma, Kṛṣṇa, Buddha și Kalki, avatar care va veni la sfîrșitul vremii. În *Purāṇa* și în multe alte culegeri filozofice ca *Yogavasiṣṭha* (secolele X–XII d.H.), vedem elaborîndu-se teoriile complexe ale ciclurilor cosmice. Wendy Doniger le-a analizat uimitoarele implicații în frumoasele sale cărți, *Dreams, Illusions and Other Realities* (1985) și *Other People's Myths* (1988). Tradițional, un ciclu cosmic (*mahāyuga*) cuprinde patru ere (*caturyuga*): *kṛta*-, *tretā*-, *dvāpara*- și *kali-yuga*, care mai mult sau mai puțin corespund „vîrstei de aur“ și erelor succesive pînă la „vîrsta de fier“ în care trăim azi. O mie de *mahāyuga* formează o perioadă cosmică (*kalpa*), numită „o zi a lui Brahmā“. La rîndul său, zeul Brahmā trăiește o sută de ani făcuți din trei sute șazeci de zile și de nopți cosmice, adică mai mult de trei sute de miliarde de ani tereștri (un *mahākalpa*) și viața sa e doar cît o clipire de ochi a zeului suprem Vișnu. Sfîrșitul vieții unui Brahmā marchează distrugerea universului (*mahāpralāya*).

- 17.6 Grație geniului lui Śaṅkara (secolul al VIII-lea d.H.), comentator al textului *Brahmasūtra* al lui Bādarayana, a nouă Upanișade și al cărții *Bhagavadgītā*, Vedānta întinerește în contact cu sistemul *sāṃkhya*. Filozofia lui Śaṅkara este desemnată ca „non-dualism“ (*advaitavāda*), căci ea implică monismul absolut al principiului impersonal *brahman* și caracterul iluzoriu (*māyā*) al lumii, creat prin ignoranța (*avidyā*) transcendentală.

Un alt reprezentant al non-dualismului este Rāmānuja (mort în 1137), care aparține curentului devoțional (*bhakti*) Vaișṇava. Spre deosebire de Śaṅkara, care afirmă simplitatea fundamentală a lui *brahman*, Rāmānuja crede în diversitatea (*viśiṣṭa*) internă a acestui principiu. Rāmānuja realizează o integrare și mai accentuată a *Sāṃkhya*ei în Vedānta.

Format la școala lui Śaṅkara, Madhva (1199–1278) îi opune curînd propria sa viziune dualistă (*dvaita*) a lumii.

Pe urma breșei făcută de Rāmānuja în monism, Madhva (care, de altfel, nu părea să-i fi cunoscut opera) neagă unitatea omului, a lumii și a divinității.

17.7 *Hinduismul devoțional (bhakti)* are vechi rădăcini. Fie că devoțiunea e îndreptată spre Vișnu, Śiva sau Zeiță, ea își creează propriul cult, *pūjā*, care înlocuiește sacrificiile vedice (*yajña*), ca și propriile texte, precum *āgama* și *tantra*.

17.7.1 Prezentă deja în *Bhagavadgītā* ca una din cele trei căi ce duc la eliberare, *bhaktiyoga* stă în centrul unei uriașe scrieri vaișnavite, compusă din 18 000 de *śloka*, *Bhāgavata purāṇa*, potrivit căreia lui Vișṇu-Kṛṣṇa „nu-i place decât devoțiunea pură (*bhakti*), tot restul fiind de prisos (*anyad vidambanam*)“ (VIII 7, 52). Una din legendele fundamentale ale devoțiunii vaișnavite privește dragostea pe care tînărul Kṛṣṇa o inspiră acelor *gopi* (fetele care păzesc cirezile) și *rāsa-līlā*, dansul de iubire pe care îl dansează cu ele multiplicîndu-se de asemenea manieră încît fiecare *gopi* dansează și își mîngîie propriul ei Kṛṣṇa. Acest episod simbolic din *Bhāgavata purāṇa* a dat naștere principalei sărbători vaișnavite.

Devoțiunea pentru Vișnu își are sfinții și eroii ei. Poetul Kabīr, născut potrivit tradiției în casa unui musulman sărac, este obiectul venerației hindușilor și musulmanilor. În realitate, dacă Kabir are în vedere o unitate a religiei, el o face respingînd atît islamul cît și hinduismul, atît prescripțiile *paṇḍit*-ilor, cît și pe acelea ale *mollah*-ilor. Nici sufi, nici yogin, Kabīr se exprimă în limbajul, și personal și intemporal, al marilor mistici.

Caitanya, născut la Viśvambhara Miśra în Bengalul musulman (1486–1533), este cuprins la douăzeci și doi de ani de un elan de devoțiune, este inițiat de înțeleptul Keśava Bhāratī, apoi se mută la Puri (Orissa). Aici este deseori răpit în extaze și își instruiește discipolii în planurile lui Kṛṣṇa privind acest *kaliyuga*. De fapt, pentru a dobîndi eliberarea de *avidya*, gnosa nu mai este necesară, iubirea e de-ajuns. Caitanya recomandă fiecăruia să-și aleagă un anume personaj din legenda lui Kṛṣṇa și să experimenteze în sine însuși forma specifică de iubire pe care personajul respectiv o are pentru Kṛṣṇa. El însuși simte pentru Kṛṣṇa ceea ce simțea iubita sa Rādhā. Discipolii îl

consideră o întrupare simultană a celor două soții ale zeului. Caitanya a scris foarte puțin, dar i-a îndemnat pe alții să scrie. În secolul al XX-lea, cultul lui Kṛṣṇa-Caitanya a fost obiectul unei adevărate mișcări de „revival“, devenită internațională sub numele de *Krishna Consciousness* (1966).

Credincios al lui Rāma, poetul Tulsīdās (cca 1532–1623) transformă *Rāmāyāna* într-un poem devoțional *bhakti* a cărui popularitate e considerabilă.

17.7.2 *Cultul lui Śiva-Paśupata* este atestat încă din *Mahābhārata*. El a fost întemeiat de Lakulīśa (secolul al II-lea d.H.) și a căpătat o considerabilă importanță în sudul Indiei către secolul al VII-lea d.H. Există numeroase secte śaivite, multe dintre ele profesînd doctrine și practici yogine și tantrice. Adepții sectelor Kālamukha și Kāpālika erau desăvîrșiți în asceza antinomistă. Începînd cu secolul al VII-lea, se dezvoltă o literatură śaivită care recunoaște douăzeci și opt de *agama* ortodoxe și vreo două sute de tratate auxiliare (*upā-gama*). În afară de śaivismul doctrinal, există un śaivism devoțional și poetic, dezvoltat în special în linia celor șaizeci și trei de *Nāyanmāri*, mistici din Tamilnadu.

17.7.3 *O a treia zeităte* făcînd obiectul devoțiunii *bhakti* este Zeița (*devī*), numită adesea *mahādevī*, Marea Zeiță. Atestate începînd din secolul al VI-lea d.H., zeițele Durgā și Kālī au un aspect teribil și sînt cîteodată obiecte de cult sîngeros. În tantrism, în poziție centrală figurează Śakti.

17.7.4 *Tantrismul hinduist* precede probabil tantrismul budist (↔ 6.6); el este puternic implantat în India în secolul al VII-lea d.H. și înflorește în perioada care urmează, între secolele al IX-lea și al XIV-lea. Zeitățile lui au fost adoptate de hinduismul popular.

Deși există și un tantrism vaiṣṇava, Śiva și Śakti (energia feminină) a sa, sau numai Śakti singură, sînt zeii principali ai tantrismului. Diversele doctrine ale scrierilor tantrice, numite *āgama*, *tantra* ori *saṃhitā*, nu sînt originale. Ele împrumută multe elemente de *saṃkhya-yoga*. Practicile tantrice sînt extrem de elaborate și se întemeiază pe o filozofie subtilă, care seamănă mai mult sau mai puțin cu aceea a yogăi, dar se exprimă întotdeauna într-un „dublu limbaj“ ce conține aluzii sexuale. Ea pune accent pe meditația

asupra formulelor *mantra* comunicate discipolului în timpul inițierii (*dīkṣā*) sale, pe gesturi rituale (*mudrā*) și pe imagini simbolice (*maṇḍala*, între care cea mai simplă și răspândită este *yantra*), pe ceremonii complicate (*pūja*) și, în sfârșit, pe tehnici sexuale care nu presupun de altfel întotdeauna împreunarea rituală, nici reținerea ejaculării.

17.8 *Sikh*-șii. Cuvântul *sikh* derivă din cuvântul pali *sikkha* (sanskrită: *śiṣya*), „discipol“. Religia *sikh* poate fi considerată drept o ramură a misticii de tip *bhakti*.

17.8.1 *Bābā Nānak* (1469–1538), întemeietorul *sikh*-ismului, a manifestat o vocație religioasă precocă. Fiu de *kṣatriya* din Lahore (Punjab, azi Pakistan), el concepe un plan de a împăca hinduismul cu islamul și propovăduiește cîntînd, acompaniat la *rabab* (un instrument cu strune, de origine arabă) de un cîntăreț musulman. În urma unei experiențe mistice pe care a trăit-o la nouăsprezece ani, Nānak avea să declare: „Nu există hindus, nu există musulman“.

Doctrina lui poate fi considerată o reformare a hinduismului, în special în ceea ce privește politeismul, separația rigidă în caste și asceza ca o garanție a vieții religioase. A avut atît discipoli hinduși cît și musulmani.

Împotriva politeismului, Nānak propune un monoteism consecvent, care, prin insistența sa asupra imposibilității de întrupare a lui Dumnezeu, se inspiră din islam. Dar unirea extatică cu Dumnezeu este posibilă, și *guru*-șii *sikh* au dobîndit-o. De la hinduism, *sikh*-șii moștenesc doctrinele privind *māyā* (puterea creatoare a iluziei), reîncarnarea și *nirvāṇa* ca încetare a circuitului chinuitor al transmigrărilor. Brahmă, Viṣṇu și Śiva constituie treimea de zei creată de maya. Spre a atinge mîntuirea, este indispensabil să ai un maestru (*guru*), să repeți în minte Numele divin, să cînti rugăciuni și să te însoțești cu oamenii sfinți. Femeile sînt, la fel ca bărbații, beneficiarele învățăturilor maștrilor (*guru*), și deși unii guru practică poligamia, ea nu este generalizată. Asceza și mortificările sînt contrarii spiritului *sikh*. În fața lui Dumnezeu, toți oamenii sînt egali; castele nu sînt necesare.

17.8.2 *Gurul Nānak* a fost succedat de un *șir* de nouă *guru*, începînd cu al doilea, funcția devine ereditară: Angad

(1538–1552), Amar Dās (1532–1574), Rām Dās (1574–1581), Arjan (1581–1606), Har Gobind (1606–1644), Har Rāi (1644–1661), Har Krishan (1661–1664), Teg Bahādur (1664–1675), Gobind Singh (1675–1708). Angad fixează alfabetul sacru al *sikh*-șilor plecînd de la caracterele punjābi. Arjan a început construcțiile de la Har Mandar, Templul de Aur din mijlocul lacului de la Amritsar și stabilește textul scrierii *Granth Sāhib* sau *Nobila Carte a Sikh-șilor* (mai târziu *Adī Granth* sau *Prima Carte*), scriptura conținînd imnurile lui Arjan, Japji sau rugăciunea sacră alcătuită de Nānak, cîntecele primilor guru și ale celor cincisprezece precursori, ale misticilor hinduși sau musulmani, între care Kabīr (1380–1460), sfîntul din Benares care poate fi considerat precursorul direct al lui Nānak. Persecutat de suveranii musulmani mongoli care cuceriseră India de Miazănoapte (Moghulii, 1526–1658), Arjan îl așîță pe fiul său Har Gobind să ridice armele. Ostili alcoolului, tutunului și mortificărilor trupului, sikh-șii vor cultiva acele virtuți militare care îi vor transforma într-o adevărată forță militară, mai ales după executarea gurului Teg Bahādur în 1675. Fiul acestuia, Gobind Rai, supranumit Singh (Leul), după inițierea sa militară, stabilește Botezul Spadei (Khanda-di-Pāhul) care face din adepții care au depus jurămîntul Lei pînă la moarte. El orînduiește totodată regulile comunității sikh, ai cărei membri trebuie să poarte cei 5 K: *Kes* (plete), *Kangha* (pieptene), *Kripan* (sabie), *Kach* (pantaloni scurți), *Kara* (brățară de oțel). Desființînd toate diferențele de castă, Gobind Singh a ajuns șeful unei puternice armate de paria deveniți Lei. Înainte de moarte, el desființează funcția de guru. În onoarea lui s-a alcătuit o nouă *Granth*, cunoscută sub numele de *Granth a celui de al Zecelea Guru*; cartea conține rugăciunea (*Japji*) lui Gobind Singh, „Laudă Creatorului“ (*Akal Ustat*), imnuri închinat Spadei Sacre, simbol al puterii binefăcătoare a lui Dumnezeu, și „Drama miraculoasă“, o poveste în versuri despre cei zece guru.

- 17.9 *Neohinduismul* este o mișcare națională indiană care încearcă să integreze valorile occidentale și să facă înțelepciunea indiană accesibilă Occidentului. Reformatorul bengali Rammohan Roy (1774–1833) este partizan al occidentalizării Indiei și întemeiază în acest sens Brāhmo Samāj, în 1828. Idealurile acestei Brāhmo Samāj vor fi promovate de

toți șefii succesivi, Devendranath Tagore (1817–1905) și Keshab Candra Sen (1838–1884). În 1875, Swāmī Dayānanda (1824–1883) întemeiază Ārya Samāj, o organizație al cărei țel este să păstreze tradițiile religioase ale Indiei și să le facă cunoscute în lumea întreagă.

Întîlnirea crucială dintre Keshab Candra Sen și misticul bengali Rāmākṛishna (1836–1886) produce sinteza neove-dantică ce dă imaginea de azi în Occident a Indiei tradiționale, așa cum este ea propovăduită de ucenicul lui Rāmākṛishna, Vivekānanda (1863–1902), începînd din anul 1893, cînd a vizitat Parlamentul Religiilor din Chicago.

În acest climat religios s-a format omul politic Mohandas Gandhi (1869–1948), precum și Aurobindo Ghosh (1872–1950), mistic și yogin din Pondichery.

- 17.10 *Hinduismul popular* cunoaște numeroase sărbători, sezoniere sau legate de principalele evenimente ale vieții omului. Cele mai însemnate sărbători legate de zei sînt cele consacrate lui Indra (Rākhi-Bandhana), lui Kṛṣṇa (Kṛṣṇa-Jayante), lui Ganeśa (Ganeśa Caturthī), Zeiței (Navarātra), lui Śiva (Mahāśivarātri) etc. Printre practicile religioase mai mult sau mai puțin generalizate trebuie pomenite pelerinajele la locurile sfinte (*tīrtha*) de la izvoarele fluviilor, orașele sfinte precum Varanasi, Vṛndavan sau Allahabad, marile serbări religioase precum Jagannath din Puri etc.

Cultul religios casnic variază după castă, loc, evoluție a credințelor. În general, un brahman trebuie să salute răsăritul soarelui recitînd *gāyatrī mantra*, să prezinte ofranda de dimineață și libația datorată zeilor și strămoșilor și să facă *deva-pūjana* sau adorarea imaginilor zeilor păstrate într-o cameră specială, *iṣṭadevatā* sau „zeul favorit în fruntea casei“.

Evenimentele însemnate ale vieții sînt marcate de ceremonii speciale (*saṃskāra*): *saisava saṃskāra*, cele legate de nașterea copilului, *upanayana* (inițierea religioasă a pube-rului), *vivāha* (riturile de căsătorie) și *śraddha* (ritul funerar).

- 17.11 *Bibliografie.* Vezi în general Eliade, II 1, 64–82 și 2, 135–146; 191–195; A. Hiltebeitel, *Hinduism*, în ER 6, 336–360; Th. J. Hopkins și A. Hiltebeitel, *Indus Valley Religion*, în ER 7, 215–223; D.N. Lorenzen, *Saivism: An Overview*, în ER 13, 6–11; A. Padoux, *Hindu Tantrism*, în ER 14, 274–280; J. T. O'Connell, *Caitanya*, în ER 3, 3–4; K. Singh, *Sikhism*, în ER 13, 315–320.

Cîteva lucrări de introducere: Louis Renou, *l'Hindouisme*, Paris 1951; Thomas J. Hopkins, *The Hindu Religious Tradition*, Belmont 1971; Madeleine Biardeau, *L'Hindouisme: anthropologie d'une civilisation*, Paris 1981; David R. Kinsley, *Hinduism: A Cultural Perspective*, Englewood Cliffs 1982. Despre Vede, a se vedea Jean Varenne, *Le Véda, premier livre sacré de l'Inde*, 2 vol., Paris 1967. Cu privire la viziunea despre lumea în hinduismul antic, vezi Louis Renou și Jean Filliozat, *L'Inde classique*, 2 vol., Paris 1947-49; Jan Gonda, *Les Religions de l'Inde*, vol. I, Paris 1962; Madeleine Biardeau et Charles Malamud, *Le Sacrifice dans l'Inde ancienne*, Paris 1976; Madeleine Biardeau, *Cosmogonies puraniques*, Paris 1981. Despre mitologia indiană, vezi Wendy Doniger (O'Flaherty), *Hindu Myths*, Harmondsworth 1975; *Dreams, Illusions and Other Realities*, Chicago 1984; *Other Peoples' Myths*, New York 1988.

Despre yoga, vezi M. Eliade, *Le Yoga: Immortalité et liberté*, Paris 1964.

Despre mișcările bhakti, vezi V. Raghavan, *The Great Integrators: The Saint-Singers of India*, Delhi 1966.

Despre sikh, vezi Khushwant Singh, *A History of the Sikhs*, 2 vol., Delhi 1983.

Religiile HITTIȚILOR

18.1 De la mijlocul mileniului al doilea î.H. pînă la năvălirile de la începutul secolului al XII-lea î.H., *imperiul hitiților* cuprindea aproape toată Anatolia (Turcia de azi). Diversitatea sa lingvistică și religioasă se datora diversității etnice a popoarelor care îl cuprindeau: hattieni, hurriți, semiți și hitiți (indo-europeni). O mare parte din miturile pe care le vom examina aici nu sînt așadar de origine hittită, dar au fost încorporate lumii și cultului hittit. La apogeul imperiului, capitala lui era Hattușaş Boğasköy, pe platoul anatolian central. Săpăturile arheologice de la Boğasköy au restituit lumii tăblițe cuneiforme, statui, mai multe temple și sanctuarul sau mormîntul săpat în stîncă de la Yazilikaya, pe care se întemeiază în mare parte cunoașterea noastră despre cultura hitiților.

Panteonul divin al hitiților era foarte vast, dar zei importanți erau numai cîțiva, care erau venerați în templele de la orașe. Ca peste tot în Orientul Apropiat, zeitățile locuiau efectiv în templele lor, sub formă de statui pe care preoții le spălau, le îmbrăcau, le hrăneau și le distrau. În anumite zile de sărbătoare, foarte numeroase în calendarul hittit, imaginile erau scoase din lăcașurile lor. Templele aveau, în afară de funcția lor religioasă, și un rol economic. Ele serveau ca depozite de hrană și posedau ogoare proprii, cu propriii lor țărani și meșteșugari. Zeii cei mai însemnați erau: zeul Furtunii al cărui nume hurrit era Teșub, fiul său Telipinu și Marea Zeiță, cu multe nume și chipuri, venerată mai ales ca zeiță a soarelui din Arinna. Zeii aveau adesea soții.

Regalitatea hitiților era o instituție sacră. Chiar în vreme de război, regii hitiți veneau în grabă acasă ca să poată

prezida ceremoniile religioase. Întovărășiți adesea de regine, ei reprezentau, în funcția lor de mari preoți care aduceau slujbe divine, întreg poporul în fața zeilor. După moarte, ei înșiși deveneau zei și statuile lor primeau onoruri divine.

Una din funcțiile cele mai importante ale cultului oficial era divinația. Ea includea numeroase procedee, de la interpretarea viselor regale pînă la extispicii sau prevestirea după examinarea configurației măruntaielor unei victime animale, în manieră meosopotamiană. Există mărturii scrise și cu privire la alte practici divinatorii precum observarea zborului păsărilor, mișcărilor șerpilor și ale animalelor pentru jertfă. Majoritatea tehnicilor divinatorii constau dintr-o serie de întrebări cu răspuns binar (da/nu) menite să închege un tablou general al situației. Răspunsurile erau citite într-o tăbliță în careuri pe care erau reprezentate norocul regelui, starea timpului sau războiul, tăbliță pe care se mișca o figurină. Aceste consultări oraculare aveau loc atunci cînd zeul sau zeița se arătau supărați.

18.2 *Mitologia.* Mînia și ritualul de împăcare a zeilor constituiau miezul mitului despre zeul care dispare. Cel ce se eclipsează este zeul Telipinu, și această ocultare a sa provoca dezastre naturale. (Într-o situație de acest fel, preoții determinau cauzele mîniei zeului și încercau să-l liniștească.) În mit, o albină trimisă de zeiță îl găsește pe Telipinu dormind, îl înțeapă și acesta sare ca ars. Prin ritual și formule ceremoniale, zeița Kamrușepa reușește să-l domolească pe Telipinu, care se reîntoarce la o dispoziție pașnică.

Un alt mit despre absența și întoarcerea unui zeu utilizează tema binecunoscută, atît în Orientul Apropiat cît și în Grecia, a luptei unui zeu cu un monstru. Șarpele Illuyanka l-a învins pe zeul Furtunii și zeița Inara îi propune atunci omului Hupașiya să se bată cu șarpele. Hupașiya acceptă, cu condiția ca zeița să i se dea. Inara pregătește un ospăț în care șarpele Illuyanka și copiii lui mănîncă și beau atît de mult încît nu mai pot coborî în găurile lor. Hupașiya îi leagă cu o frînghie, iar zeul Furtunii vine și îi omoară. Aceeași tăbliță prezintă o altă versiune, în care Illuyanka l-a învins pe zeul Furtunii și i-a răpit inima și ochii. Zeul Furtunii are un fiu cu o pămînteancă, și acest fiu se însoară cu fiica lui Illuyanka. Obiceiul era ca socrul să acorde gine-

relui orice acesta va cere. În acest caz, fiul cere înapoi ochii și inima tatălui său. Regăsindu-și condiția de luptă, zeul Furtunii îl învinge pe Illuyanka și îl omoară. Dar ei e obligat să-și omoare și fiul, care trebuia să-i rămână fidel socrului.

Un alt mit descrie lupta pentru putere a primilor zei. Întîiul monarh al zeilor a fost Alalu, răsturnat nouă ani mai târziu de paharnicul său, Anu. Kumarbi, fiul lui Alalu, îl slujește pe Anu vreme de nouă ani, apoi îl detronează și îl împiedică să fugă la cer, răsturnîndu-l la pămînt și mușcîndu-i părțile genitale. Rămas însărcinat ca urmare a acestei isprăvi, Kumarbi va da naștere la trei zei, din care unul va fi Teșub, zeul Furtunii și urmașul lui Kumarbi.

În episodul următor al mitului, *Cîntecul lui Ullikummi*, Kumarbi încearcă din răspuțeri să pună mîna din nou pe tronul zeilor. Impregnînd cu sperma sa o stîncă mare, Kumarbi va da naștere unui teribil uriaș de piatră Ullikummi, care crește înalt pînă în cer și îl învinge pe Teșub, punînd în primejdie existența zeilor și a oamenilor. Dobîndind la începuturi, din partea zeilor celor vechi, cuțitul cu care se despărțise cîndva cerul de pămînt, zeul Ea îl dăruiește zeilor înfricoșăți. După ce, cu ajutorul cuțitului, taie picioarele uriașului de piatră, Teșub izbutește să-l învingă pe Ullikummi.

- 18.3 *Bibliografie.* Eliade, H 1, 43, 47; H. Hoffner, Jr., *Hittite Religion*, în ER 6, 408–414. Texte traduse de M. Vieyra, în R. Labat, *Les Religions du Proche-Orient: Textes et traditions sacrées babyloniennes, ougaritiques et hittites*, Paris 1970. O lucrare specială: O. R. Gurney, *The Hittites*, Harmondsworth, 1972 (1952).

Religiile INDO-EUROPENILOR

19.1 Ideea unei *înrudiri lingvistice* între limbi precum sanscrita, greaca și latina este destul de tîrzie (1786). Termenul de „indo-european“ este în uz din 1816, acela (de tristă amintire) de „arian“ din 1819; în fine, termenul naționalist de „indo-germanic“, care n-are mai mult înțeles decît, să zicem, „indo-slav“ sau „indo-grecesc“ și-a început cariera în 1823. Primul lingvist indo-european a fost germanul Franz Bopp (1791–1867).

Filologii din secolul al XIX-lea nutreau cu seriozitate ideea reconstrucției unei limbi indo-europene comune, numită „proto-indo-europeană“ (PIE), ca și cum ea ar fi existat cu adevărat. Majoritatea savanților de azi consideră PIE o pură ficțiune.

19.2 Dacă n-au avut niciodată o limbă comună, *indo-europenii* par să provină dintr-o regiune comună, pe care arheologii au identificat-o uneori cu bazinul inferior al Volgăi, de unde triburi seminomade de războinici patriarhali roiesc în mai multe valuri începînd de la jumătatea mileniului al V-lea î.H., formînd cultura zisă a *curganelor* sau a tumulilor funerari. Spre 3000 î.H., al doilea val de curgane atestă un al doilea centru de difuziune care corespunde îndeaproape cu ceea ce majoritatea lingviștilor desemnează ca „patrie a indo-europenilor“. Această zonă se întinde, spre 2500 î.H., din munții Urali pînă la Loara și de la Marea Nordului pînă în Balcani. Potrivit teoriei cercetătoarei Marija A. Gimbutas, cultura patriarhală a indo-europenilor distruge o cultură uniformă, matriarhală și pașnică, ce a subîntins întreaga Europă veche timp de douăzeci de mii de ani, din paleolitic pînă în neolitic. Principala caracte-

ristică a culturii acesteia era adorarea unei zeițe cu mai multe atribute. În epoca bronzului (1600–1200 î.H.), marea majoritate a popoarelor Europei este de origine indo-europeană, singură excepție notabilă fiind cea a finezilor, popor fino-ugric din Ural.

19.3 *Religiile* popoarelor indo-europene prezintă trăsături comune, care au fost remarcate de mitologii comparațiști din secolul al XIX-lea, Adalbert Kuhn (1812–1881) și Friedrich Max Müller (1823–1900). Cercetării comparate i-a dat o nouă dimensiune Georges Dumézil (1899–1986), elevul lingvistului Antoine Meillet (1866–1936) și al sociologului Émile Durkheim (1858–1917). În 1938 Georges Dumézil a elaborat prima oară teoria celor „trei funcții” din societatea primitivă a indo-europenilor: sacerdotală, războinică, producătoare. În expozeul clasic al doctrinei sale (1958), G. Dumézil afirmă că aceste trei funcții deosebesc societatea indo-europeană de oricare alta. Această schemă tripartită, întemeiată pe clasa preoților, cea a militarilor, cea a producătorilor, s-ar oglindi, după Dumézil, la toate nivelurile de cultură și chiar și în psihologia popoarelor indo-europene. Dumézil o regăsește în religiile indiană, iraniană, romană, germanică și conchide că ea trebuie să existe și la celți, greci și slavi, dar că documentele sînt insuficiente pentru a-și corobora interpretarea.

19.4 *Bibliografie.* În general, v. I. P. Couliano, art. „Ancient European Religion”, în *Encyclopaedia Britannica*, ediția nouă. Privitor la religia matriarhală a străvechii Europe, vezi Marija Gimbutas, *The Goddesses and Gods of Old Europe 6500–3500 BC. Myths and Cult Images*, London 1982; despre împrăștierea indo-europenilor, vezi mai ales Edgar C. Polomé (ed.), *The Indo-Europeans in the Fourth and Third Millennia*, Ann Arbor 1982. Teoria clasică a lui G. Dumézil a fost exprimată în lucrarea sa *Idéologie tripartite des Indo-Européens*, Bruxelles 1958. Vezi și J. Bonnet (red.), *Georges Dumézil: Pour un Temps*, Paris 1981.

ISLAMUL

- 20.0 *Cuvîntul islām* provine din a patra formă verbală a rădăcinii *slm*: *aslama*, „a se supune“, și înseamnă „supunere (față de Dumnezeu)“; *muslim*, musulman, este participiul activ al verbului: „(cel) care se supune (lui Dumnezeu)“.

Una din cele mai importante religii ale omenirii, islamul este azi prezent pe toate continentele. El este dominant în Orientul Mijlociu, în Asia Mică, în regiunea caucaziană și în nordul subcontinentului indian, în Asia de Sud și Indonezia, Africa de Nord și de Est.

- 20.1 *Arabia înainte de islam* a fost teritoriu al politeismului semitic, al iudaismului arabizant și al creștinismului bizantin. Ținuturile din Nord și Est, străbătute de marile drumuri comerciale, au fost adînc influențate de elenism și de romani. În vremea lui Muḥammad (= Mahomed), cultul zeilor tribali respinsese pe ultimul plan vechea religie astrală a Soarelui, Lunii și a lui Venus. Principala zeitățe tribală era adorată sub formă de piatră, meteoritică sau nu, arbore sau lemn. I se ridicau sanctuare, i se prezentau ofrande, i se jertfeau animale. Existența spiritelor atotprezente, răutăcioase uneori, numite *ginni* era universal recunoscută și înainte și după instaurarea islamului. Alături de marile zeițe arabe era venerat Al-lāh („Dumnezeu“). Principalele practici religioase erau sărbătorile, posturile și pelerinajele. Erau cunoscute, de asemenea, henoteismul și monoteismul cultului lui al-Raḥmān. Mari și însemnate triburi de evrei se stabiliseră în centre urbane cum era cel din oaza Yathrib, care avea să fie numit mai târziu Medina (Madīna, „Orașul“). Misiunile creștine făcuseră cițiva prozeliti (unul se cunoaște chiar în familia

primei soții a lui Muḥammad). În secolul al VI-lea d.H., Mecca (Makka), cu sanctuarul de la Ka'ba conținând celebrul meteorit negru, era deja centrul religios al Arabiei centrale și un important oraș comercial. Toată viața sa, Muḥammad avea să-i deplîngă structurile sociale, grosolănia cetățenilor ei, deosebirile de avere, moralitatea lor decăzută.

20.2 *Muḥammad* s-a născut într-o familie de negustori din Mecca (familia Hasim, tribul Qurayș) către anul 570. Sărăcit prin moartea părinților și apoi a bunicului său, el se lansează în negustorie. La douăzeci și cinci de ani se însoară cu stăpîna sa, o văduvă bogată, în vîrstă de patruzeci de ani, Hadige. Către anul 615, într-una din meditațiile sale solitare care îl mînau periodic într-o grotă de lîngă Mecca, el a început să aibă viziuni și revelații auditive. Potrivit tradiției, arhanghelul Gabriel i-a apărut și arătîndu-i o carte i-a poruncit să citească (*Iqra'!*, „Citește“). Muḥammad s-a dezvinovățit de cîteva ori că nu știe să citească, dar îngerul a stăruit și profetul sau apostolul (*rasūl*) lui Dumnezeu a putut citi fără poticnire. Dumnezeu i-a revelat, la fel ca altădată profeților lui Israel, incomparabila sa grandoare și josnicia oamenilor în general și a meccanilor în special. O vreme, Muḥammad n-a vorbit despre revelațiile sale și despre misiunea sa profetică decît celor din imediata sa apropiere, dar cercul credincioșilor a devenit din ce în ce mai mare și frecvența întîlnirilor tot mai susținută. La capătul a trei ani, Muḥammad începu să-și propovăduiască mesajul său mono-teist, întîlnind mai degrabă opoziție decît aprobare, în așa măsură încît membrii clanului său trebuiră să-i asigure protecția.

În anii următori, el avu numeroase alte revelații, din care multe aveau să constituie teologia Coranului. Una din revelații, revocată mai tîrziu și atribuită Diavolului, rezerva unui grup de trei zeițe locale rolul de mijlocitoare pe lîngă Allah. Pe măsură ce profetul cîștiga aderenți și opoziția față de cele propovăduite de el devenea tot mai îndîrjită. Era acuzat de minciună, i se cerea să facă minuni pentru a-și dovedi calitatea de profet; într-un cuvînt, viața îi era în pericol. El începu să caute deci noi locuri de răspîndire pentru mișcarea sa, și acestea îi fură oferite de triburile din Medina, un oraș situat la 400 km spre miază-noapte de Mecca, adăpostind și numeroși evrei. Partizanii

lui Muḥammad încep să se instaleze în Medina, iar în 622 Muḥammad însuși și sfetnicul său Abū Bakr pleacă în secret la Medina. Acest eveniment, numit *Hiġra*, „Emigrarea“ (Hegira), marchează debutul erei islamice. Dar transpunerea în anii erei creștine nu se face pur și simplu prin adăugarea cifrei 622 la anul Hegirei, deoarece calendarul religios islamic este lunar și nu are decît trei sute cincizeci și patru de zile.

În cei zece ani de exil petrecuți la Medina, Muḥammad a continuat să primească revelații divine. Fixate în scris, alături de cuvintele și faptele profetului, *ḥadīṭ*, care constituie și ele tradiția, aceste revelații constituie rodul vieții musulmane. În tot acest timp, Muḥammad a avut grija cîrmuirii vieții religioase a credincioșilor săi; el a întreprins și numeroase expediții de pedepsire împotriva vrăjmașilor Medinei și mai ales împotriva Meccăi, atacîndu-i caravanele. Aceste acțiuni militare au dus la stare de război între cele două orașe, război în cursul căruia au avut loc tratative în vederea convertirii meccanilor. În cele din urmă, Muḥammad și armata sa au ocupat Mecca, orașul-cetate care a devenit punctul de orientare (*qibla*) a rugăciunii și loc de pelerinaj (*ḥaġġ*) al tuturor musulmanilor. După ce a făcut din islam o putere redutabilă, Muḥammad a murit în 632 la Medina, fără să lase un moștenitor masculin.

20.3 Cuvîntul *Qur'ān* (Coran), de la *qara'a*, „a citi, a recita“, reprezintă pentru musulmani cuvîntul lui Dumnezeu transmis de Gabriel profetului Muḥammad, ultimul din linia profeților biblici. E vorba, dacă vrem, de un nou „Nou Testament“, care nu contrazice, ci confirmă și întărește Biblia evreilor și a creștinilor. Dar Coranul are și, aidoma lui Iisus Hristos în interpretarea platonizantă a Evangheliei lui Ioan și a Părinților, funcția de logos, de Verb veșnic al lui Dumnezeu creatorul. În ceea ce îl privește, Muḥammad nu își asumă un atare rol; după el logosul nu poate fi întrupat într-un personaj uman. Deși ales și fără greșală, Muḥammad este doar om în întregime. Revelațiile au fost redactate, în majoritatea lor, de profet și de secretarii săi. După moartea profetului existau numeroase texte scrise și numeroși martori își aminteau cuvintele sale. Textul complet al Coranului s-a constituit sub primii califi; variantele au fost suprimate. Coranul constă din 114 capitole numite *sūrah*, care conțin un număr variabil

de versuri numite *āyāt*. Capitolele nu sînt dispuse în ordine cronologică sau topică, ci în raport invers cu lungimea lor, astfel încît majoritatea primelor revelații poetice de la Mecca se află la sfîrșitul cărții, iar *sūrah*-ele cele mai lungi se află la început. Fiecare *sūrah* are un titlu, și toate afară de una singură încep cu versul numit *Basmallah*: „În numele lui Dumnezeu, Atotiertătorul, Atotmilostivul“ (*Ba-sm-allāh al-raḥmān al-raḥīm*). Multe din ele sînt marcate cu litere simbolice, indicînd poate culegerea de care aparțineau. Cartea este în proză rimată și conține o frumoasă și puternică imagistică.

Apariția Coranului a realizat intenția islamică originală, aceea de a deschide arabilor accesul către comunitatea zisă a „popoarelor cărții“, precum evreii și creștinii, care aveau Tora și Evangheliile. Cele două teme principale ale Coranului sînt monoteismul și puterea lui Dumnezeu, apoi natura și soarta oamenilor în raportul lor cu divinitatea. Dumnezeu este unicul creator al universului, al oamenilor și al spiritelor, el este drept și binevoitor. El primește nume care îi descriu atributele, precum Atotștiutor, Atotputernic. Oamenii sînt sclavii privilegiați ai Stăpînului. Ei au și posibilitatea de a ignora poruncile lui Dumnezeu, fiind adesea induși în ispită de îngerul căzut Īblis (Satan), alungat din cer pentru că nu a voit să se închine lui Adam (2, 31–34; episodul se află de timpuriu și în apocrifa *Viața lui Adam și a Evei*). În ziua mării Judecări, toți morții vor învia, vor fi cîntăriți și trimiși în iad sau în rai pentru veșnicie. Coranul reinterpretează mai multe istorii biblice (Adam și Eva, peripețiile lui Iosif, monoteismul lui Avraam și Ismail) și numeroase exhortații morale, care formează, împreună cu tradițiile privind viața profetului, baza legii islamice (*šarʿa*). Sînt recomandate generozitatea și veracitatea, iar egoismul negustorilor meccani este condamnat cu vehemență. Practicile fundamentale ale vieții religioase a musulmanului sînt rugăciunile zilnice (*ṣalāt*), milostenia, postul Ramadanului și pelerinajul la Mecca. Formula de cult public musulman a fost stabilită la sfîrșitul secolului al VII-lea. Fiecare musulman trebuie să rostească cele cinci rugăciuni zilnice, vestite prin convocarea (*adhān*) cîntată de *muezzin* din vârful *minaretului* (*manāra*). Nu este absolut necesar ca musulmanul să se afle în moschee. Oriunde ar fi, el trebuie să facă abluțiunea rituală (*wudūʿ*), apoi să se întoarcă cu fața spre Mecca (*qibla*), să recite părți

din Coran, cum ar fi *šahada* (crezul musulman) și *takbīr* (*Allahu akbar*, Dumnezeu este mare), și să se prosterneze de două sau de mai multe ori (*raka'āt*). În moschee, *qibla* este marcată printr-o nișă, numită *mihrāb*. Rugăciunile obișnuite au loc sub îndrumarea unui *imam*. În fiecare vineri (*yawm al-jum'a*), înlocuitorul califului sau al prim-ministrului acestuia (*khaṭīb*), care se adresează credincioșilor dintr-un amvon (*minbar*), rostește o predică (*khuṭba*) înaintea adunării credincioșilor din moscheea catedrală. Moscheile nu au altar, căci ele nu sînt temple de jertfă ca unele biserici creștine, nici locuri în care se depozitează sulurile sfinte ale revelației scrise ca sinagogile evreiești. Totuși moscheea (*masjid*) este un loc sacru; ea poate conține mormîntul unui sfînt sau relicve ale Profetului.

Reforme sociale și legale au continuat reforma religioasă a lui Muḥammad. În acest fel, tradiția musulmană stă la baza justiției civile, regulile de comportare dintre soți, dintre părinți și copii, dintre stăpîni și sclavi, dintre musulmani și nemusulmani. Este interzisă camăta. Sînt instituite legi alimentare. Femeia capătă un statut mai bun; ea primește jumătate din moștenirea pe care o poate primi un moștenitor masculin. Coranul stabilește la patru numărul soțiilor permise, dar consideră că una singură e de recomandat. Privitor la această practică, opiniile savanților se contrazic.

20.4 *Succesiune și secesiune.* La moartea lui Muḥammad (632 d.H.), cînd vărul și ginerele său 'Ali ibn Abī Ṭālib și unchiul său Ibn 'Abbas privegheau trupul neînsuflețit, alți partizani s-au strîns deoparte ca să aleagă un succesor sau un calif (*khalifa*, de la *khlf*, „a urma“). Titlul va ajunge să însemne mai apoi faptul că un calif unește în persoana sa două funcții care la toți oamenii obișnuiți sînt separate: funcția militară de conducător al credincioșilor (*amīr al mu'minīn*) și funcția religioasă de imam al musulmanilor (*imām al-muslimīn*). În zori, după lungi deliberări, adunarea a hotărît ca primul succesor să fie Abū Bakr, socru al profetului și însoțitor în hegira la Medina, desemnat de însuși Muḥammad să supravegheze, în locul lui, rugăciunile în comun. În primii doi ani ai califatului său, Abū Bakr fixează definitiv dominația musulmană asupra Arabiei și întreprinde expediții împotriva beduinilor răsculați și împotriva Siriei bizantine. Succesorul lui Abū Bakr și al

doilea calif în linie sunnită, 'Umar (634–644), cucerește Siria și o bună parte din Egipt și Mesopotamia. Marile secesiuni religioase încep o dată cu moartea lui 'Umar; ele vor sfârși prin a produce un număr mare de secte, număr pe care tradiția l-a socotit a fi de 272. Într-adevăr, partizanii lui 'Alī, văr și ginere al profetului, căsătorit cu fiica lui, Fâtima, se așteptau ca acum 'Alī să fie investit cu demnitatea de calif, dar aristocratul 'Uthmān (644–656) din familia Umayyazilor meccani, vechi adversar al lui Muḥammad, a fost ales în locul său. Ideologia „celor ce resping pe primii califi“, numiți *rawāfiḍ*, șiiți („partizani“; de la *šī'at* 'Alī, „partidul lui 'Alī“), cere ca succesiunea la califat să se efectueze după regulile de rudenie cele mai strânse. După ei, califul trebuie să fie nu numai din tribul Qurayșit, ci și din familia Hașim și descendent legitim din Fâtima cu 'Alī ibn Abī Ṭālib. Altfel spus, Șī'a a vrut să întemeieze dinastia alizilor, dar soarta a decis în favoarea umayyazilor (omeiazii).

În 656, umayyadul 'Uthmān e asasinat de un grup de partizani ai lui 'Alī, care nu se dezice de ucigași. Ales Calif (fiind al patrulea în ordinea sucesiunii sunniților), 'Alī va trebui să înfrunte un duo de temut care îl acuză de complicitate la omor: puternicul guvernator umayyad al Siriei, Mu'āwiya, și dibaciul său general 'Amr ibn-Ās, cuceritorul Egiptului. Când 'Alī era pe punctul de a câștiga bătălia de la Șiffin pe Eufrat împotriva lui Mu'āwiya (657), 'Amr ibn al-Ās a ridicat foi din cartea Coranului în vârful lăncilor ostașilor săi, și armata lui 'Alī a dat înapoi. 'Amr ibn al-Ās în persoană propune un arbitraj între 'Alī și Mu'āwiya și îl reprezintă pe acesta din urmă cu atîta șiretenie, încît șiiții s-au trezit tratați ca învinși. O nouă complicație se ivește și ea îl face pe 'Alī, și mai mult, prizonierul nobilelor sale scrupule: un grup însemnat al armatei sale, khariğīții sau „schismaticii“, prin excelență (de la *khrğ*; „a ieși, a pleca“), nu a recunoscut arbitrajul făcut de oameni, spunînd că „nu există altă judecată decît aceea a lui Dumnezeu“ (*lā ḥukmatu illa Allāh*). Khariğīții, puritanii islamului, nu se preocupau de stabilirea liniilor succesiunii dinastice. Ei vroiau ca demnitatea de calif să fie electivă și să revină celui mai evlavios musulman, fără deosebire de trib sau de rasă: dacă o merită, un sclav etiopian ar putea avea mai mult drept să-și asume califatul decît un qurayșit. Doctrina lor se distanța hotărît și

prin alte trăsături de aceea a majorității musulmanilor, pentru care a deceda din calitatea de membru al comunității musulmane ('*umma*') era la fel de serioasă, dacă nu și mai gravă, decât excomunicarea în creștinismul medieval. Or, contrar puritanilor mai târzii din creștinism, pentru puritanii musulmani credința nu era suficientă; socoteau așadar că e nevoie și de fapte. Ca atare, un musulman care greșește încetează să mai facă parte din comunitatea musulmană. Această nobilă grijă a khariğiților pentru curățenie morală se întâlnea cu scrupulul adevărului istoric; ei afirmau ideea potrivit căreia Coranul nu ar fi în întregime revelat. În loc de a-l combate pe Mu'āwiya, 'Alī s-a întors împotriva khariğiților care, descleștîndu-se din împotrivirea față de Mu'āwiya, l-au eliminat pe 'Alī asasinîndu-l în 661. Califatul revine lui Mu'āwiya, întemeietorul dinastiei Umayyazilor din Damasc (661–750).

- 20.5 *Expansiunea teritorială.* Primii patru califi (632–661) cuceriseră Orientul Apropiat, din Iran pînă în Egipt. Damascul a fost luat în 635, Ierusalimul, Antiohia și Basra în 638. Au urmat, în ritm rapid, noi cuceriri: Persia (637–650), Egiptul (639–642). Din 661 pînă la 750 Umayyazii din Damasc au continuat expansiunea teritorială a califatului spre răsărit (Afganistan) și spre apus (Africa de Nord și Spania). Exploatînd cu dibăcie caracterul berberilor — care au știut totuși să reziste cuceririi manipulînd instrumentele schismei (khariğite, în special) — armata musulmană a traversat Ifriqiya (nordul Africii) și a ajuns pînă la *Maghrib al-aqsā*, în extremul vest, la strîmtoarea Gibraltar, urmărind, cu sprijinul probabil al guvernatorului bizantin din Ceuta și al evreilor persecutați din centrele urbane, cucerirea lui Al-Andalus (etimologie necunoscută, poate de la *Vandalicia*), regatul vizigoților din Peninsula Iberică, incluzînd Spania și Portugalia de azi. După căderea capitalei de la Toledo, arabii erau stăpîni absoluți pînă în Pirinei. Elanul lor s-a oprit la poalele munților, mai ales cînd Carol Martel le-a oprit la Poitiers (732) înaintarea în Franța. Detronați în 750 de abassizii din Bagdad, umayyazii aveau să se refugieze în Al-Andalus. Splendidul califat al Córdobei s-a menținut din 756 pînă în epoca anarhiei „regilor de partide“ (*reyes de taifas*: de la 1031 la 1090), cînd statele creștine din nordul Spaniei au făcut străpungeri decisive, cucerind Toledo în 1085. Ocupată succesiv de dinastiile berbere ale almoravizilor

(1090–1145) și ale almohazilor (1157–1223), Spania avea să fie evacuată treptat de musulmani, care s-au menținut totuși pînă în 1492 pe o fîșie îngustă de pămînt de pe coasta mediteraneană, emiratul nasrid al Granadei. În 827, aghlabizii din Ifriqiya au pornit să cucerească Sicilia și sudul Italiei, de unde aveau să fie respinși de bizantini. Insula a fost ocupată în 902, a devenit fatimidă în 909 și aproape independentă în 948. Ea a fost cucerită de normanzi în 1091. Începînd din secolul al XI-lea, puternicii islamului ajung turcii, islamizați din secolul al X-lea; în special selgiucizii, care pun mîna pe tronul abbasizilor în 1058. Ei vor fi răsturnați în 1528 de mongoli (islamizați pe la 1300), care au ocupat Irakul, dar vor fi stopați net de turcii mameluci care vor controla Egiptul pînă la ocupația otomană din 1517. Din secolul al XIV-lea pînă în secolul al XIX-lea, islamul este reprezentat în primul rînd de puternicul Imperiu otoman, întemeiat în 1301 în Asia Mică. În 1453, otomanii cuceresc Constantinopolul, care le devine capitală (Istanbul). La est, turcii mameluci își instalează sultanatul la Delhi (1206–1526). Din 1526 pînă în 1658, India de nord va fi supusă imperiului islamic al Marilor Moguli, urmași ai mongolilor. Indonezia și Malaiezia au fost în mare parte convertite prin intermediul rutelor comerciale dinspre țările musulmane. Același lucru și în ce privește unele zone din Africa subsahariană.

20.6 *Schisme*le islamului au întotdeauna trei dimensiuni inextricabile: genealogică, teologică, politică. În ciuda divergențelor lor, marile grupuri religioase nu pun la îndoială islamitatea adversarilor, ci numai ortodoxia lor. Frontierele islamului nu exclud decît anumite secte de „extremiști“, *ghulat*, care proclamă divinitatea imamilor și credința în metensomatoza sufletelor (*tanāsukh al-arwāh*).

Fatima a avut cu 'Alī, doi fii: Ḥasan și Ḥusain. La moartea lui 'Alī, șiiții din Kufa, Irak, l-au încurajat pe Ḥasan să ceară domnia, dar Ḥasan a renunțat public, pe un preț considerabil, la califat și și-a sfîrșit zilele la Medina, în 670 sau 678. La moartea lui Mu'āwiya, în 680, Ḥusain și ai săi au voit să se unească cu partizanii lor din Kufa, dar au fost prinși de călăreții trimiși de Yazīd, fiul și urmașul la domnie al lui Mu'āwiya. La 10 Muḥarram (octombrie) 680, Ḥusain a fost ucis într-o încăierare la Karbalā. Pînă azi, Āšūrā („a zecea“ [zi a lunii octombrie]) este zi de doliu a

șiiților. O dată mort Țusain, nădejtile șiiților din Kufa s-au îndreptat asupra unui fiu natural al lui ‘Alī, Muḥammad ibn al-Ḥanafīya (adică fiul Ḥanafitei), care a fost, împotriva voinței lui, proclamat calif direct desemnat de Allah (*Mahdī*) de nobilul al-Mukhtār, cu sprijinul „clienților“ (mawālī), al populației autohtone convertite la islam. Dar Muḥammad ibn al-Ḥanafīya s-a desolidarizat total de al-Mukhtār și a continuat să trăiască liniștit la Medina multă vreme după sfârșitul crunt al acestuia. Un partizan al lui al-Mukhtār, Kaisān, a elaborat prima doctrină șiiță, potrivit căreia singurii califi legitimi ar fi fost ‘Alī, Ḥasan, Țusain și Muḥammad. Unii au refuzat să creadă în moartea celui din urmă și titlul de Mahdī a început să-l desemneze pe califul ascuns în măruntaiele muntelui, a cărui sosire în lume va fi precedată de semne eshatologice.

- 20.6.1 *Cea mai influentă dintre doctrinele șiiite avea să fie a califilor din descendența martirului de la Karbalā, care avea un fiu și un nepot, amîndoi cu totul străini de nădejtile mișcării* šī‘a: ‘Alī, supranumit Zain al-‘Abidīn, și fiul său Muḥammad al-Bāqīr. Mai interesat de lupta împotriva umayyazilor, Zaid ibn ‘Alī, fratele vitreg al lui Muḥammad al-Bāqīr, se arată conciliant față de primii doi califi, dar le neagă umayyazilor dreptul la domnie, socotind că linia califatului ar trebui să fie hașemită, nu ereditară. Zaid a murit în 740, lupta sa abia începuse.

La puțin timp după aceea, cu sprijinul șiiților, familia hașemitului Ibn ‘Abbās, unchiul profetului, a reclamat demnitatea de calif. În 749, steagurile negre ale abbasizilor au înlocuit la Kufa steagurile albe ale umayyazilor. Abbasizii, care și-au instalat noua capitală la Bagdad, au întrerupt toate legăturile cu șiiții, care practic îi aduseseră la putere, urmărindu-i totuși cu multă atenție pe urmașii lui ‘Alī.

Între ei, personajul cel mai important din istoria celor două mari curente șiiite este, fără îndoială, Ĝa‘far al Sādīq (Cel Drept), care s-a distanțat net de aceia care îi propuneau califatul, ca și de extremiștii care îl divinizau. Ĝa‘far avea trei fii, ‘Abdallāh al-Aftāḥ, Isma‘īl și Mūsā al-Kāẓim. Isma‘īl (755) a murit înaintea tatălui său, ‘Abdallāh a murit și el la cîteva luni după el (766). Șiiții numiți Ithnā‘așariya sau „duodecimani“ (care recunosc doisprezece califi), cei mai numeroși și puternici pînă azi în Persia, au trecut califatul de la Ĝa‘far,

care murise, lui Mūsā, supranumit al-Kāzim (a fost prizonierul abbasidului Harūn al-Rašid la Bagdad), și urmașilor lui: 'Alī al-Riḍā desemnat succesor al lui Al-Mā'mūn în 817, Muḥammad al-Ġawad, 'Alī al-Hādī și Ḥasan al-'Askarī, care a murit în 873 fără urmași masculini. Moartea celui de al unsprezecelea imam a semănat confuzie (*al-ḥaira*) în comunitatea šiită. Duodecimanii au proclamat că Ḥasan avea un fiu ascuns, Muḥammad, califul secret (*ṣāmiṭ*), care va reveni în lume ca Mahdī și va fi Stăpînul Universului (*Ṣāhib al-zamān*). Șiismul duodeciman sau „imamismul“ a fost ocrotit de dinastia buyizilor (945–1055). Cel mai mare teolog al tradiției imamite a fost Muḥammad ibn 'Alī ibn Bābōye al-Qummī (918–991).

20.6.2 „*Extremiștii*“ (*ghulāt*) asociază îndeobște caracterul dumnezeiesc al califului cu doctrina metensomatozei. Unii savanți au numit această combinație „gnostică“, ceea ce nu e deloc. Primul extremist pare să fi fost un anume 'Abdallāh ibn Saba' din Kufa, care îl adora pe 'Alī ca Dumnezeu. Numai două grupuri de *ghulāt* s-au menținut pînă azi: kurzii '*Ali-ilāhī* („Cei care îl divinizează pe 'Alī“), care își spun lor înșile Ahl-i Haqq („adevărați judecători“) și nușairiții, a căror doctrină s-ar întemeia pe revelațiile celui de al unsprezecelea calif Ḥasan al-'Askarī făcute discipolului său Ibn Nušair. Majoritatea nușairiților (600 000) trăiesc azi în Siria, unde au venit la putere în 1970.

20.6.3 *Ismaeliții sau šiīții septimani*, din care o ramură s-a perpetuat prin Aga Khanii de azi, au un nume care derivă de la Ismā'īl, al zecelea fiu al lui Ġa'far al-Šādiq, mort înaintea tatălui său, în 755. În descendența septimană, care începe cu Ḥasan, Ismā'īl este al șaselea calif și al șaptelea este fiul său Muḥammad, care la origine era califul secret (*ṣāmiṭ*), a cărui apariție (*qiyām*) ca Mahdī sau Qā'im al-'Zamān era așteptată. Dar în secolul al IX-lea, un anume 'Abdallāh, care se pretindea descendent din linia lui 'Alī, lansează o „misiune“ (*da'wa*), vestind venirea lui Mahdī. Persecutat, 'Abdallāh se retrage la Salamiya în Siria. Între primii misionari (*du'āt*, la singular *dā'ī*), se află un anume Ḥamdān Qarmat, care va da numele său mișcării ismaeliților irakieni sau qarmați. În Iran, în special la Rey, ismaeliții vor atrage mulți imamiți, ca urmare a „confuziei“ care a urmat după

moartea celui de al unsprezecelea calif al lor. Misiunile din Yemen și din Algeria vor fi și ele încununare de succes. Doctrina qarmată, în perioada „ocultării“, consta într-o dublă linie de profeți, una care vorbește (*nāṭiq*) și care dezvăluie aspectul exoteric (*zāhir*) al religiei, o alta care este „moștenitoarea“ (*wasī*) celei dinții și care reprezintă religia ezoterică (*bāṭin*). Fiecare pereche de profeți are în sarcină instruirea unei „vîrste“ (*daur*) a lumii. Primii profeți sînt personajele Vechiului și Noului Testament. Muḥammad și „moștenitorul“ (*wasī*) său ‘Alī sînt ultimii din această serie. Ei au fost succedați de șase imami. Al șaptelea, Muḥammad ibn Isma‘īl ibn Ġa‘far, este Mahdī-ul așteptat, a cărui epocă va fi marcată de abolirea legilor (*raf‘al-šarā’i*) și reîntoarcerea la condiția paradisiacă a lui Adam de dinainte de cădere. Al patrulea *huḡḡa* („chezaș“) de la Salamiya se auto-proclamă Mahdī (899/286). În numele lui, misionarii, cu sprijinul puternicului trib berber al kutānilor, pornesc să cucerească Africa de Nord: Mahdī-ul se proclamă calif în teritoriul cucerit în 910/297 inaugurînd astfel dinastia fatimidilor, care va dura pînă la 1171. Urmașul lui, al-Mu‘izz, va stabili capitala la Cairo, numit *al-Qāhira* (Victoriosul, numele dat planetei Marte). Al treilea calif, al-Ḥākim, este divinizat de o sectă de *ghulāt*, druzii. La moartea celui de al patrulea calif fatimid, al-Mustanșir (1094), *da‘i*-ul iranian Ḥasan-i Šabbāh ia partea unui descendent al lui Nizār, fiul asasinat al lui al-Mustanșir, pe care îl găzduiește în fortăreața inexpugnabilă de la Alamūt, în munții Elbrusului. Este originea ismaeliților *nizārī* sau „Asasini“, strămoșii Aga Khan-ilor. În 1164, imamul Nizārī Hasan al II-lea anunță sosirea unei *qiyāma* sau abolirea Legii și se proclamă calif. După căderea cetății Alamūt în 1256, *nizārī*-ții din diverse provincii rămîn fără sprijin și dispar, cu excepția *huḡḡa*-ților din nord-vestul Indiei, care din 1866 îi recunosc pe cei din dinastia Aga Khan drept imami. În 1978 numărul *huḡḡa*-ților era în jur de douăzeci de milioane.

La moartea sa, al șaselea calif fatimid al Āmir (victimă a Asasinilor în 1130) a lăsat un moștenitor masculin, al Ṭayyib, în vîrstă de opt luni. La dispariția acestuia, *dā‘ī*-ul din Yemen l-a proclamat imam ascuns. Actul său e la originea ṭayyibiților din Yemen și India (așa numiți *bohra*), care există și azi.

20.7 *Šarī'a* este legea sacră a islamului și *fiqh* este interpretarea ei, adică jurisprudența. Muḥammad n-a făcut deosebire între legea religioasă și legea laică. În fiecare țară musulmană, aplicarea *šarī'a* depinde de gradul de secularizare al statului respectiv. *Šarī'a* se aplică tuturor domeniilor vieții, inclusiv relațiilor familiale, dreptului de succesiune, impozitelor (*zakaṭ*-ul de 2,5% pentru săraci), abluțiunilor rituale, rugăciunilor etc. Juriștii, *fuqahā*, orînduiesc toate activitățile umane potrivit unei scări valorice care merge de la „prescris“ pînă la „interzis“, trecînd prin trepte intermediare. Cele patru izvoare acceptate de specialiștii legii sînt Coranul, *sunna* (tradiția Profetului), *iğmā'* (consensul mărturiilor) și analogia (*qiyās*). Jurisprudența šiită este destul de specială în sensul că insistă pe tradițiile imamice și are o concepție particulară în ceea ce privește consensul și judecata independentă.

Există patru școli clasice în dreptul islamic: ḥanafită, malikită, sāfi'ită și hanbalită. Fiecare din acestea încearcă să răspundă la întrebarea: în ce măsură un jurist este autorizat să recurgă la „judecata independentă“, dacă litigiul sau cazul în discuție nu prezintă nici o analogie în viața lui Muḥammad însuși? Abū Hanifā (m. 767), negustor din Kufa, a elaborat o sinteză legală care avea să se impună în Irak. Mālik ibn Anas (m. 795), jurist din Medina, își întemeia judecățile pe reconstituirea minuțioasă a practicilor comunității Profetului însuși, invocînd armonia colectivă, care rezultă din împlinirea obligațiilor personale. Școala sa, strictă pînă la respectul literei, a dominat Africa de Nord și Spania. Tradiția legală a lui Muḥammad ibn al-Šāfi'ī (m. 820) se întemeiază pe preceptele Coranului și pe o culegere de *ḥadīṭ*, recunoscînd un anume rol raționamentului prin analogie și mai ales opiniei colective, în virtutea unui *ḥadīṭ* care afirmă că islamul sau comunitatea lui Muḥammad nu va sancționa niciodată o eroare. În ceea ce îl privește pe Aḥmad ibn Ḥanbal (m. 855), el era de părere că este mult mai important cuvîntul profetului decît judecata juriștilor.

20.8 *Kalām* înseamnă „cuvînt“. Coranul este *Kalām Allāh*, „cuvîntul lui Dumnezeu. '*Ilm al-Kalām* este teologia dialectică a islamului, ale cărei origini sînt de căutat în tradiția apologetică și ereziologică. Scopul său era să stabilească o ortodoxie. Această teologie a încorporat elemente de logică grecească și de raționalism.

Dialogul cu creștinii din Damasc și din Bagdad — în ochii cărora islamul (numit de ei hagarism sau ismaelism) era o erezie — a ridicat probleme noi teologilor musulmani, confruntându-i, totodată, cu tradițiile aristotelice și neoplatoniciene ale interlocutorilor lor. Pentru creștini, Iisus Hristos era *logos*-ul dumnezeiesc: pentru musulmani această poziție o asumă Coranul. Pentru creștini, Hristos este strâns legat de Tatăl; pentru musulmani această poziție este *șirk*, politeism. Alte controverse privesc realitatea atributelor lui Dumnezeu, permanența ori impermanența lor. Teologul bizantin Ioan Damaschin (m. cca 750) descrie o polemică privind originea răului: creștinii îl asociază liberului arbitru, ca să păstreze atributul divin de dreptate, în vreme ce musulmanii îl fac pe Dumnezeu creator, deopotrivă, al binelui și răului, ca să-i păstreze atotputernicia. Controverse cu privire la rolul predestinării apar foarte devreme în islam. În special qadariții și mu'taziliții au pus accentul pe liberul arbitru, în pofida afirmațiilor de aparență contrară din Coran.

De la 827 la 848, în perioada zisă *miḥna* („încercare“), califatul abbasid a încercat prin toate mijloacele să impună doctrinele raționaliste ale mu'taziliților, care refuză strict orice atribuire de caractere antropomorfe lui Dumnezeu, subliniind unitatea și justetea sa; aceste doctrine se apropie de acelea ale puritanilor khariğiți în ideea că numai credința singură nu-l poate justifica pe credincios și că păcatul îl decade pe acesta din calitatea sa de dreptcredincios. Această perioadă a fost urmată de o reacție în sens contrar. Teologia mediatorului între cele două poziții, Abū'l-Ḥasan al-Aṣ'arī (874–935), a triumfat și a devenit ortodoxie sunnită. El a acceptat, contrar mu'taziliților, predestinarea, eternitatea Coranului, iertarea dumnezeiască a păcatelor, realitatea și incomprehensibilitatea atributelor lui Dumnezeu.

Ortodoxia și campionii ei, adică *fuqahā* și *mutakallimūn*-ii, s-au opus mereu școlilor liberale de filozofie și științelor clasice, introduse în islam de textele în siriacă, traduse la rîndul lor din grecește (secolele al VIII-lea – al IX-lea). În pofida opoziției ortodoxe, cei mai străluciți gînditori ai epocii, precum filozoful politic al-Fārābī (870–950) și medicul și filozoful aristotelician și neoplatonician Ibn Sina (Avicenna, 980–1037), au încorporat elemente de logică și cosmologie grecească într-o viziune islamică asupra lumii.

20.9 *Calendarul* religios islamic este un calendar lunar de trei sute cincizeci și patru de zile; sărbătorile se plimbă deci de-a lungul anotimpurilor. Luna Ramadanului este deosebit de importantă. Spre sfârșitul Ramadanului se situează comemorarea așa-zisei Nopti a Puterii, *Laylat al-Qadr*, când Muḥammad a primit întâia sa revelație. De-a lungul acestei nopți hotarele între lumea îngerilor și lumea oamenilor sînt deschise. Sărbătoarea 'id al-Fiṭr marchează sfârșitul postului.

Dhū al-Hiḡḡa este luna pelerinajului la Mecca. Într-o stare de absolută curățenie rituală și fizică (*iḥrām*), pelerinii înconjoară Kaa'ba vizitează mormintele lui Hagar și Ismael și fîntînile de la Zamzam, parcurg depărtarea dintre două movile în amintirea roabei Hagar în căutarea apei, stau în picioare o după-amiază întreagă în cîmpia Arafat și aruncă cu pietre într-un stîlp de la Aqaba de la Mîna, care îl reprezintă pe Satan ispitindu-l pe Avraam, sugerîndu-i să nu-l aducă jertfă pe fiul său Ismael. Marele sacrificiu și împărțirea de carne în amintirea sacrificiului adus de Avraam ('Īd al-Aḏḥā) marchează sfârșitul pelerinajului (*haḡḡ*). Sărbătoarea are loc în întreaga lume islamică.

Islamul șiit își are totodată propriile sărbători, între care cea mai importantă este Āṣūrā (pe 10 Muḥarram), comemorarea martiriului lui Ḥusain (↔ 20.6). Zilele de doliu în memoria lui Ḥusain sînt marcate de cîntece, recitări, reprezentări dramatice ale conflictului, care pot degenera în încăierări, și de procesiuni de flagelanți care transportă pe străzi sicrie de lemn. Șiiții sărbătoresc aniversările imamilor, în primul rînd pe aceea a lui 'Alī. Ziua lui Muḥammad (Mawlid al-Nabī, pe data de 12 Rabī' al-Awwal), a nașterii sale, și noaptea de *mi'rāḡ* în luna Rajab, sînt sărbătorite de toți musulmanii.

20.10 *Sufismul*, fața lăuntrică sau aspectul mistic al islamului, este un mod de viață care propune realizarea unității și a prezenței lui Dumnezeu prin iubire, cunoașterea întemeiată pe experiența trăită, asceză și unirea cu Creatorul iubit.

20.10.1 *Izvoare*. Textele sufice înseși ne arată că ascetismul și activitățile devoționale ale călugărilor creștini, precum și circulația ideilor neoplatoniciene și hermetice au avut importanță mare în anumite perioade din istoria sufismului; dar adevăratele rădăcini ale mișcării sufice trebuie căutate

înlăuntrul islamului însuși și în special în Coran, în *hadiț*-uri, și în curente devotoionale și ascetice. Cum bine remarcă S. H. Nasr, faptul căutării lui Dumnezeu nu se explică prin împrumuturi istorice.

Termenii de „sufi“ (*ṣūfī*) și „sufism“ (*taṣawwuf*) derivă probabil din veșmîntul de lînă (*ṣūf*) purtat de asceții musulmani, desemnați prin apelativul generic „sărac“ (*faqīr* sau *darvīṣ*).

Sufismul începe cu Muḥammad, căci în virtutea strînsei lui legături cu Dumnezeu, a revelației primite, a ascensiunii (*mi'rağ*) sale extatice în sferele cerești și a condiției lui superioare între toate făpturile, sufiștii îl socotesc al lor. Dovezile sufismului său sînt căutate în *hadiț* și în Coranul însuși, sursă inepuizabilă de zidire mistică, pentru că el comunică mărturia originară a seminției lui Adam și Eva, recunoscîndu-l pe Dumnezeu ca pe Stăpînul din veșnicie, stabilind astfel un pact de alianță între cele două părți (*Sūra* 7, 172). O altă sursă dragă sufilor (50, 16) îl reprezintă pe Dumnezeu ca „mai apropiat de om decît acesta de propria venă jugulară“. În sfîrșit, un alt element pe care sufii îl recunosc cu plăcere în Coran este recomandarea de a practica *dikr*, meditația sau invocarea lui Dumnezeu (13, 28; 33, 14). În practicile sufilor, *dikr* se poate însoți de folosirea unui șirag de mătănii, de controlul respirației, de muzica și dansurile extatice precum cele practicate de *mawlawīya* sau dervișii rotitori în tradiția lui Ğalāl al-Dīn Rūmī (1207–1273), marele poet mistic din Konya (Turcia).

Între tradițiile privind comunitatea muḥammedană găsim existența unor credincioși deosebit de rigizi și conservatori care aveau să reprezinte elementul nelumesc al credinței care se năștea. Unii văd în aceștia pe primii sufiști. Sub primii califi și în timpul conquistei arabe s-au ridicat voci care au protestat împotriva modificării practicilor și moravurilor. O altă problemă care se ridică era aceea de a ști dacă e bine să te angajezi pe calea respectării prescripțiilor rituale și a legalismului sau pe aceea a iubirii și credinței interioare. Dumnezeu este el un Maestru îndepărtat și cu totul altfel sau este apropiat și plin de dragoste? Atunci cînd califatul a fost mutat de umayyazi la Damasc, departe de aspra Peninsulă Arabică, lucrul acesta n-a făcut decît să sporească tensiunea dintre laicizarea moravurilor și fundamentalismul care deplîngea această laicizare. Ḥasan al-Baṣrī (m. 728), unul din primii asceți musulmani, care avea mereu în minte Judecata de Apoi și fulmina împotriva

materialismului acestei lumi, își justifica maxima sa gravitate printr-un *ḥadiṭ* al Profetului: „Dacă ați ști ceea ce știu eu, ați râde puțin și ați plînge mult“.

20.10.2 *Practici.* O importantă figură de tranziție în mișcarea sufistă este Rābi‘a al-‘Adawīa (secolul al VIII-lea), o femeie a cărei mistică pasionată și paradoxală dă noi dimensiuni tradiției ascetice din care făcea parte. Numeroase povestiri legate de viața ei îi povestesc isprăvile și arată influența sufismului în masa credincioșilor. Dragostea ei pentru Dumnezeu era atât de totală încât excludea orice altceva, teama de iad, dorința atingerii paradisului, ura împotriva lui Satan etc. Într-adevăr, pietatea sufilor pare să se concentreze adesea exclusiv pe iubirea față de Dumnezeu, ignorînd parcă dragostea față de fapăturile sale. Prietenia, familia, casa, hrana și chiar frumusețile naturale nu se bucură de favoarea lor, căci toate acestea contravin idealului de renunțare totală (*faqr*, calitatea unui *faqīr*).

În centrul practicii sufi se află relația maestru-discipol. Un maestru (*ṣaykh* sau *pīr*) are asupra ucenicului putere absolută. Un mare maestru poate ajunge să fie considerat sfînt (*walī allāh*, „prieten cu Dumnezeu), caz în care va răspîndi influența benefică și după moarte, iar mormîntul său va deveni loc de pelerinaj. Către sfîrșitul secolului al VIII-lea, grupuri de discipoli au început să se strîngă în jurul marilor maeștri, și locuințele comune s-au transformat în mînăstiri (*ribāṭ* sau *khānkā*). Sporadice și provizorii la început, mînăstirile au sfîrșit prin a fi, în secolul al XII-lea, așezăminte puternice și bogate, cu ierarhia lor proprie, cu regulile monastice și propria lor tradiție inițiativă, atribuită unor celebri mistici din trecut. Începînd cu secolul al XII-lea, sufii formează ordine și confrerii care se reclamă de la învățăturile marilor maeștri: bektāšīya-șii (secolul al XIV-lea), suhrāwardīya-șii (cca 1200, influenți în India), rifā‘īya-șii sau dervișii urlători (secolul al XII-lea), šāḍīlīya-șii din Egipt, qādirīya-șii și naqšbandīya-șii. La granițele islamului, ordinele de călugări făceau convertiri, dar s-au putut vedea curînd diverși *pīri* („maeștri“) locali, degenerînd în mici seniori războinici. La rîndul lor *pīrii* din India urmau modelul acelor *guru* harismatici hinduși. Deseori, poziția de *pīr* era moștenită pe linie paternă.

Șiismul imamit și sufismul au unele trăsături comune, precum statutul de *walī* (sfînt), de *aqṭāb* (sg. *quṭb*, „stîlp“,

maestrul spiritual pentru o întreagă epocă), succesiunea profeților și treptele desăvârșirii spirituale. Asemeni și islamului, sufismul dezvoltă dimensiunea ezoterică, *bāṭinī*, a islamului.

Doctrinile și practicile sufi își bat adesea joc de ortodocșii islamici. La rîndu-le, aceștia lansează anateme la adresa panteismului sufilor, a libertinajului și antinomismului lor, a neglijării de către ei a rugăciunilor, postului și pelerinajelor. Unele regimuri îi persecută și îi izgonesc. Cerșetorii sufi erau deseori acuzați ca șarlatani sau eretici. Marele sufi Hūsain ibn Manṣūr al-Ḥallāğ (857–922) a fost torturat și executat la Bagdad, atît pentru extremismul său religios, cît și pentru simpatiile lui politice. El rămîne celebru pentru că l-a lăudat pe Iblis (numele coranic al lui Satan) pentru refuzul său de a i se închina lui Adam, cum poruncise Dumnezeu tuturor făpturilor (*Sura* 2, 28–34). Hallağ a văzut în gestul lui Iblis nu atît un act de nesupunere, cît o dovadă de fidelitate față de monoteism. Al-Hallağ e cunoscut și pentru acea temerară expresie de unire extatică cu Dumnezeu: *Anā'l-Ḥaqq*, „Eu sînt Adevărul (= Dumnezeu)“. Pentru musulmanul ortodox, această afirmație echivala cu cea mai grozavă blasfemie, dar și pentru sufi era o greșeală, căci deși era adevărată, contravenea principiului tăcerii în fața neinițiaților. Indiscretele propoziții mistice ale lui al-Hallağ pot fi comparate cu declarațiile lui al-Bisṭāmī (m. 874): „Slavă mie însumi! Cît de mare este gloria mea!“, sau „Am văzut ka'ba rotindu-se împrejurul meu“.

Abū Ḥāmid Muḥammad ibn Muḥammad al-Ghazālī (1058–1111) era un maestru de jurisprudență, *kalām* (teologie dialectică) și filozofie, dar o criză survenită la mijlocul vieții l-a transformat în sufi. El rămîne în istorie mai degrabă ca un campion al cunoașterii imediate prin revelație decît prin raționament filozofic. Celebrul său *Tahāfut al-Falāsifah* („Incoerența filozofilor“), precum autobiografia sa și tratatul *Iḥyā'ulum al-dīn* („Reînvierea științelor religioase“), sînt o pledoarie convingătoare pentru ortodoxie, legitimitate și necesitatea misticismului.

Poezia mistică, precum celebrul *mathnavi* al lui Mawlānā Ġalāl al-Dīn Rumi și *Manṭiq al-tayr* („Sfatul Păsărilor“) al lui Farīd al-Dīn 'Aṭṭār au avut la marele public un succes mult mai mare decît manualele de sufism. Aceste călăuze extrem de atente la detaliile tehnice sînt în același timp

abstracte și inaccesibile. Treptele drumului spiritual sînt codificate diferit, în funcție de școala sau ordinul sufi. Numărul *maqāmāt*-elor sau stadiilor ascezei și al *aḥwāl*-elor sau stărilor mistice este variabil. *Kitāb al-lumā'*, introducerea în sufism a lui Naṣr al-Sarrāğ (m. 988) enumeră șapte stadii:

1 tawba	— pocăința
2 wara'	— abstenența
3 zuhd	— asceza
4 faqr	— sărăcia
5 ṣabr	— răbdarea
6 tawwakul	— încrederea în Dumnezeu
7 riḍā'	— mulțumirea

Alte stadii menționate deseori (numărul lor trece de 100) comportă: convertirea (*ināba*), invocarea (*dikr*), abandonul de sine (*taslim*), adorația ('*ibāda*), cunoașterea (*ma'rifa*), dezvăluirea (*kašf*), anihilarea (*fānā'*) și întemeierea în Dumnezeu (*baqā'*).

Etapele mistice sînt mai personale și mai vagi decît stadiile. Al-Sarrāğ enumeră zece:

1 murāqaba	— atenția susținută
2 qurb	— proximitatea
3 maḥabba	— iubirea
4 khwaf	— teama
5 rağa'	— speranța
6 šawq	— dorința
7 uns	— familiaritatea
8 iṭmi'nān	— liniștea
9 mušāhda	— contemplarea
10 yaqīn	— certitudinea

Intervenția grației, un bun maestru spiritual, inițierea, purificarea interioară, intuiția prezenței dumnezeiești (*dawq* sau „gust“) pot să dea *tawḥid*, dobîndirea unirii absolute cu Dumnezeu.

Școala iranianului Šihab al-Dīn Yaḥyā Suhrawardī (1153–1191), inspirîndu-se din lucrarea sa *Hikmat al-išrāq*, „Filozofia Iluminării“, concepe esența lui Dumnezeu ca o lumină împrăștiată peste tot în creație.

Două doctrine principale ale sufismului sînt prezente în scrierile extraordinarului mistic care a fost Abū Bakr

Muḥammad ibn al-‘Arabī din Murcia (1165–1240), numit Muhyī al-Dīn („Reanimatorul religiei“) și al-Šaykh al-Akbar („Marele Maestru“), stîlp (*quṭb*) al sufismului din vremea sa. Acest poet, pelerin și maestru de spirit din Andaluzia a fost și un scriitor fertil ale cărui scrieri poartă adeseori pecetea unei inspirații sau revelații neașteptate. Lucrările lui cele mai cunoscute sînt *Tarjumān al-ašwāq* („Interpretul dorințelor“), *Fuṣūṣ al ḥikam* („Colierul Înțelepciunii“) și uriașa *Al-Futūḥat al-Makkīya* („Revelațiile din Mecca“). A mai scris și două tratate privind biografiile a 61 de sufi andaluzi: *Ruḥ al-quds* („Spiritul sfințeniei“) și *Dhurrat al-fākhirah* („Prețiosul mărgăritar“).

Doctrina „unității ființei“ (*wahdat al-wujūd*) este fundamentală în sistemul lui Ibn ‘Arabī. Dumnezeu este singurul care există cu adevărat, în inefabila Lui transcendență. El are nevoie de creație ca de o oglindă în care să se poată privi și cunoaște. Noi sîntem atributele lui Dumnezeu. Doctrina lui Ibn ‘Arabī nu este nici panteistă, nici pur monistă.

O a doua teorie a lui Ibn ‘Arabī privește Omul Desăvîrșit (*al-insān al-kāmil*), pisc al creației dumnezeiești. Omul Desăvîrșit are mai multe dimensiuni: el poate fi o ipostază cosmologică, piatră de temelie a creației; el poate fi un stîlp (*quṭb*) spiritual, călăuzindu-și epoca; el poate fi esența profeților, de la Adam la Muḥammad. Omul este microcosmosul, universul este macrocosmosul. Această relație de oglindire poate fi folosită în vederea desăvîrșitei transformări a misticului. Vîrf al creației, omul este imaginea cea mai clară a lui Dumnezeu în oglinda creației, o făptură capabilă să străpungă vîlul iluziei care face creația să pară la fel de reală ca Dumnezeu care a creat-o.

- 20.11 **Bibliografie.** Lucrări de referință indispensabile: *The Encyclopedia of Islam*, ed. a 2-a, Leiden 1954, șase volume publicate. Una din cele mai bune expuneri complete privind istoria islamului este Marshall G. S. Hodgson, *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization*, 3 vol., Chicago 1974. D. Sourdel, *L’Islam médiéval*, Paris 1979, și *Histoire des arabes*, Paris 1985, ed. a 3-a; A. Miquel, *L’Islam et sa civilisation: VII^e–XX^e siècle*, Paris 1977, ed. a 2-a; C. Cohen, *Les Peuples musulmans dans l’histoire médiévale*, Damasc 1977; M. Gaudefroy-Demombynes, *Les Institutions musulmanes*, Paris 1946, ed. a 3-a; E. Lévi-Provençal, *Histoire de L’Espagne musul-*

mane, Paris 1950–1953, 3 vol. Despre califatul abbasizilor, a se vedea frumoasa carte a lui Francesco Gabrieli și alții, *Il Califfato di Baghdad*, Milano 1988.

Despre sectele islamice, vezi Henri Laoust, *Les Schismes dans l'islam*, Paris 1983. Cele mai bune expuneri privind sectele sînt conținute în trilogia lui Heinz Halm, *Kosmologie und Heilslehre der frühen Isma'iliya*, Wiesbaden 1978; *Die islamische Gnosis*, München 1982; *Die Schia*, Darmstadt 1988. Halm crede totuși într-o absorbire a ideilor „gnostice” în islam, lucru lipsit de orice temei. Despre ismaelism, vezi S. H. Nasr (ed.), *Isma'ili Contributions to Islamic Culture*, Teheran 1977. Despre confreria Asasinilor, vezi M. G. S. Hodgson, *The Order of the Assassins*, La Haye 1955, și Bernard Lewis, *The Assassins*, London 1967. Cartea lui Jean-Claude Frère, *L'Ordre des Assassins*, Paris 1973, conține elucubrații, ridice și periculoase totodată, reluate din nefericire în cartea lui Philippe Aziz, *Les Sectes secrètes de l'Islam: de l'ordre des Assassins aux Frères musulmans*, Paris 1983. Despre druzi, vechea lucrare a lui Sylvestre de Sacy rămîne indispensabilă: *Exposé de la Religion des Druzes tiré des livres religieux de cette secte, et précédé d'une Introduction de la Vie du khalife Hakem-Biamr-Allah* (1837), reimprimare Paris/Amsterdam 1964.

Despre mistica musulmană, vezi Annemarie Schimmel, *Mystical Dimensions of Islam*, Chapel Hill 1975; G.-C. Anawati et Louis Gardet, *Mystique musulmane*, Paris 1961; S. H. Nasr, *Sufi essays*, Albany 1972; J. Spencer Trimingham, *The Sufi Orders in Islam*, Oxford 1971. Printre studiile clasice despre sufism, trebuie să semnalăm Louis Massignon, *La Passion d'al-Hosayn ibn Mansur al-Hallaj*, Paris 1922, și *Essai sur les origines du lexique technique de la mystique musulmane*, Paris 1922, 1954; Reynold A. Nicholson, *Studies in Islamic Mysticism*, Cambridge 1921. Nicholson a tradus în engleză *Mathnawi* de Rumi: *The Mathnawi of Jalalu 'ddin Rumi*, 8 vol. London 1925–1971. Din Ibn 'Arabî există doar traduceri parțiale în franceză, ca *La Sagesse des Prophètes*, tr. de Titus Burkhardt, Paris 1955. Alte texte din sufism la îndemînă sînt 'Abd-ar Rahman Al Jami, *Vies des soufis ou les Haleines de la familiarité*, traducere din persană de Sylvestre de Sacy (1831), Paris 1977; Ibn 'Arabî, *Les Soufis d'Andalousie* (Ruh al-quds et ad-Durrat al-fakirah). Introducere, traducere de R. W. J. Austin, traducere franceză: G. Leconte, Paris 1979.

IUDAISMUL

- 21.1 *Poporul evreu își face apariția în istorie după 2000 î.H.* El descinde, parțial, din amoriții sau „apusenii“ care s-au instalat în Mesopotamia la sfârșitul mileniului a. III-lea. El se identifică poate, în parte, cu acei *habiru* menționați în izvoarele de la jumătatea mileniului al doilea. După Biblie, strămoșii lui Israel sosesc în Egipt ca oameni liberi, dar cad mai târziu în sclavie. Ei au ieșit cu miile din Egipt pe la 1260 î.H., urmându-l pe profetul Moise, al cărui nume este de origine egipteană. Ei s-au instalat în Canaan și au format acolo douăsprezece triburi. Către 1050, judecătorul (*șofet*) și vizionarul Samuel l-a uns pe Saul rege peste Israel ca să lupte cu filistenii. După moartea lui Saul, tribul din sud al lui Iuda l-a desemnat rege pe David. El a pacificat țara și a făcut din Ierusalim centrul ei religios și locul de păstrare al Arcei Legământului. David a fost urmat la tron de fiul său Solomon (cca 961–922), rege legendar prin înțelepciunea sa, care a zidit Templul din Ierusalim ca să adăpostească Arca. După moartea lui Solomon, statul s-a scindat în două: Regatul din Nord (Israel) și Regatul din Sud (Iudeea). În 722 î.H. Israelul a fost cucerit de Imperiul Asirian. În 587 î.H., împăratul babilonian Nebucadnețar (Nabucodonosor) a dărâmat primul Templu din Ierusalim. Populația Iudeii a luat drumul Babilonului. Ea a fost eliberată din robie de Cyrus, împăratul persan, care a cucerit Mesopotamia în 539 î.H. Evreii au revenit în Ierusalim și au reclădit Templul cu sprijinul lui Cyrus. După moartea lui Alexandru (323 î.H.), Iudeea face parte din teritoriul Ptolemeilor, care domneau asupra Egiptului din capitala lor Alexandria, oraș cu un număr foarte mare de evrei. În

198 î.H., Iudeea a trecut sub Seleucizi. În 167 î.H., Antioh al IV-lea a abolit Legea evreiască și a profanat Templul, punînd în el o statuie a lui Zeus. Faptul a dat naștere revoltei Maccabeilor. Revoltații au ocupat și purificat Templul în 164 î.H.; în amintirea acestui eveniment a fost instituită sărbătoarea de opt zile *hanukka* (noua consacrare). În 140 î.H., Simeon, ultimul dintre frații Maccabei, a fost proclamat Mare Preot și etnarh (căpetenie a poporului). Așa a început dinastia Hasmoneilor, care și-a menținut o funcție religioasă și sub protectoratul roman (60 î.H.). În 40 î.H., Irod, fiul lui Antipater, administratorul Iudeii pentru romani, a fost proclamat la Roma rege al evreilor. Începînd din anul 6 d.H., Iudeea a fost administrată direct de un prefect, apoi de un procurator roman. În 66 d.H., ca reacție la provocările procuratorului Florus, a izbucnit o revoltă populară, sprijinită de zeloți (*sicarii*), patrioți evrei care nu ezitau să recurgă la violență împotriva evreilor romanizați. Generalul Vespasian, proclamat împărat în 69, a lăsat fiului său Titus grija de a isprăvi campania începută în Iudeea. La 28 august 70, Al Doilea Templu a căzut pradă flăcărilor și în septembrie Ierusalimul a fost ras de armata imperială. Ultimii rezistenți au fost zdrobiți în anul 74 în fortăreața de la Masada. Dacă nu este exact că după această dată religia evreiască nu a mai fost recunoscută de romani, totuși căderea Templului a favorizat desigur diaspora, fenomen deja foarte vechi. În 133 a izbucnit o revoltă sub conducerea lui Mesia Bar Kochba, sprijinit de autoritatea religioasă a lui Rabbi Akiva (cca 50–135). Sălbatica ei reprimare a antrenat devastarea și depopularea Iudeii, dar interzicerea practicilor religioase n-a fost în vigoare decît cîțiva ani, iar condițiile generale ale evreilor și ale administrației locale (rezervată unui prinț — *nasi* — autohton) s-au îmbunătățit simțitor la începutul secolului al III-lea d.H. Abia mai tîrziu, cînd creștinismul a devenit religie unică a întregului Imperiu roman (sfîrșitul secolului al IV-lea), privilegiile evreilor au fost retrase și ei au fost excluși din orice funcție publică; această situație s-a prelungit în general pînă în secolul al XVIII-lea în toate statele creștine ca și în cele musulmane după ivirea islamului, foarte rarele excepții din Spania musulmană nefăcînd decît să confirme regula. Hărțuiți, la început, de fundamentalistii musulmani, apoi expulzați de cuceritorii creștini în 1492, evreii sefarzi (din

Spania și Portugalia) s-au refugiat în Africa de Nord, în Asia Mică, în Olanda, pretutindeni unde autoritățile i-au primit. Această schiță foarte sumară a istoriei poporului evreu era necesară ca să înțelegem dimensiunea istorică a iudaismului. Alte date vom da pe măsură ce ne vom apropia de principala tragedie a poporului evreiesc, holocaustul care a făcut, din 1937 până în 1944, șase milioane de victime. Dar, să spunem de pe acum că, dacă în primele lui faze, iudaismul pare să interpreteze cultele sezoniere canaaneene printr-o lectură istorică, el constituie, de altfel, una din religiile care (așa cum au demonstrat-o savanții precum R. J. Zwi Werblowski, Jonathan Z. Smith, Moshe Idel și alții) a rezistat cel mai bine presiunilor istoriei, reușind să-și păstreze structurile intemporale.

- 21.2 Grație săpăturilor arheologice recente, *substratul religios comun al întregului ținut al Canaanului* a putut fi mai bine pus în evidență. Utilizarea Bibliei ca izvor istoric a fost pusă sub semnul întrebării. Putem totuși considera că, măcar în parte, povestirile biblice au o bază istorică.

Scriptura sacră a evreilor este *Torah nebi'im we ketuvim* (prescurtat *Tanakh*), „Legea, Profeții și Scrierile” și, așa cum arată acest titlu, ea este compusă din trei secțiuni fundamentale: Tora propriu-zisă sau Pentateuhul (cinci scrieri), Profeții și celelalte texte. Partea cea mai veche a Pentateuhului datează din secolul al X-lea î.H., secțiunile cele mai recente din *Ketuvim* datînd numai din secolul al II-lea î.H.

Pentateuhul constă din Facerea (*Bereșit*), Ieșirea (*Semot*), Leviticul (*Vayikra*), Numerii (*Be-Midbar*) și Deuteronomul (*Devarim*). Tora a fost constituită pomînd de la patru surse din epoci diferite: I sau Iahvistă, care utilizează pentru Dumnezeu numele de IHVH (secolul al X-lea î.H.), E sau Elohistă, care folosește pentru Dumnezeu numele (plural) de Elohim (secolul al VIII-lea), D, care stă la baza redactării unei părți a Deuteronomului (622 î.H.) și P, redactată de un grup de preoți, care stă la baza Leviticului și a anumitor părți din alte scrieri. Diversitatea surselor implică și o diversitate de concepții asupra înțelegerii lui Dumnezeu, precum și o diversitate a miturilor de creare a Cosmosului și a omului. Pare evident că figura lui IHVH, Dumnezeu al Cerului, nu era făcută ca să răspundă exigențelor raționalis-

mului elenistic. Apar de fiecare dată contradicții când e vorba de atotputernicia sa, de atotștiința sa etc. Avem însă certitudinea monarhiei sale divine.

Profeții se împart în „cei vechi“ și „cei noi“. „Cei vechi“ apar în șase cărți de narațiuni istorice: *Iosua*, *Judecătorii*, *Samuel 1* și *2*, *Regi 1* și *2* ai căror eroi sînt: Iosua, urmașul lui Moise, Samuel, Saul, David, profeții Ilie și Elisei, pînă la cucerirea babiloniană din 587. Profeții „cei noi“ regroupează oracolele și viziunile lui Isaia, Ieremia, Iezechiel, și „cei doisprezece“ (Osea, Ioil, Amos, Iona, Zaharia etc.). Textele *Ketuvim* sînt scrieri variate și datînd din epoci diverse, precum *Psalmii* (150 de imnuri și rugăciuni), *Proverbele*, *Iov*, cele cinci *megillot* (Cîntarea Cîntărilor, Rut, Plîngerile, Ecclesiastul, Ester), *Daniel*, *Ezdra*, *Neemia*, *Cronici 1* și *2*.

Prima culegere completă a Bibliei este traducerea grecească zisă a Septuagintei sau a Celor Șaptezeci (numărul mistic de înțelepți care au efectuat traducerea), terminată în secolul al II-lea î.H. Septuaginta conține materiale (numite „Apocrife“) care nu vor fi incluse în canonul biblic în ebraică. Constituirea canonului ebraic va fi urmarea muncii răbdătoare a masoreților.

Începînd din secolul al III-lea î.H., religia evreiască se îmbogățește cu numeroase texte apocaliptice care descriu fie ascensiuni celeste (cum este ciclul lui *Enoh*), fie venirea noului eon (ca în *4 Ezdra* și *2 Baruh*), fie o combinație de ascensiune celestă (verticală) și de profeție eshatologică (orizontală). Spre sfîrșitul secolului I d.H. apar două tipuri de misticism evreiesc; unul care se ocupă de speculații în jurul cărții *Facerii* (*ma'aseh bereșit*) și altul (*ma'aseh merkabah* sau „opera cadrului“) care se ocupă de descrierea carului (*merkaba*) ceresc, transportînd, în viziunea profetului Ezechiel, tronul lui Dumnezeu. O ramură a „misticiei merkabei“, „literatura hekhalotică“, descrie palatele cerești (*hekhalot*) străbătute de mistic în cursul călătoriei sale pînă la tronul lui Dumnezeu.

Iudaismul elenistic îl dă pe marele filozof Filon din Alexandria (cca 20 î.H. – 45 d.H.), care se străduiește să armonizeze Biblia cu filozofia lui Platon. Întreprinderea pare hazardată numai pînă cînd realizezi că spiritul scrierilor biblice, cum e *Facerea*, de pildă, este, în fond, foarte „platonician“. Într-adevăr, ca și Platon, Biblia proclamă că lumea a fost creată de un demiurg bun și că el este bun

pentru că el însuși o afirmă (*Fac. 1, 10.18.25.31 etc.*). În ce privește căderea, ea privește esența omului, înainte de a fi fost înveșmîntat în „îmbrăcăminte de piele“ (*Fac. 3, 21*), pe care Filon o poate ușor interpreta ca trupul material ce închide sufletul ca într-o temniță (Platon, *Cratylus*, 400c).

O sectă evreiască ascetică, sectă ce profesează credințe dualiste, este aceea a esenienilor care trăiesc în deșertul Iudeii lîngă Marea Moartă de pe la 150 î.H. pînă la distrugerea lor de către armata romană în 68 d.H. O parte din literatura lor — manuscrisele de la Marea Moartă — au fost descoperite în unsprezece peșteri la Qumrân în 1947.

Dar corpusul cel mai vast al literaturii evreiești este Mișna și urmarea sa, Cele Două Talmuduri (de la Ierusalim și din Babilon).

Mișna este aproape în întregime operă de jurisprudență, *halakhah*, spre deosebire de *haggadah* (teologie și legende). Terminată în jur de 200 d.H., ea conține 63 de tratate grupate în șase părți (*sedarim*): *Zeaim* (Semințe), *Moed* (Sărbători), *Nașim* (Femei), *Nezikim* (Pagube), *Kodașim* (Lucruri sfinte), *Teharot* (Purificări). Tradițiile neincluse în Mișna (Textele *Beraivot*) au fost culese într-un supliment (*Tosefta*). Maeștrii menționați în Mișna se numesc *tennaim*, în timp ce rabinii palestinieni și babilonieni mai tîrzii și de cinci ori mai numeroși menționați în Talmud sînt numiți *amoraim* (*tanna*, ca și *amora*, înseamnă „maestru“).

Talmudul palestinian, mai vechi și de trei ori mai scurt, dar mai puțin șlefuit, e terminat la începutul secolului al V-lea d.H., Talmudul babilonian pe la 500. Operă a *amoraim*-ilor, cele două corpusuri conțin texte mișnaice prevăzute cu un lung comentariu numit *ghemara*.

Corpusul halakhic al Talmudului nu constituie decît o parte a literaturii rabinice, cealaltă fiind constituită de comentariile de tip *midraș*, care pot fi atît halakhice cît și haggadice. *Midrașim*-ii halakhici au legătură cu Ieșirea (*Mekhilta*), cu Leviticul (*Sifra*), cu Numerii și cu Deuteronomul (*Sifrei*). *Midrașim*-ii haggadici se constituie dintr-un mare număr de culegeri, din epoci diverse (pînă în secolul al XIII-lea d.H.). Între aceste culegeri, cele mai importante sînt *Midraș Rabbah* (Marele *Midraș*), conținînd comentariul cărții Facerii (*Bereșit Rabbah*), *Pesikta lui Rav Kahana* (literatură liturgică și omiletică), *Midraș Tanhuma* (rabin palestinian din secolul al IV-lea) etc.

21.3 Un proces care își are sursa în monolatrie, dar se va transforma mai târziu în *monoteism* animă cartea Facerii. Savanți precum Jon Levenson descoperă în Facerea mai multe concepții diferite ale creației, imposibil de înțeles altfel decât printr-o opoziție dialectică la miturile babiloniene și canaaneene care-i inspiră pe scriitorii biblici. De altfel, în Psalmul 82 și în mai multe pasaje din profeți, se recunosc urme din *Enuma Eliș* babiloniană și din miturile ugaritice.

Opoziția la contextul canaanean este una din cheile care au îngăduit întotdeauna savanților să confirme indiscutabila originalitate a iudaismului. Astfel, s-a vrut să se transforme iudaismul într-o „religie a istoriei“, plecând de la observația, fără îndoială exactă în anumite limite, că evreii au reținut sărbătorile canaaneene, dar le-au schimbat cu desăvârșire semnificația, raportându-le la evenimente pe care Biblia le-a definit ca istorice.

21.3.1 Să examinăm pe scurt *sărbătorile* evreiești, între care cele mai importante sînt Anul Nou (*Roș Hașana*), Pocăința (*Yom Kippur*), sărbătoarea Corturilor (*Sukkot*), Consacrarea (*Hanukka*), (↔ 21.1), *Purim*, Paștele și Cincizecimea (*Savuot*).

Roș Hașana, sărbătorită în ziua întâi a lunii de toamnă, Tișri, e numai prima solemnitate dintr-o serie ce cuprinde Kippur (pe 10 Tișri), Sukkot (12–22 Tișri) și sărbătoarea cea mai nouă a Torei (23 Tișri), la încheierea anului agricol.

Participanții se adună în sunete de *șofar*, instrument muzical din corn de berbec, care împrășteie demonii. Adunîndu-se lîngă apă, ei celebrează ritul numit *tașlik* („va arunca“), vizînd eliberarea de păcat, care este „aruncat“ pe fundul apei. Seara, ei mănîncă sfeclă roșie (*silqa* „a vîna“), praz (*karate*, „tăiat“), curmale (*temarim*, „terminați“) etc., ritualizînd dublul înțeles al cuvintelor: „Să-i placă lui Dumnezeu ca vrăjmașii noștri să fie vînați, tăiați, terminați“ etc.

Și mai profund expiatoare sînt ceremoniile sărbătorii Yom Kippur, care încep cu un post nocturn și cu bocete funerare. Altădată, ele se isprăveau cu transferul păcatelor într-un țap ispășitor, care era alungat în deșert. Multe din aceste tradiții amintesc pe acelea ale Anului Nou babilonian (Akitu).

Un exemplu de transformare a unei sărbători agricole în comemorarea unui eveniment biblic ne este dat de sărbătoarea Corturilor (Sukkot), a cărei menire era inițial aceea

de a-i mulțumi lui Dumnezeu pentru recoltă. Leviticul 23,43 stă mărturie despre transformarea ei în comemorare a ieșirii din Egipt și a ridicării colibelor în deșert.

Un alt tip de transformare a fost suferit de sărbătoarea Purim, a „aruncării sorților“, al cărei nume reprezintă o aluzie la divinațiile anuale comune la popoarele din Orientul Apropiat. Ea celebrează pe eroina biblică Ester care și-a salvat poporul de la masacru (*Ester*, 13,6), pe 13 Adar.

Putem urmări pînă la un anumit punct transformările suferite de cele două sărbători (la origine despărțite): a Paștilor și a Azimelor, reunite apoi pentru a aniversa ieșirea din Egipt. Mielul pascal indică faptul că, la origine, acest festival celebrat la luna plină din 14 Nisan era o sărbătoare a înțîielor roade. Symbolismul ei a fost modificat pentru a aminti de al zecelea flagel trimis de Dumnezeu egiptenilor (*Ieșirea*, 11) și salvarea primilor născuți evrei, care au fost cruțați pentru că ușile familiilor lor aveau semn făcut din sîngele mieilor jertfiți. *Ieșirea* (cap. 12) prescrie de asemeni ca Paștele să fie urmat de o săptămînă în care nu se va mîncea pîine dospită; în același capitol absența drojdiei este pusă în legătură cu graba plecării din Egipt. Toate acestea par să indice că symbolismul religios evreiesc este uneori rodul unei exegeze de un tip particular, care trimite ades la împliniri istorisite de scrierile biblice, constituind o istorie sfîntă a poporului evreiesc. Această istorie are un caracter „linear“ și nu ciclic; ea a avut loc „la început“ și codifică trecutul mitic al evreilor. În acest sens, e foarte greu de acceptat o deosebire între „religiile biblice“ și celelalte religii, deosebire care s-ar baza pe faptul că cele din urmă văd timpul ca repetiția unui ciclu al creației și ca o întinerire periodică a lumii, în timp ce primele (iudaismul și creștinismul) ar fi religii „ale istoriei“, ale timpului linear, fără repetiție. În realitate, ciclul sărbătorilor evreiești arată o strînsă legătură cu evenimentele mitice biblice ale legămîntului (*berit*) lui Dumnezeu cu poporul ales și ale reînnoirii legămîntului în istoria primordială a acestui popor. Aceasta se aplică și creștinismului: faptul că Iisus Hristos a trăit „în zilele lui Pilat din Pont“ nu este decît o precizare istorică fără consecințe pentru cel care îi celebrează învierea și care tinde de altfel să o plaseze într-un trecut mitic.

- 21.4 *Profetismul evreiesc* reprezintă probabil rezultatul unirii instituției evreiești a vizionarilor, *ro'ehim*, cu instituția

nabiim-ilor palestinieni. Cuvîntul *nabi* desemnează pe profeții biblici „clasici“ precum Amos, Osea, Isaia, Ieremia, Iezechiel etc., precedați de Ilie și discipolul său Elisei (secolul al IX-lea), de taumaturgii care arătau superioritatea lui IHVH biblic asupra zeului canaanean, Baal. Mesajul general al profetismului este moral și condamnă practicile de cult canaaneene, ca prostituția și sacrificiul sîngeros. Confrunțați cu decăderea poporului, profeții propovăduiau întoarcerea la viața morală și amenințau că, în caz contrar, Dumnezeu va lovi cu toate nenorocirile pe slujitorii săi infideli.

- 21.5 *Literatura apocaliptică evreiască* este, în general, extra-biblică, exceptînd cartea lui Daniel. „Apocalipsă“ înseamnă „revelație“. Este vorba, într-adevăr, de povestirea unor revelații care se dobîndesc în diverse chipuri, între care cele mai importante sînt, după J.-J. Collins, călătoria în lumea de dincolo, viziunea, dialogul și „cartea cerească“. Apocalipsele au o dimensiune istorică, „orizontală“, în legătură cu sfîrșitul vremilor, și o dimensiune vizionară, verticală, privind structura universului și lăcașul lui Dumnezeu. Cele mai vechi scrieri apocaliptice evreiești, ale căror fragmente au fost descoperite între manuscrisele de la Marea Moartă (Qumrân), sînt capitolele 1–36 și 72–82 din Enoh (1 Enoh, a cărei unică versiune integrală este cea etiopiană). *Cartea Jubileelor* (secolul al II-lea) a suferit influența ei. *Cartea lui Daniel* constă din mai multe povestiri situate într-un cadru narativ comun în secolul al II-lea, epoca revoltei Maccabeilor. *Oracolele sibiline* sînt compuneri ebraice și creștine din diverse perioade. Dintre celelalte scrieri apocaliptice trebuie să menționăm *Testamentele celor doisprezece Patriarhi* (secolul al II-lea î.H.), *Viața lui Adam și Eva*, *Apocalipsa lui Avraam*, *Testamentul lui Avraam*, *2 Enoh* sau Enohul slav, *4 Ezdra*, *2 Baruh*, sau Baruhul sirian, toate alcătuite de pe la 70 la 135 d.H. Majoritatea acestor narațiuni împărtășesc credința, comună în iudaismul elenistic, în „doi eoni“: eonul istoric și eonul eshatologic, primul marcat de vicisitudinile Ierusalimului terestru continuu amenințat de păcat și de vrăjmași, al doilea de venirea Ierusalimului celest, în care cei Drepti își vor regăsi coroanele, tronurile și veșmintele de glorie, care s-au păstrat pentru ei de la începutul lumii.

- 21.5.1 *Mistica tronului* sau a Carului (*merkaba*) ceresc din viziunea profetului Iezechiel (cap. I) reprezintă un gen

aparte de literatură vizionară, ale cărei prime elemente constitutive apar încă din secolul al II-lea î.H. În general, *merkaba* este contemplată la capătul unei călătorii prin șapte palate (*hekhalot*) locuite de ființe celeste. Aici poate fi întâlnit faimosul înger Metatron, care nu e altul decât personajul biblic Enoh (*Facerea* 5,18–24), ridicat la treapta de înger. Enoh și-a păstrat, totuși, anumite atribute umane, precum aceea de a avea articulații (îngerii nu le au). De aceea în Talmudul babilonian (*Haqiqah* 15a) s-a zis despre el că l-ar fi păcălit pe extaticul Elișa din Abuya, neridicându-se de pe tronul său. Elișa l-a luat drept Dumnezeu însuși, căzînd astfel în erezie. Este unul din motivele care i-au atras porecla de *Aher*, „Altul“. Tipic pentru literatura hekhalotică este Enohul evreiesc (*3 Enoh*), redactat în a doua jumătate a secolului al II-lea d.H. sau mai târziu.

21.5.2 *Manuscrisele de la Qumrân*, descoperite între 1947 și 1977 în unsprezece peșteri de lângă Marea Moartă, aparțin probabil sectei ascetice a esenienilor, deși mai mulți savanți (precum Norman Golb) le-au contestat de curînd această atribuire, care, inițial, a fost unanimă. Comunitatea se stabilise în deșertul Iudeii în secolul al II-lea î.H. și s-a menținut aici pînă la nimicirea ei de către armata romană, probabil în 68 d.H. Două categorii de documente au fost descoperite aici: fragmente mai mult sau mai puțin importante de scrieri biblice sau parabiblice (ca *1 Enoh*) și scrieri aparținînd sectei înseși, la care trebuie adăugat *Documentul din Damasc*, descoperit la începutul secolului nostru la Cairo. Între ultimele, cele mai importante sînt *Regula comunității* (*IQ Serek*), acele comentarii biblice (*pesharim*) din care cel mai cunoscut este comentariul profetului Avraam, și *Sulul Războiului* (*IQ Milkhamah*). O figură domină doctrina eseniană: Maestrul Dreptății, a cărui existență, ca și aceea a vrăjmașului său, Preotul necredincios, pare istorică. Totuși, savanții nu sînt de acord cu privire la epoca în care a trăit.

După documentele descoperite, esenienii erau dualiști, adică credeau în existența a două spirite, unul bun și celălalt rău, care și-au împărțit neamul omenesc al celor vii. Esenienii credeau în victoria salvatoare a binelui asupra răului, victorie reputată în urma unei bătălii dintre „fiii luminii“ și „fiii întinericului“. Cum această bătălie nu pare să fi

avut loc în trecut, ea putea întări convingerea că puterea spirituală a esenienilor neînarmați va prevala asupra romanilor încărcăți de arme. Dacă așa stau lucrurile, dezamăgirea lor a fost cu atât mai crudă când comunitatea a fost invadată și distrusă de armata lui Vespasian.

- 21.6 După 70 d.H., iudaismul rabinic se dezvoltă pornind de la curentul fariseilor (adversarii tradiționali ai partidei conservatoare a saducheilor) și, în special, de la școala faimosului rabin Hillel, care prevalează asupra celeia, mai legaliste, a lui Shammai. Într-adevăr, Hillel redusese iudaismul la o „regulă de aur”: „Să nu faci aproapelui tău ceea ce nu vrei să ți se facă ție însuși”. După 70, rabinul (avînd titlul de *nasi* sau șef al adunării) Yohannan ben Zakkai, urmat de rabinul Gamaliel al II-lea, au organizat Sanhedrinul sau Adunarea rabinică de la Iavneh, din Iudeea. Această generație a cunoscut maeștri adesea iluștri: Eliezer b. Hyrcanus, Eliezer b. Azaria, Josua b. Hanania, Ismael b. Elișa, Akiva b. Iosef etc. După reprimarea revoltei de la Bar Kochba și martiriul lui Akiva, Sanhedrinul a fost transferat în Galileea. Și această perioadă a produs marii săi maeștri, cum au fost Simeon bar Yohai și Meir. Mișna a fost alcătuită sub Rabbi Judas ha-Nasi. Mai târziu, centre ale iudaismului rabinic au devenit academiile (*yeșivot*) de la Sura și Pumbeditha din Mesopotamia, unde o importantă comunitate evreiască, supusă autorității unui exilarh, s-a menținut în cursul dominației persane. După cucerirea musulmană, evreii au devenit „supuși” (*dhimmi*) ai noii stăpîniri, ceea ce implică obligația de a plăti un tribut pe religie și recunoașterea autorității statului islamic. După ansamblul de reguli numit „Pactul lui Omar” (cca 800), evreii (și creștinii) au fost excluși din administrație, nu mai aveau voie să facă prozeliti, să construiască noi sinagogi (sau biserici) etc. În secolul al X-lea, *yeșivot*-urile babiloniene, al căror decan se numea *gaon*, au fost transferate definitiv la Bagdad, capitala califatului abbasizilor. Gaonul cel mai vestit al unuia din *yeșivot*-urile din Irak a fost Saadia b. Josef (882–942), fruntaș al luptei împotriva puritanilor fundamentalști numiți karaiți. Cînd arabii au cucerit Spania în 711, ei au găsit în evreii sefarzi aliați de preț, ce au fost răsplătiți printr-o impozitare mai ușoară decît aceea cu care erau loviți creștinii mozarabi. „Pactul lui Omar” a rămas totuși

în vigoare în Spania. În vremea califatului ummayad de la Córdoba (756–1031), capitala Andaluziei a devenit centrul intelectual al evreilor, chiar dacă *yeşiva* din Lucena nu întrecea în splendoare pe cele din Bagdad, din Ierusalim sau din Cairo. Cel mai mare filozof din Córdoba este platonicianul Solomon ibn Gabirol (cca 1020–1057), chiar dacă meritele sale rămân străine evreilor contemporani. El este autorul tratatului *Mekor Hayym* („Izvorul Vieţii”), din care a ajuns pînă la noi numai o versiune în latină (*Fons Vitae*). Ibn Gabirol, care scria cel mai des în arabă, la fel ca toţi marii gînditori evrei ai epocii, s-a exersat şi în prozodie evreiască în poemul de rezonanţă cabalistă *keter malkhut* (*Coroana regelui*). Un alt platonician de seamă este Bahya ibn Paquda (secolul al XI-lea). În schimb, Abraham ibn Daud (cca 1111–1180) este aristotelician, iar Iuda Halevi (cca 1150–1250), antiaristotelician. Cucerirea almoravidă a Spaniei (1086–1147) şi mai ales apăsătoarea ocupaţie almohadă (cca 1150–1250) au produs o deteriorare totală a condiţiilor evreilor (şi creştinilor) spanioli, care au fost nevoiţi să se refugieze în alte teritorii mai ospitaliere. Este cazul celui mai mare intelectual evreu al epocii, Moise ibn Maimun (Maimonide, 1135–1204), născut la Córdoba, care s-a stabilit la Cairo. Maimonide, filozof aristotelician, autor al textului *More nebohim* („Călăuza rătăciţilor”) şi al unui cod de legi care va avea o influenţă hotărîtoare asupra dezvoltării interpretării halakhice, îşi va agonisi traiul ca medic la curtea ultimilor Fatimizi din Egipt. Pe cei mai importanţi intelectuali evrei îi vom regăsi pe teritoriu creştin: Levi b. Gerson (Gersonide, 1288–1344) în Provence, Hasdai Crescas (cca 1340–1412) la Saragosa. Supuşi peste tot persecuţiilor periodice, evreii vor fi expulzaţi din Spania creştină în 1492, din Portugalia în 1497. Numeroşi emigranţi se vor stabili în Imperiul Otoman, în Asia Mică, în Balcani (precum Josef Caro, 1488–1575, mare autor halakhic) sau la Safed, în Palestina, localitate care va deveni centrul intelectual al evreilor în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, adăpostind pe cabalistul sefard Moise Cordovero (1522–1570) şi şcoala cabalistului aşkenaz Isaac Luria (1534–1572) (↔ 21.7). Tot în Imperiul Otoman a luat fiinţă mişcare mesianică a lui Sabbatai Țvi (1626–1676), al cărei profet a fost cabalistul Nathan din Geza. Sabbatianismul a cîştigat teren în Polonia prin activitatea lui Jacob Frank

(1726–1791). De acum înainte, centrele iudaismului se vor muta de la sud către nord, la Vilnius în *yešiva* gaonului Solomon Zalman (1720–1797), în Podolia (Ucraina poloneză) unde Baal Șem Tov („Maestrul Numelui cel Bun {al lui Dumnezeu}“), Israel b. Eleazar (1700–1760), dă naștere puternicei mișcări hasidice, în Polonia centrală unde se stabilește mișcarea.

Persecutați și alungați după bunul plac al suveranilor domnitori, evreii își vor câștiga totuși numeroși apărători în epoca Luminilor. La sfârșitul secolului al XVIII-lea devine posibilă asimilarea evreilor în Germania (1781–1787) și în Franța (1790), dar situația lor continuă să fie precară în Rusia și în zona de influență rusească pînă la sfârșitul secolului al XIX-lea, în epoca în care Benjamin Disraeli era prim-ministru în Marea Britanie. Epoca Luminilor a avut o profundă înfrîurire și asupra iudaismului ortodox. Moses Mendelssohn (1729–1786) este părintele acelor *maskilim* (la singular *maskil*, reprezentant al Luminilor) și al fenomenului cunoscut sub numele de *haskala*, modernizarea literaturii evreiești. La fel ca și popoarele occidentale, evreii redescoperă profunzimea tradițiilor proprii la începutul secolului al XIX-lea (Samuel David Luzzato, 1800–1865) și elaborează o filozofie a istoriei în care monoteismul devine simbolul lui Israel (Nahman Krochmal, 1785–1840). Iudaismul reformat se opune iudaismului conservator.

Sfârșitul secolului al XIX-lea cunoaște o recrudescență masivă a antisemitismului în toate țările europene și în special în Rusia, dar și apariția mișcării sioniste, ai cărei fondatori au fost Leon Pinkster (1821–1891) și Theodor Herzl (1860–1904). Înainte însă de colonizarea Palestinei și formarea statului Israel ca urmare a celui de al doilea război mondial și a exterminării masive a evreilor în lagărele de concentrare naziste, Statele Unite ale Americii, care adăpostiseră milioane de evrei, vor deveni centrul iudaismului și al dezbatărilor dintre partizanii Reformei, evreii neoortodocși, și conservatorii precum Solomon Schechter (1848–1915), conducătorul lui Jewish Theological Seminary din New York.

21.7 *Cabala* este o formă de misticism evreiesc ale cărei rădăcini se afundă, pe de o parte, în acele vechi speculații gramatologice și numerologice al căror produs a fost *Sefer*

Yetzra sau *Cartea Creației* (secolul al IV-lea d.H.), și, pe de altă, în literatura hekhalotică. Moshe Idel deosebește în cabală o formulă „teosofico-teurgică“ de o altă extatică.

Sefer Yetzra elabora deja acea schemă cosmologică ce va deveni caracteristică pentru cabală: cele zece *sefirot*-uri, corespunzând probabil celor 10 porunci, și cele 22 de căi care le unesc, corespunzând celor 22 de litere ale alfabetului ebraic. Astfel, creația are loc pomind de la aceste 32 de elemente primordiale. *Sefer Yetzra* și literatura hakhalotică stau în centrul gândirii „pietismului evreilor germani“ (*Hasidei Ashkenaz*), între care strălucesc reprezentanții familiei Kalonymus: Samuel ben Kalonymus de Speyer (secolul al XII-lea), fiul său Judas ben Samuel (cca 1150–1217), și discipolul acestuia din urmă, Eleazar din Worms (1165–1230). Totuși, cabala nu apare între așkenazi, ci la sefarzii din Provence, autori ai „Cărții Luminii“, *Sefer ha-Bahir*, în care *sefirot*-urile au pentru prima oară aspect de atribute divine. Primul mistic evreu provensal care a cunoscut cartea *Bahir* a fost Isaac cel Orb (cca 1160–1235), fiul rabinului Abraham ben David din Posquières (cca 1120–1198). Din Provence, cabala s-a propagat în Catalonia, unde a înflorit în cercul de la Gerona, ai cărui reprezentanți au fost rabinii Ezra ben Solomon, Azriel și — cel mai faimos — Moise ben Nahman (sau Nahmanide, 1195–1270). În Castilia, precursorii imediați ai autorului *Zohar*-ului au fost frații Iacob și Isaac Cohen. Cabaliștii acestei perioade pun la punct tehnici de permutare și de combinare a literelor alfabetului și de numerologie mistică (*temura*, *ghematria* și *notarikon*), ale căror prototipuri par elenistice.

Abraham ben Samuel Abulafia, marele mistic sefard din secolul al XII-lea, este reprezentantul cel mai marcant al cabalei, al cărei scop este *devekut* sau *unio mystica* cu Dumnezeu. Generația sa numără încă două figuri majore ale cabalei clasice: Joseph ben Abraham Gikatilla (1248–1305) și Moise din Leon (1250–1305), autorul scrierii pseudoepigrafice *Sefer ha-Zohar* („Cartea Splendorii“) atribuită maestrului tannait Simeon bar Yohai (secolul al II-lea).

Cabala clasică integrează cosmologia hekhalotică într-unul din cele patru universuri spirituale care se continuă unul în altul de sus în jos: *atsilut*, *beri'ah*, *yetzirah* și *asiyah*. Universul *atsilut* (lumea emanației) cuprinde cele zece *sefirot*-uri (*Keter*, *Hokhmah*, *Binah*, *Gedullah/Hesed*,

Geburah/Din, Tiferet/Rahamin, Netsah, Hod, Yesod/Tsaddik, Malkhut/Shekhinah) care, laolaltă, constituie Adam Kadmon, omul primordial. Universul *beriyah* (creația) cuprinde cele șapte *hekhalot*-uri și *merkaba*. Universul *yetsirah* (formarea) cuprinde oștile îngerești. Universul *asiyah* (lumea facerii) este arhetipul lumii vizibile. În acest univers, prezența celor zece *sefirot*-uri se manifestă în culorile curcubeului, valurile mării, auroră, iarbă și arbori. Dar cabalistul dezvoltă multe alte procedee mistice (de exemplu, vizualizarea culorilor etc.) spre a accede la *atsilut*. Accesul este dificil din cauza prezenței răului — numit *sitra ahra*, „cealaltă parte“ — în *asiyah*. Este totuși important să înțelegem că viziunea cabalistică nu împărtășește sistematic dualismul platonician suflet/trup și disprețul față de lumea fizică. Prin urmare, sexualitatea este bună în măsura în care ea reprezintă un proces de reintegrare a unor entități despărțite în timpul coborîrii sufletelor în trupuri. Toate acțiunile cabalistului se reclamă de la unul din cele trei scopuri pe care și le propune: *tikkun* sau restaurarea unei armonii și unități primordiale, în persoana practicantului și în lume; *kavvanah* sau meditația contemplativă; în fine, *devekut* sau unirea extatică cu esențele.

Savanți precum Moshe Idel cred în caracterul constant, neschimbător al doctrinelor cabalei. Totuși, sinteza lui Isaac Luria, *Ari ha-Kadosh*, Sfântul Leu din Safed (Leu, *Ari*, este acronim pentru „Ashkenazi Rabbi Ishaq“) și discipolii lui, între care cel mai important a fost Hayyim Vital (1543–1620), este revoluționară prin faptul că își imaginează creația drept rezultatul unui proces de contracție (*zimzum*) a lui Dumnezeu în el însuși și răul ca o prezență activă a rămășițelor („cochiliilor“, *quelippot*) spirituale căzute ca urmare a „ruperii vaselor“ (*shevirat hakelim*) care conțineau *sefirot*-urile. Această dramă cosmică seamănă cu evenimentul cunoscut drept „căderea Sophiei“ în gnosticismul primelor secole creștine, dovadă că Luria parcursese itinerarul gnosticilor. Ca și unele grupuri gnostice, el a dat o valorizare pozitivă metensomatozei (reîncarnării sufletului), fapt ce permite omului înțelept să câștige un număr mai mare de suflete (sau „scînteii de suflete“) ilustre.

- 21.8 Identificarea lui Șabbatai Țvi (1626–1676) cu Mesia cel așteptat e în mare opera cabalistului lurian Nathan din Gaza (Abraham Nathan b. Elisa Hayyim Așkenazi, 1643/44–1680),

care descoperă la misticul din Smirna toate semnele de elecțiune, inclusiv slăbiciunile și ispitele provocate de *quelippot*. În monumentală sa lucrare de erudiție (*Sabbatai Sevi: The Mystical Messiah*, 1973), Gershom Scholem a retrasat în amănunțime istoria șabbatianismului. Din 1665, Mesia se revelează și Nathan ia o atitudine antinomiană, revocînd doliul și înlocuindu-l cu serbări de bucurie închinat lui Șabbatai. El prezice totodată că Mesia va pune mîna pe coroana sultanului, dar în februarie 1666, cînd el sosește la Istanbul, sultanul îl arestează și la 16 septembrie, Șabbatai se vede nevoit să aleagă între abjurarea iudaismului și convertirea la islamism, sau pierderea capului. El alege prima alternativă, pierzînd astfel numeroși susținători. Nathan și mai multe grupări din întreg Imperiul Otoman îi rămîn credincioși. Au avut loc apostazii și convertiri *pro forma* la islam, urmate de practici antinomiene. În Polonia este predicată repudierea mesianică a Torei de șabbatianistul radical Jacob Frank (1726–1791), care se credea reîncarnarea lui Șabbatai în persoană.

- 21.9 *Hasidismul polonez* reprezintă una din sintezele cele mai recente și cele mai bogate ale misticismului evreiesc, reunind elemente din toate curentele lui istorice. Întemeietorul hasidismului este taumaturgul Israel b. Eliezer, supranumit Baal Shem Tov (acronim Besht), urmat de *maggid*-ul sau profetul itinerant Dov Baer (1710–1772). Mișcarea cîștigă foarte mulți aderenți, spre regretul autorităților religioase evreiești (*kehillah*), care opun mișcarea de sens contrar a *mitnagdim*-ilor. După un secol de conflict între cele două facțiuni, diferențele se estompează, *hassidim*-ii își pierd mult din elanul revoluționar și *mitnagdim*-ii asimilează lecția eticii hasidice. Spre deosebire de pietismul tradițional al așkenazilor, care constă într-o asceză feroce, hasidismul lui Besht și al partizanilor săi, care vor sfîrși prin a întemeia adevărate dinastii, subliniază bucuria omniprezenței lui Dumnezeu, pierzîndu-se în *devekut*, care înseamnă ascensiunea sufletului (*aliyat haneshamah*) în lumină dumnezeiască. *Hasidim*-ii recunosc prezența lui Dumnezeu în cele mai umile activități ale trupului lor și practică „adorarea fizică“ (*avodah ba-gasmiyut*), adică lauda lui Dumnezeu nu numai prin rugăciune sau ceremonii „sacre“, ci și în activitățile cele mai profane precum împreunarea sexuală, mîncatul și dormitul.

Intenția este ceea ce contează și dacă, îndeplinind actul, se are în vedere *devekut*, atunci extazul are loc. Dansuri, cântece și chiar hore, precum cele ale dervișilor rotitori, au loc în acest scop. Hasidul deplin coboară din înălțimi contemplative pentru a ridica întru spirit comunitatea, practicînd *yeridah le-tsorek aliyah*, „coborîrea în vederea ascensiunii“. Hasizii ne-au lăsat numeroase legende pline de un mesaj adînc.

- 21.10 *Bibliografie.* În general, vezi Robert M. Seltzer, *Jewish People, Jewish Thought, The Jewish Experience in History*, New York/London 1980; Geoffrey Wigoder (ed.), *The Encyclopedia of Judaism*, New York 1989; Isidore Epstein, *Judaism*, Harmondsworth 1959; Julius Guttman, *Philosophies of Judaism*, New York 1964. Cea mai bună antologie de texte traduse într-o limbă europeană este Samuel Avisar, *Tremila anni di literatura ebraica*, 2 vol., Roma 1980–1982. O excelentă introducere la scripturile ebraice în volumul apărut sub redacția lui Barry W. Holtz, *Back to the Sources: Reading the Classic Jewish Texts*, New York 1984.

Despre arheologia vechii Palestine, vezi Gösta W. Ahlstrom, *An Archaeological Picture of Iron Age Religions in Ancient Palestine*, în *Studia Orientalia* 55 (1984), 1–31; Roland de Vaux, *Histoire ancienne d'Israel, des origines à l'installation en Canaan*, Paris 1971.

Despre creație în Tora, vezi John D. Levenson, *Creation and the Persistence of Evil*, San Francisco 1988.

Despre profeți, vezi Joseph Blenkinsopp, *A History of Prophecy in Israel: From the Settlement in the Land to the Hellenistic Period*, Philadelphia 1945.

Despre sărbătorile evreiești, vezi Iulius H. Greenstone, *Jewish Feasts and Fasts*, Philadelphia 1945.

Despre literatura apocaliptică evreiască, vezi John J. Collins, *The Apocalyptic Imagination: An Introduction to the Jewish Matrix of Christianity*, New York 1984; Michael E. Stone, *Scripture, Sects and Visions*, Philadelphia 1980; idem (red.), *Jewish Writings of the Second Temple*, Assen/Philadelphia 1984; David Hellholm (red.), *Apocalypticism in the Mediterranean World and the Near East*, Tübingen 1983.

Una din cele mai bune introduceri la literatura eseniană de la Qumrân se datorează lui Mathias Delcor și Florentino Garcia Martinez, *Introduction a la literatura esenia de Qumrân*, Madrid 1982 (excelente note bibliografice). Ipoteza unei origini neeseniene a manuscriselor de la Qumrân a fost avansată de Norman Golb, „The Problem of Origin and Identification of the Dead Sea Scrolls“, în *Proceedings of the American Philosophical Society* 124 (1980), 1–24.

În afară de magistralele prezentări ale marilor etape ale misticismului evreiesc, făcute de Gershom Scholem, în momentul de față se cer consultate și lucrări mai specializate, cum sînt acelea ale lui Ithamar Gruenwald despre mistica Tronului (*Apocalyptic and Merkavah Mysticism*, Leiden/Köln 1980, și *From Apocalypticism to Gnosticism*, Frankfurt 1988).

Despre începuturile cabalei, vezi culegerea *The Early Kabbalah*, edited and introduced by Joseph Dan, texts translated by Ronald C. Kiener, preface by Moshe Idel, New York 1986. Cea mai bună sinteză recentă asupra cabalei se datorează lui Moshe Idel, *Kabbalah, New Perspectives*, New Haven/London 1988. Despre Safed, vezi mai ales R. J. Zwi Werblowski, *Joseph Caro, Lawyer and Mystic*, Philadelphia 1977 (1962).

Cea mai bună lucrare asupra lui Șabbatai Țvi rămîne aceea a lui Gershom Scholem, *Sabbatai Sevi. The Mystical Messiah, 1626–1676*, Princeton, 1973.

JAINISMUL

22.0 Numele de jainism vine de la *Jina* („Triumfătorul“), apelativ dat întemeietorului acestei religii.

22.1 *Izvoare.* Literatura jaina este enormă. Ea se împarte în două, potrivit celor două tradiții sau „secte“ jaina: Digambara („cei îmbrăcați cu cerul“ adică „goi“) și Śvetāmbara („cei îmbrăcați în alb“). Scrierile credincioșilor Śvetāmbara au fost reunite într-un canon doctrinal cuprinzând cîteva zeci de tratate grupate în șase secțiuni, între care partea cea mai veche este redactată în prakrit (limba întemeietorului), restul în sanscrită. Digambara excelează în tratate sistematice (*prakarana*), din care cele mai vechi urcă pînă în secolul I d.H.

22.2 *Mahāvīra* („Marele erou“) este întemeietorul jainismului. Pe adevăratul său nume Vardhamāna („Cel îmbeșugătat“), el a fost contemporanul lui Buddha. Biografia lui mitică se află în centrul tradiției śvetāmbara. Ea a fost transformată potrivit paradigmei indiene a personajului divin (*mahā-puruṣa*). Conceput la Bihar, într-o familie de brahmani, fătul său ar fi fost mutat de zeul Indra în matricea prințesei Trisāla, ca să se poată naște într-o familie de regi. Paisprezece sau șaisprezece vise premonitorii o vestesc pe mamă despre nașterea miraculoasă ce va avea loc. Micul prinț, care începe să facă minuni înainte de a se naște, va fi crescut conform preceptelor religioase ale lui Pārśva, căruia tradiția jaina îi rezervă titlul de al douăzeci și treilea *ūrthamkara*, ceea ce înseamnă „făcătorul de vaduri (pentru ca alții să poată trece apa“), amintind oarecum de *pontifex*, care pare să însemne „făcător de poduri“.

Mahāvīra însuși este al douăzeci și patrulea. Ca și Buddha, căruia Mahāvīra pare să-i repete biografia, întemeietorul a avut, după anumite izvoare, o soție și o fiică al cărei soț ar fi fost răspunzător de schisma jainistă. Oricum ar fi, la treizeci de ani, după moartea părinților lui, Vardhamana își părăsește averea și pleacă la excentricii *śrāmaṇa*, adepți adesea spectaculari ai unei asceze cu aspecte multiple, practicînd nuditatea și cinci precepte ce aveau să devină cele cinci Mari Legăminte (*mahāvratā*) ale ascetului jainist: a nu uide, a nu minți, a nu fura, a nu avea raporturi sexuale și a nu strînge averi trecătoare. Mahāvīra a stăruit timp de doisprezece ani pe calea ardentă a ascezei. Iluminarea lui s-a petrecut sub un arbore săl, într-o noapte de vară petrecută pe malul unui rîu. El a atins o atotștiință desăvîrșită (*kevala-jñāna*, Gnosa desăvîrșită) despre tot ce a fost, este și va fi în toate universurile. Această stare a celui ce a ajuns *kevalin* reprezintă echivalentul stării de *arhat* din budism. Există și în jainism o doctrină care afirmă că un *kevalin* este un om eliberat de toate constrîngerile naturii umane și o alta care nu îi acordă decît calitatea de a fi deasupra impurității exercitate de anumite constrîngeri (ingestia, excreția etc.). După dobîndirea Gnosei desăvîrșite, Jina a vestit adevărul în jurul său și a întemeiat comunitatea jaina, compusă din călugări și laici de ambele sexe. Potrivit tradiției, el a intrat în *nirvāṇa* la șaptezeci și doi de ani (numerologie mistică: $2^3 \times 3^2$) în anul 527 î.H. (dată ce trebuie probabil corectată în 467). Așa cum învățătura lui Buddha poate fi rezumată în formula „Căii cu opt brațe“, toate începînd cu vocabula *samyak*- (corect, drept), aceea a lui Jina este condensată în cele Trei Giuvaeruri (*tiratna*) ale Viziunii Lumii Drepte (*samyagdarśana*), Dreptei Cunoașteri (*samyagjñāna*) și Dreptei Purtări (*samyakcaritra*).

- 22.3 Potrivit legendei, Mahāvīra a transmis conducerea comunității unui număr de unsprezece ucenici (*gaṇadhara*), a căror căpetenie era Gotama Indrabhūti. În 79 d.H., comunitatea s-a scindat: pe de o parte partizanii tradiției liberale (credincioșii *Śvetāmbara*), pe de alta partizanii tradiției conservatoare, eroice, nudiștii integrali, „cei îmbrăcați cu cerul“ (*Digambara*). Din nord-estul Indiei (Magadha, azi Bihar), mișcarea s-a propagat în sud și în est. Ea a cunoscut diverse perioade de dezvoltare. Astăzi, repliați asupra lor

înșiși, jainii nu par să depășească trei milioane de adepți. O etică economică, pasibilă să le asigure succes în negoț, garantează comunității o anumită bunăstare. Intelectual, jainiștii au ocupat întotdeauna un loc de prim rang în viața socială indiană. Aportul lor la mișcarea spirituală a lui Mohandas Gandhi a fost capital.

22.4 *Viziunea asupra lumii (darśana)* a credincioșilor jaina poate fi rezumată în Legămintele Mari (*mahāvratā*) ale călugărilor și în Legămintele Mici (*aṇuvratā*) ale laicilor: *ahiṃsā* (non-violența), *satya* (cinstea), *asteya* (sinceritatea), *brahma* (abținerea, aici abținerea de la raporturi sexuale ilicite), *aparigraha* (renunțarea la acumularea de bogății).

Jainismul împărtășește cu budismul tradițional și cu anumite școli budiste ideea reîncarnării părții vii (*jīva*) a ființei omului în toate regnurile însuflețite, sub influența „corpului karmic” care este rezultatul faptelor din trecut. Inițiatul jaina încearcă să blocheze acest proces natural printr-o reacție constantă (*saṃvara*). Este vorba de a respecta, în fiecare clipă, foarte lungi liste de renunțări mentale, verbale sau corporale și de a te supune încercărilor vieții religioase. Acesta este dualismul etic al doctrinei jaina, pentru care sinuciderea prin postire îndelungată (*saṃlekhanā*) este recomandată. Și totuși, această neglijare extremă a propriei vieți nu este egalată decât de grija și mai exagerată față de viața altora. Într-adevăr, jainiștii sînt ținuți să respecte orice formă de viață, chiar și aceea a unui purice sau a unei furnici; ei practică deci nu numai cel mai strict vegetarianism (care merge pînă la fierberea apei), dar se străduiesc prin toate mijloacele să nu dăuneze nici unui animal. Călugării, de pildă, au grijă să nu mănînce noaptea, de teamă să nu înghită insecte din nebăgare de seamă.

Numai asceza (*tapas*) complexă, așa cum e ea practică în comunitatea de călugări (*nirgrantha*), este susceptibilă să aducă eliberarea prin *saṃvāra*. Cînd *saṃvāra* unui călugăr duce la eliberarea de legăturile *karmei*, el atinge idealul desăvîrșirii (*siddhi*).

Deși foarte bine rînduită, cosmologia jaina reia elementele brahmanice tradiționale, tot așa cum biografia mitică a lui Mahāvīra le relua pe acelea ale altor Mahāpuruṣa, Mari Oameni ai Indiei.

- 22.5 *Peșterile* par să fi fost lăcașul preferat al călugărilor jaina mai demult. Ele au fost transformate în locuri de închinare pe care noile sanctuare săpate în pereții stîncoși (Badani, Ellora) se străduiau să le imite. Fără să respecte întotdeauna o atare structură, templul jaina constă adesea într-o imagine centrală a lui *Tīrthaṃkara* „cel cu patru chipuri“ (*catur mukha*) spre care duc patru drumuri. Templele jaina cele mai vestite se află în India occidentală, pe Muntele Abu și pe colinele de la Aravalli.
- 22.6 *Bibliografie.* Eliade, H 2, 152–153; C. Caillat, *Jainism*, în ER 7, 507–514, și *Mahavira*, ER 9, 128–131. Vezi și Walter Schubring, *The Doctrine of the Jainas*, Delhi 1962. Colette Caillat, *La Cosmologie jaïna*, Paris 1981.

Religiile din MESOPOTAMIA

23.1 În mileniul al VII-lea î.H., țara cuprinsă între fluviile Tigru și Eufrat, Irakul de astăzi, era locuită de păstori și agricultori. Către anii 3500 î.H. dezvoltarea scrisului marchează trecerea de la preistorie la istorie. Între obiectele descoperite în săpăturile de la Ubaid și Uruk s-au găsit ceramică fină pictată, statuete și edificii cu o arhitectură și decorație tot mai complexă. Exemple privind o limbă autohtonă se regăsesc în toponimele părții sudice a Mesopotamiei unde sumerienii își vor face apariția, aducând propria lor limbă și un sistem de marcare și de numărare a turmelor, sistem care va deveni prima lor scriere. Akkadienii, care vorbeau o limbă semitică, au păstrat și reinterpretat tradițiile și zeitățile sumeriene timp de multe secole, pline de războaie între cetățile-state și de invazii venite din toate direcțiile. Din secolul al XVIII-lea î.H. se poate vorbi de două entități teritoriale: Asiria de la nord și Babilonia din sud. Arhivele regale ale perioadei asiro-babiloniene, și în special din secolele al VII-lea și al VI-lea, ne furnizează mituri și materiale epice deja foarte vechi la data la care sînt fixate prin scriere.

23.2 *Zeii.* În perioada cea mai veche a religiei mesopotamiene accesibile nouă forțele divine sînt puterile naturii. Fiecare zeu sumerian are un teritoriu propriu potrivit naturii divinității sale. Proprietatea funciară a vechilor temple aparține zeului, oamenii sînt robii lui, preoții îngrijitorii și slujitorii lui. Rîurile și pajiștile aveau zeii lor locali, a căror esență era încă strîns legată de aceea a fenomenelor naturale. Forțele dinamice ale naturii se considerau a fi mani-

festarea unor zei precum Ișkur/Adad prezent în tunetul cerului, Amaușumgalna care înmugurea curmalii, și Inanna, zeița hambarelor pline de roade.

Zeitățile primordiale și-au asumat treptat forme umane și rolurile sociale pe care li le atribuiau preoții și scribii. În fruntea panteonului în formare se afla An, cerul, tatăl zeilor, al cărui nume este simbolic atât pentru cer, cât și pentru zei. Când pe la 3500 î.H. începe istoria scrisă, An ajunsese deja *deus otiosus*. Mai activ, în funcția sa de căpetenie a adunării zeilor, era Enlil, al cărui templu principal se afla în centrul religios de la Nippur. Aproape toți zeii sfârșeau prin a-și căuta o soție. Marea Zeiță mesopotamiană era Inanna, pe care akkadienii o asimilau cu Iștar. Importantă în numeroase mituri, ea înfățișa planeta Venus și domina fertilitatea, dragostea și războiul. Tatăl ei era zeul lunar Nanna (Sin) și fratele său zeul solar Utu (Șamaș). Enki (Ea) este îndrăznețul zeu al apei de irigație care i-a ajutat pe oameni să dezvolte tehnica și să supraviețuiască potopului trimis să-i nimească. Dumuzi (Tammuz) este zeul fertilității și al creșterii unor animale și plante. În diverse mituri, el joacă rolul tragic al zeului care moare tânăr. Nergal devine, prin alianță, zeul infernului.

În toate epocile, personalitatea zeilor a fost destul de fluidă. Ei își împrumutau cu ușurință trăsăturile de caracter. Chiar după antropomorfizarea zeilor, în natură au continuat hierofaniile. Numele de rîu, de pildă, era mereu precedat de semnul marcînd ideea de *zeu*. Adesea, oamenii erau ocrotiți de zeii lor personali; pe sigiliile cilindrice se văd marii zei deschizîndu-le porțile.

- 23.3 *Utilizarea politică a religiei.* Templul sumerian era o instituție atât religioasă, cât și politică și administrativă. Orașele aveau adunări de bătrîni ce se ocupau cu arbitraje și alegerea căpeteniilor și a șefilor militari în timp de război. Bogăția și puterea acestora din urnă mărindu-se, ei s-au transformat în regi și dinastii regale. Regii aveau tot interesul de a se lăsa reprezentați ca favoriți ai zeilor. Primul rege care și-a apropiat iconografia divină a fost Naram Sin (cca 2254–2218 î.H.), nepotul marelui cuceritor și rege akkadian Sargon. El apare pe o stelă purtînd coarnele rezervate divinității și dominîndu-și, pe cîmpul de bătălie, oamenii.

Mărturiile cele mai recente arată că înainte de campaniile militare se făcea apel la divinație și că numeroși regi vedeau în unii zei cauza și pe beneficiarii succeselor lor. Ascensiunea orașului sfânt al Babilonului însemna ascensiunea zeului său; într-adevăr, în *Enuma Eliș* babiloniană îl vedem pe Marduk cucerindu-și primul loc în panteon și înlocuindu-l pe Enlil. În versiunea asiriană, lui Marduk i se substituie zeul eponim al orașului Assur.

Religia regală folosea un sistem complicat de divinație. Observații astronomice precise, baze ale acelei discipline universale care va fi astrologia, semnalau sentimentele zeilor și prevesteau seceta, războiul sau crizele din existența personală a regelui. Ritualuri constând din rugăciune, purificare și împăcare a zeilor erau forme de răspuns la prevestirile date de extispicii (examinarea măruntaielor animalelor) sau de interpretarea viselor (oniromanție). Sărbătoarea de Anul Nou presupunea participarea regelui, prezent și la ritualul căsătoriei sacre de la Uruk, unde se unea cu zeița Inanna pentru a asigura țării belșugul în anul ce va să vină.

- 23.4 *Practicile populare.* Marile complexe ale templelor aveau în slujba lor o întreagă birocrație formată din preoți, scribi, astrologi și artiști-meșteșugari. Preoți specializați se ocupau de îngrijirile ce trebuiau aduse zilnic imaginilor zeilor; îi hrăneau, îi spălau, îi îmbrăcau și îi înveseleau pe zeii din statui. Masa practicanților putea aduce ofrande ce constau din hrană sau statuete votive în fața altarului zeului și putea participa la festivități și la reprezentările rituale ale miturilor, ce însoțeau sărbătorile sacre. Credincioșii recurgeau de asemeni la farmece și incantații, în vederea vindecării de boli, a fertilității căsătoriilor, a farmecelor și descîntecelor. Incantațiile în scop medical invocă adeseori un zeu sau mai mulți, le cere iertare pentru jigniri cunoscute sau neștiute și, în versiunile lor scrise, ele lasă spații albe pentru a fi înscrise numele beneficiarilor. Foarte populare erau figurinele din lut ars reprezentând zei și spirite care, „animate“ de vrăjitori de profesie, erau păstrate în casă sau îngropate în taințe pentru a ocroti. Numele proprii, din care majoritatea sînt teoforice, arată că oamenii se încredințau zeilor lor personali ca să dobîndească sănătate și belșug.

- 23.5 *Enuma Eliș* („Cînd sus...“), poemul babilonian al creației este asociat cu sărbătorile de Anul Nou (*Akitu*), celebrate

în fiecare primăvară la Babilon. În povestirea mitică, Marduk este exaltat ca zeul cel mai mare între toți zeii; acest lucru ne arată că poemul a fost compus, se pare, în secolul al XII-lea î.H., când statuia lui Marduk se întorcea la Babilon și când supremația politică asupra orașului era socotită ca un triumf al zeului său tutelar.

Prima din cele șapte tăblițe ale poemului revelează starea primordială a universului, când numai apa dulce (Apsu, zeu mascul) și apa sărată (Tiamat, femelă) existau. Noile generații divine îi sîcîiau pe zeii cei vechi cu gălăgia lor teribilă. Apsu îi înfruntă pe zeii tineri, dar este ucis de Ea, care zămislește un fiu, pe Marduk. Tiamat vrea să-l răzbune pe Apsu și numai Marduk, dintre zeii cei tineri, îndrăznește să înfrunte monstrul feminin. El dobîndește suveranitatea peste zei și își aduce cu el în luptă fulgerele și vînturile. El împinge vînturile în gura larg deschisă a monstrului femeie Tiamat și cu o săgeată o ucide. Aliații ei sînt împresurați și capturați, și între trofee de victorie figurează tăblițele destinului, care fuseseră furate de Kingu, soțul lui Tiamat.

Marduk despică în două trupul lui Tiamat și făurește din el lumea. Din sîngele lui Kingu îi făurește pe oameni și îi mensește să le slujească zeilor. Drept răsplată, el primește suveranitatea divină și i se consacră, la Babilon, un mare templu. Mai multe elemente din aceste narațiuni mitice au corespondențe în Cartea Facerii, precum și în imaginile lui Iahveh triumfător din Psalmi și din Cartea lui Iov.

- 23.6 *Ghilgameș*, regele Uruk-ului, a fost, poate, un rege din dinastiile vechi și unele narațiuni ce-i povestesc isprăvile s-au păstrat în limba sumeriană. Poemul akkadian care ne-a parvenit a fost redactat și dezvoltat de un scrib, probabil pe la mijlocul perioadei babiloniene, cu adăugarea istoriei popoului lui Atrahasis. Această versiune mai completă a mitului debutează printr-o laudă a marilor construcții din Uruk, orașul vestit prin templul său închinat zeiței Inanna și prin zidurile sale monumentale din cărămidă. Ghilgameș, om o treime și două treimi zeu, își tiraniza poporul cu corvezi apăsătoare și cu dreptul primei nopți la care nu renunța niciodată. Zeii l-au creat pe Enkidu, un om sălbatic trăind pașnic printre animale. Ca să-l umanizeze, zeii îi trimit o prostituată care îl aduce cu ea la Uruk, unde Enkidu îl

înfruntă pe Ghilgameș. Are loc o luptă crâncenă, la finele căreia rivalii devin cei mai buni prieteni și pleacă împreună în pădurea de cedri ca să-l răpună pe monstrul Huwawa. Invitat de Iștar să-i fie soț, Ghilgameș o insultă, amintindu-i că toți iubiții ei au luat calea Iadului. Răzbunarea lui Iștar nu se lasă așteptată: ea trimite în drumul lui Ghilgameș pe îngrozitorul taur ceresc, dar Ghilgameș și Enkidu îl doboară. Zeii hotărăsc să-i pedepsească pe cei doi ridicând viața lui Enkidu. Destinul lui Ghilgameș pare pecetluit, dar eroul se îndreaptă spre izvoarele fluviilor ca să-l găsească pe singurul om care a câștigat nemurirea, îndepărtatul Utnapiștim. Sosind la munții unde se află porțile soarelui, Ghilgameș îl întâlnește pe îngrozitorul om-scorpion și pe soția lui, care îl lasă să pătrundă în tunel. Ajungând la capătul lumii, pe malul mării, el o întâlnește pe nimfa Siduri care încearcă să-l abată de la ținta lui, dar Ghilgameș își continuă căutarea dincolo de apele morții, unde îl găsește pe Utnapiștim și îi cere să-i încredințeze secretul nemuririi. Aici, alcătuitorul mitului a inserat episodul potopului: înștiințat de Ea de iminența cataclismului, Utnapiștim a făurit o corabie și a umplut-o cu toate vietățile, după care și el și soția lui au devenit zei și s-au instalat pe aceste tărîmuri îndepărtate. Întîlnim aici o variantă prescurtată a istoriei potopului, cum este și aceea a regelui Zisudra, care a fost îndemnat de Enki să construiască o corabie ca să-i scape de potopul menit să nimicească seminția prea zgomotoasă și ingrată a oamenilor. Povestea lui Atrahasis („cel prea înțelept“) reprezintă versiunea akkadiană a aceleiași povestiri. Ghilgameș ratează dobîndirea nemuririi, fie pentru că n-a rezistat la proba somnului, fie pentru că ar fi pierdut iarba care avea să-i confere tinerețea veșnică. Întors la Uruk, el va trebui să se consoleze cu pereștăciunea monumentelor acestui oraș.

- 23.7 *Bibliografie.* Eliade, H 1, 16–24; T. Jacobsen, *Mesopotamian Religions: An Overview*, în ER 9, 447–466.

Texte în traducere în J. B. Pritchard (ed.), *Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament*, Princeton 1969. Există mai multe introduceri în religiile mesopotamiene, precum acelea ale lui Edouard Dhorme, *Les Religions de Babylonie et d'Assyrie*, Paris 1945; Jean Bottéro, *La Religion babylonienne*, Paris 1952; S. N. Kramer, *The Sumerians*, Chicago 1963; Thorkild Jacobsen, *The Treasures of Darkness: A History of Mesopotamian Religion*, New Haven 1976.

Religiile de MISTERE

24.0 Termenul de „mistere“ are o semnificație tehnică destul de precisă și se referă la o instituție capabilă de a garanta inițierea. Ideologia misterelor are două surse: inițierile arhaice și societățile secrete, pe de o parte, și, pe de alta, o veche religiozitate agrară mediteraneană. Din punct de vedere mitologic, etnologul Ad. E. Jensen (↔ 2.1) a înregistrat două variante ale unui mit de origine propriu civilizațiilor agrare. La populația Marind-Anim din Noua Guinee, divinitățile creatoare și celelalte ființe sacre ale timpului primordial se numesc *dema*. Prima narațiune mitică este aceea despre uciderea unei divinități *dema* de altele de același tip. Zeitatea ucisă reprezintă trecerea de la timpul primordial la timpul istoric, caracterizat prin moarte, nevoie de hrană și de procreare. Zeitatea sacrificată este „primul mort“, ea se metamorfozează în lună și în plantele hrănitoare. Cultul este o reprezentare dramatică a uciderii zeității *dema*, ucidere comemorată prin mestecarea rituală a hranei. Jensen dă acestei mitologeme numele de Hainuwele, zeitatea ucisă de populația wemale din insula Seram, și o pune în relație cu culturile vegetale și în special cu cultura plantelor cu tuberculi. Cea-laltă mitologemă, pe care el o pune în relație cu cultura cerealelor, comportă furtul cerealelor din cer și este asociată cu figura lui Prometeu. În realitate, cele două mituri apar în arii geografice foarte diverse ca să explice fie apariția plantelor cu tuberculi, fie aceea a cerealelor.

24.1 *Misterele grecești.* Nu există mistere iraniene, babiloniene sau egiptene. Este vorba de un fenomen elen. În Grecia epocii clasice, misterele cele mai specifice sînt cele

de la Eleusis, în jurul cărora gravitează din epoca veche și Dionysos, fără ca acesta să dispună de propriile-i mistere. Orficii și pitagoreicii nu au nici ei instituții inițiatice. Lucrurile se schimbă când e vorba de cabiri, de Cybele și de Attis. Acesta este singurul între „zeii care nior“ din Orientul Apropiat (Tammuz, Adonis, Osiris) integrat într-un cult inițiativ organizat.

Complexul de mistere legat de Demeter și de fiica ei Kore-Persefona se întemeia pe o ideologie agrară și pe un scenariu foarte apropiat de acela avînd-o în centru pe Hainuwele, acea Kore din Molute. Ca și Hainuwele, Persefona dispăre în adîncurile pămîntului, este identificată cu luna și stăpînește soarta vegetației și mai ales a cerealelor. Ca și în cazul Hainuwelei, animalul ei de jertfă e porcul.

Misterele din Eleusis erau instituția de inițiere colectivă, prin excelență, a statului atenian. Secretul lor a fost bine păstrat, dar chiar în lipsa unor informații complete putem presupune că scenariul inițierii corespundea întrucîtva țelului suprem al ideologiei misterice, care era omologarea rituală a destinului neofitului cu drama zeului.

- 24.2 *În epoca imperială*, noi zeități, de origine orientală sau nu, își au misterele proprii: Dionysos, Isis, Mithra, Serapis, Sabazios, Jupiter Dolichenus, Cavalerul dac. Aceste mistere garantau o inițiere secretă, fără a se exclude reciproc, astfel încît un participant putea să acumuleze toate inițierile pe care sexul, rangul și mijloacele sale financiare i le puteau procura. În plus, contururile anumitor divinități misterice sînt fluide, iar atributele lor solare precum și numele lor comune (Zeus, Jupiter, Helios, Sol, Sol invictus) indică un puternic amestec ce a fost definit uneori ca „sincretism solar“. În secolul al IV-lea, toate aceste zeități (inclusiv Cybele) sînt cerești, fiind identificate deseori cu Soarele și, în același timp, considerate supreme, fără a fi resimțită această situație ca o contradicție. În unele exegeze, diversitatea numelor lor nu face decît să le ascundă identitatea esențială.

- 24.2.1 Structurile instituționale care îl transformau pe Dionysos în divinitate de mistere apar către finele secolului I d.H. *Cultul lui Dionysos* în această perioadă este deosebit de bogat în simboluri eshatologice. Speranța postumă a inițiaților dionysiaci e descrisă de filozoful platonice Plu-

tarh din Cheroneea (cca 45–125) și de numeroase reprezentări figurate. Suflutele se aflau într-o permanentă stare de bucurie și de beție cerească.

24.2.2 Etapele inițierii în misterele zeiței egiptene *Isis*, cărora savanții le-au subliniat de curînd caracterul autentic egiptean, sînt descrise, la drept vorbind incomplet și confuz, de scriitorul latin Apuleius din Madaura (cca 125–162) în romanul său fantastic intitulat *Metamorfoze* sau *Măgarul de aur*. După o inițiere nocturnă, căreia nu are voie să-i reveleze conținutul, Lucius, eroul romanului, primește douăsprezece etole de inițiat, este instalat pe un pedestal de lemn în fața statuii zeiței *Isis*, este înveșmîntat cu *stola Olympiaca*, poartă o torță în mîna dreaptă și o cunună de lauri pe tîmple. Ce ispravă i-a conferit dreptul la acest teatru care simbolizează inițierea? Ne-o spune însuși eroul într-un pasaj enigmatic: „Am trecut hotarul morții, am călcat pragul Proserpinei, și de acolo m-am întors, străbătînd toate elementele; am văzut la miezul nopții soarele strălucind cu o lumină orbitoare; m-am apropiat de zeii inferului și de zeii cerului și i-am adorat de aproape“. Savanții au interpretat aluziile conținute în acest pasaj fie ca referindu-se la o înscenare foarte costisitoare, fie ca o încercare inițiativă de natură să confere invulnerabilitate, fie, în sfîrșit, ca o ascensiune celestă.

24.2.3 Foarte importante în mediile militare ale Imperiului și avînd o ierarhie versată în tainele astrologiei, *misterele zeului Mithra* (cu nume iranien, dar avînd conținut elenistic) se celebrau în temple speciale numite *mithraea*, construite în momente favorabile și imitînd peșterile. Inițierea comporta șapte trepte, fiecare tutelată de una din cele șapte planete:

korax (corb)	Mercur
nymphus	Venus
miles (soldat)	Marte
leo (leu)	Jupiter
Perses (persan)	Luna
Heliodromus	Soare
Pater	Saturn

Între monumentele figurate ale religiei lui Mithra, scena tauroboliului, reprezentându-l pe Mithra omorînd taurul, înconjurat de animale simbolice (șarpe, câine, scorpion etc.), se pretează la interpretări astrologice.

Un obiect simbolic — „scara cu șapte uși” — este atribuit misterelor lui Mithra de filozoful păgîn din secolul al II-lea Celsus, în cartea sa *Discurs adevărat*, rezumată de apologetul creștin Origen. După Celsus, scara era socotită a reprezenta modul cum străbate sufletul sferile celor șapte planete.

24.2.4 *Misterele Cavalerului dac*, în care figurează o zeiță cu un pește și în cursul căroră se jertfea probabil un berbec, sînt o simplificare a mithraismului cu integrarea anumitor elemente religioase provenind din provinciile dunărene ale Imperiului. Au fost reținute numai trei grade inițiatice: Aries (Berbec), Miles (Soldat), Leo (Leu), primele două fiind sub egida lui Marte, cel de al treilea sub a Soarelui.

24.2.5 *Sabazios* era un străvechi zeu trac și frigian care a devenit patronul misterelor în secolul al II-lea. Potrivit scriitorului creștin Clement din Alexandria (m. înainte de 215), momentul central al inițierii în aceste mistere consta în contactul adeptului cu un șarpe de aur, care îi era introdus prin piept (*per sinum*) și ieșea prin spate.

24.2.6 *Sarapis sau Serapis* este un zeu artificial (Osiris + Apis), a cărui teologie se naște la Memfis și se dezvoltă la Alexandria sub Ptolemei. Principalul *serapeum* este cel din Alexandria, dar zeul este venerat în numeroase orașe grecești de societăți de *sarapistai*.

24.2.7 *Jupiter Optimus Maximus Dolichenus* este o zeităte imperială de mistere care primește numele regelui zeilor; acest nume figurează în mod curent ca epitet al altor zei de mistere ca Sabazios și Sarapis. Este vorba de zeul cerului de la Doliché, Asia Mică, transformat de greci în Zeus Oromasdes și importat la Roma de soldații din provincia Commagene.

24.3 *Bibliografie.* Despre religiile de mistere, vezi în special volumele lui Ugo Bianchi (ed.), *Mysteria Mithrae*, Leiden 1979; U.

Bianchi și M. J. Vermaseren (ed.), *La soteriologia dei culti orientali nell'impero romano*, Leiden 1982, amîndouă comportînd o bibliografie adusă la zi. Vezi și I. P. Couliano, *Expériences de l'extase*, Paris 1984; I. P. Couliano și C. Poghirc, *Dacian Rider*, în ER 4, 195–196; *Sabazios*, în ER 12, 499–500.

Religiile din OCEANIA

25.0 *Insulele din Oceanul Pacific* au fost grupate în mod tradițional în trei arii: Micronezia, Melanezia (cuprinzând Noua Guinee, Insulele Solomon, Insulele Amiralității, Trobriand, Fiji, Noua Caledonie, Santa Cruz, Tikopia, Vanuatu-Noile Hebride etc.) și Polinezia (Noua Zeelandă, Samoa, Tonga, Tahiti, Insulele Marchize, Hawaii, Insula Paștelui etc.). Distanța este destul de artificială, căci numai Micronezia prezintă trăsături culturale specifice datorate influențelor asiatice. Micronezia cuprinde patru grupuri de insule (Mariane, Caroline, Marshall și Gilbert) cu o populație totală de 140 000 de locuitori de limbi malayo-polineziene. Melanezia e cea mai populată și e de o bogăție culturală extraordinară. Cât privește Polinezia, ea se distinge prin marea ei întindere, prin miile de insule care o alcătuiesc. Majoritatea limbilor locuitorilor din Micronezia și din Polinezia aparțin grupului austronezian, în Melanezia, majoritatea limbilor sînt ne-austroneziene, înrudite cu acelea ale aborigenilor australieni.

25.1 Numeroase concepte elaborate de etnologia occidentală se întemeiază pe interpretarea (eronată) a religiilor oceanice. Așa, de exemplu, marea popularitate a noțiunii de *mana* se bazează, în ultimă instanță, pe lucrările misionarului englez R. H. Codrington (1830–1922) în Noile Hebride (Vanuatu). Codrington și, după el, R. R. Marett, definea *mana* ca pe un fel de energie-substanță, care, la fel ca electricitatea, poate fi acumulată și cheltuită profitabil în scopul dobîndirii de avantaje de tot felul. În realitate, *mana* pare să fie mai degrabă o proprietate conferită de zei persoanelor, locurilor și lucrurilor. În societate, ea este asociată cu rangul și cu realizările de anvergură.

Tot astfel, conceptul de tabu (din polinezianul *tapu*), atât de drag etnologilor și psihanaliztilor, este împrumutat de la maorii din Noua Zeelandă. *Tapu* este strâns legat de *mana* și înseamnă o influență divină, mai ales în efectele ei negative, care fac ca anumite locuri, persoane și obiecte să devină inabordabile sau primejdioase. Există anumite domenii de acțiune în care conceptele de *mana* și de *tapu* se suprapun, dar, în general, *mana* desemnează o influență de lungă durată și intransmisibilă, în vreme ce *tapu* este rezervat stărilor de posesiune trecătoare și poate contagioase. Sângele menstrual, de pildă, este *tapu*, adică contaminat; femeia la ciclu nu trebuie să pregătească hrana pentru altcineva, pentru a nu-i transmite proprietatea patogenă. Una din funcțiile preotului este de a purifica locurile atinse de *tapu*.

Pentru publicul occidental, Oceania se asociază în primul rând cu lucrări cum sînt acelea ale etnologului funcționalist englez Bronislaw Malinowski (1884–1942) în insula Trobriand (1915–1918), sau acelea ale misionarului francez Maurice Leenhardt în Noua Caledonie (*Do Kamo*, 1947).

25.2 Spre 1500 î.H., imensa întindere a Polineziei a început a fi populată de navigatori provenind din Indonezia și din Filipine (cultura lapita), care au sosit în Insula Paștelui înainte de 500 d.H. Către 1200, Polinezia orientală era colonizată. În secolul al XVI-lea, viața religioasă a regiunii era dominată de cultul zeului Oro, fiu al zeității celeste Ta(ng)aroa, în insula Raiata. Aici s-a întemeiat societatea șamanică a arioilor, vestită prin influența (și excesele) ei mai ales în Tahiti, centru religios către 1800. Cultul divin se oficia în curți rectangulare numite *maraes*, în care se înălța cîte o platformă ades piramidală (*ahu*). În Insula Paștelui, Insulele Marchize și la Raiavavae s-au ridicat statui monumentale din piatră. Civilizația din Insula Paștelui, complet distrusă prin venirea negustorilor de sclavi din Peru în secolul al XIX-lea, reprezintă o enigmă a Istoriei. Locuitorii stabiliseră contacte cu incașii înainte de 1500 și cunoșteau o scriere numită *rongorongo*, în bustrofedon, scriere ce n-a fost deplin descifrată.

25.3 Unitatea religioasă oceaniană e doar foarte aproximativă, dar ideea că majoritatea zeilor sînt strămoși care locuiesc în cealaltă lume și care îi vizitează adeseori pe oameni este foarte răspîndită în regiune. Zeul cerului, creator, este inaccesibil, dar miturile îi povestesc faptele. Tangaroa a înlănțuit

atît de strîns în îmbrățișarea lui Pămîntul, încît fiii celor doi au fost nevoiți să-i despartă cu forța pentru a crea spațiul. Zeul Tane al maorilor din Noua Zeelandă și frații lui au făcut o femeie din lut. Tane i-a insuflat viață, dar neștiind care orificiu este destinat procreației, le-a fecundat pe toate. În cele din urmă, a dobîndit de la ea o fiică pe care a luat-o de soție. Ea a zămislit pe strămoșii oamenilor. Eroul cultural, Maui, care este totodată un Trickster, a stabilit durata zilei și a nopții și a prins în năvod sumedenie de pești care au devenit insulele Polineziei. După asta, a hotărît să dobîndească viața veșnică, ucigînd monstrul-femeie Hine-nui-te-po. Dar, cum se pregătea să-i pătrundă în vagin, ca să iasă pe gură, prietenii lui, păsărelele, n-au putut să nu izbucnească în hohote de rîs și Moartea adormită s-a trezit și l-a zdrobit pe Maui.

Mulțimea zeilor are o înrîurire hotărîtoare asupra trebilor omenești. Voința lor poate fi aflată prin divinație, care cere cunoștințe speciale, sau prin posesia spiritelor. Preoții din Tahiti și Hawaii practicau extispiciul (examinarea măruntaielor victimei sacrificiale). Vrăjitorii manipulaו voința zeilor spre a face binele sau răul, invocîndu-i ritualic și poftindu-i să se instaleze în obiecte, de obicei în statui rudimentare făurite chiar în acest scop, sau în baghete-capcană de atras zeii. Cînd zeii erau prezenți li se ofereau jertfe (adesea omenești) pentru a se dobîndi lucrul pentru care fuseseră invocați. Prezența zeilor inaugura o situație *tapu*; rituri speciale de stropire și de tratare prin foc sau prezența unei femei erau necesare pentru a-l trimite înapoi pe zeu și pentru a restabili normalitatea stării de *noa*.

Moartea era urmată de ceremonii speciale, îndelungi. În timpul lor se considera că mortul își croiește cale pînă în împărăția subterană, de unde va reveni să-i viziteze pe cei vii, fie ca să-i bîntuie, fie ca să le răspundă, cînd aceștia îl invocă, la întrebări.

- 25.4 **Bibliografie.** J. Guiart, *Oceanic Religions: An Overview și Missionary Movements*, în ER 11, 40–49; D. W. Jorgensen, *History of Study*, în ER 11, 49–53; W. A. Leesa, *Micronesian Religions: An Overview*, în ER 9, 499–505; K. Luomala, *Mythic Themes*, în ER 9, 505–509; A. Chowning, *Melanesian Religions: An Overview*, în ER 9, 350–359; F. J. Porter Poole, *Mythic Themes*, în ER 11, 359–365; F. Allan Hanson, *Polynesian Religions: An Overview*, în ER 11, 423–431; A.-L. Kaeppler, *Mythic Themes*, în ER 11, 432–435.

Despre preistoria Polineziei, vezi Peter Bellwood, *The Polynesians: Prehistory of an Island People*, London 1987.

Religiile din PREISTORIE

26.1 Termenul de „preistorie“ acoperă imensă perioadă dintre apariția primilor strămoși ai omului (în urmă cu cel puțin șase milioane de ani) și apariția locală a scrisului. În practică, cele mai vechi vestigii ale preistoriei care pot fi interpretate în termeni religioși datează cam de pe la 60000 î.H. Două metode au fost, în general, adoptate: aplicarea modelelor analoage din religiile cunoscute ale popoarelor fără scriere și refuzul oricărui model. Prima, oricât de imperfectă ar fi, este singura ce poate fi urmată în materie de istoria religiilor. Ea încearcă să reconstituie orizontul mental al popoarelor preistoriei, plecând de la sensul dat de diverse popoare studiate de etnografi unor practici atestate arheologic, de pildă înhumarea în poziție embrionară sau îngroparea pur și simplu a morților. Este legitim și chiar obligatoriu să crezi că nici o acțiune umană n-ar exista dacă nu ar avea sens. Orice practică funerară trebuie deci să corespundă unei credințe care o face necesară. Cum avem un întreg repertoriu de noțiuni explicând îngroparea (ea asigură dezvoltarea unei făpturi noi, ori un destin „vegetal“ implicând supraviețuirea în lumea de dincolo, învierea etc.), este posibil ca omul preistoric să-i fi dat o semnificație analoagă celor pe care le cunoaștem. Evident, folosirea modelelor analoage își are limitele ei și nu ne va permite niciodată să avem acces direct la universul preistoric.

26.2 Specia umanoidă cunoscută sub numele de Neanderthal, dispărută către anii 30000 î.H., credea, fără îndoială, într-o supraviețuire a morților, îngropați pe partea dreaptă cu capul la răsărit. În mormintele paleoliticului mijlociu s-au găsit

instrumente primitive, din cuarț și ocră roșu. Anumite cranii sînt deformate într-un mod care sugerează extragerea creierului.

Ceea ce se cheamă „arta“ paleoliticului superior constă în celebrele Venus steatopige, prezentînd adeseori organe sexuale exagerate, și în picturile rupestre, în general zoomorfe și ideomorfe fără, însă, ca motivele antropomorfe să fie excluse. În personajele mascate din grottele franco-cantabrice s-a văzut o referire la „ședințele șamanice“ (↔ 29.1).

În mezolitic, cînd principala formă de economie pare să fie vînatul, apare domesticirea animalelor și descoperirea valorii alimentare a cerealelor sălbatice. Din mezolitic ar mai proveni instituțiile tipic masculine în care omul imită comportamentul carnivorelor. La începutul anilor 1970 apăruse ficțiunea etologică potrivit căreia acest comportament ar fi fost mult mai vechi și ar fi contribuit la hominizare. Unii etologi credeau chiar că agresivitatea ucigașă ar fi o fatalitate a speciei noastre. În realitate, e vorba de simple ipoteze fără alt fundament decît convingerile personale ale anumitor savanți din anumite epoci. Achiziție recentă, comportamentul vînătoresc nu poate marca definitiv istoria omenirii. Etologi precum Konrad Lorenz împingeau neîncrederea față de om pînă la a-i atribui, numai lui între toate animalele, calitatea cu totul relativă de a nu avea inhibiția ce i-ar comanda să nu-și ucidă congenerii. Această poziție a fost respinsă chiar în cadrul sociobiologiei de savanți ca E. O. Wilson.

Mezoliticul este asociat cu mai multe descoperiri importante: arcul, funia, năvodul, barca. Dacă am crede, așa cum o fac încă sociobiologii neodarviniști, în specializarea economică pe sexe, atunci meritul descoperirii agriculturii ar reveni doar femeilor. „Revoluția neolitică“ s-a petrecut pe la 8000 î.H. Către 7000, o nouă economie întemeiată pe cultura cerealelor apare în bazinul mediteranean, în Italia, în Creta, în Grecia, în Anatolia meridională, în Siria și în Palestina („Semiluna roditoare“). Cu agricultura, ritmurile de viață și credințele religioase se schimbă destul de radical. La vînători, destinul uman este strîns legat de acela al vînatului; la agricultori, obiectul solidarității mistice devine vegetația: cerealele în bazinul mediteranean și în America Centrală, plantele cu tuberculi în Asia de sud-est și în America tropicală. Cu agricultura, misterele femeii revin în centrul religiei: ea este comparată cu glia hrănitoare, graviditatea ei simbolizează

viața ascunsă a seminței și regenerarea; ciclul ei menstrual devine solidar cu toate ciclurile naturale, cum ar fi cel al lunii, al fluxului și refluxului, al plantelor și al anotimpurilor. Religia are în centrul său zeițe, urmașe ale acelor Venere steatopige din paleolitic. S-au regăsit statuete în săpăturile de la Hacilar, Çatal Hüyük, Ierihon (în jurul anilor 7000 î.H.), dar ele se înmulțesc în perioada pe care Marija A. Gimbutas o numește a „vechii Europe“, de la 6500 î.H. până la invaziile indo-europene. Dar savanta balto-americană crede că în Europa veche, o cultură matrilocă pașnică s-ar fi menținut vreme de douăzeci de mii de ani, din paleolitic până în neolitic și în chalcolitic. Zeițele sînt deseori reprezentate ca femei-pasăre sau șarpe, au un posterior dezvoltat (pe care sînt adesea figurate testicule în statuete falice) și au ca însoțitori diverse animale ca taurul, ursul, țapul, cerbul, broasca țestoasă, broasca rîioasă etc. Indo-europenii, nomazi patriarhali și violenți, ar fi nimicit valorile religioase din regiunile cucerite, fără însă să reușească să suprimе vechile zeițe care sub numele de Artemis, Hecate sau Kubaba/Cybele, ar fi continuat să aibă cultul și credințioșii lor.

Epoca fierului aduce, o dată cu noua tehnologie, o întreagă mitologie extrem de bogată care supune metalele unui tratament „agricol“, atribuindu-le un proces de gestație și de coacere în pîntecul pămîntului. Ne găsim aici în fața ideologiei alchimiei, în stare embrionară.

26.3 *Culturile matrilocale și eventual ginecocratice* din neolitic au făurit cele vreo 50000 de monumente megalitice descoperite în Portugalia, Spania, Franța, Anglia, Germania de nord, Suedia și în altă parte. Ele cuprind temple, morminte, menhiri, stele funerare. În analiza sa privind morfologia monumentelor și structura simbolică a petroglifelor, Marija Gimbutas a ajuns la concluzia că ele fac mereu referire la Marea Zeiță, înfățișată adeseori sub aspectul teribil de regină a Morților. Interpretarea este sugestivă, dar nu a fost unanim acceptată.

26.4 *Bibliografie.* Eliade H 1/1–15; M. Edwardsen și J. Waller, *Prehistoric Religions: An Overview*, în ER 11, 505–506; M. Gimbutas, *Old Europe*, în ER 11, 506–515, și *Megalithic Religion: Prehistoric Evidence*, în ER 9, 336–344; B. A. Litvinski, *The Eurasian Steppes and Inner Asia*, în ER 11, 516–522; K. J.

Nartr, *Palaeolithic Religion*, în ER 11, 149–159; D. Srejovic, *Neolithic Religion*, în ER 10, 352–360; J. S. Lansing, *Historical Cultures*, în ER 9, 344–346.

Numeroase teme privind religiile preistoriei au fost discutate în volumul publicat sub redacția lui Emmanuel Anati, *The Intellectual Expressions of Prehistoric Man: Art and Religion*, Capodi Ponte/Milano 1983.

Religia ROMANILOR

27.0 *Peninsula italică înainte de unificarea romană* adăpostea populații de origine diversă, între care cei mai importanți erau grecii din coloniile sudului, latinii din centru și etruscii de la nord de Tibru. Etruscii sînt probabil de origine asiatică. Ei erau vestiți începînd de la sfîrșitul Republicii (începutul secolului I î.H.) pentru acele *libri augurales*, interpretări de oracole și mai ales haruspicine (ghicirea în măruntaiele jertfei). Nici unul din aceste texte nu a ajuns pînă la noi. Sursele arheologice nu sînt suficiente ca să ne dea o idee satisfăcătoare despre credințele etruscilor.

27.1 *Poporul indo-european al latinilor*, cantonat la început în regiunea centrală numită Latium Vetus (Vechiul Latium), întemeiază orașul (*urbs*) Roma la 21 aprilie 753 î.H. În secolul al VI-lea î.H., romanii își încep expansiunea teritorială pe seama altor latini și a triburilor învecinate. O serie de șapte regi mai mult sau mai puțin mitici, primii patru latini și ultimii trei etrusci, domnesc la Roma. Ultimul rege, Tarquinius Superbus, ar fi fost izgonit prin 510 de poporul din Roma, oraș care se transformă în Republică. Aceasta își continuă politica expansionistă în bazinul mediteranean, de unde rolul politic din ce în ce mai important al șefilor de armată care tindeau să cumuleze funcțiile capitale ale statului. Unul dintre ei, Cezar, un general deosebit de înzestrat, se proclamă *dictator perpetuus* și *imperator* în anul 45 î.H., cu puțină vreme înainte de a fi asasinat de un grup de senatori republicani (15 martie 44). Nepotul său Octavian, care primește titlul onorific de Augustus, va deveni efectiv împărat în 27, fără să desființeze însă instituțiile republi-

cane, menținute *pro forma*. August este divinizat după moarte, la 76 de ani, în anul 14 d.H. Imperiul Roman, care se întinde în secolul al II-lea d.H. peste întreg bazinul mediteranean, în Europa occidentală, centrală și sud-orientală și în Asia Mică, va fi divizat în 395 într-un Imperiu de Apus, cucerit în 476 de germani, și într-un Imperiu de Răsărit sau Bizantin (după numele capitalei sale, Constantinopol/Bizanț, întemeiată de Constantin I în 330), cucerit de turcii otomani în 1453.

27.2 *Religia romană arhaică* se întemeia pe un panteon divin și pe o mitologie puternic înrădăcinată de credințele grecești. De altfel, o întreagă forfotă de zeități autohtone și de ritualuri fosilizate, uneori enigmatice lasă să se întrevadă un patrimoniu autentic indo-european al romanilor, supus unei interpretări pe care Georges Dumézil a definit-o ca „istoricizantă”. (Astfel, Dumézil remarcă de pildă că descrierea pe care istoricul Tit-Liviu [64 sau 59 î.H. – 17 d.H.] o dă războiului dintre romani și sabini corespunde la alte popoare indo-europene unor episoade pur mitologice.) Tot G. Dumézil a subliniat existența unei „ideologii tripartite” indo-europene în triada romană Iupiter (suveranitate), Marte (funcția războinică), Quirinus (funcția nutritivă și protectoare). Vechiul sacerdoțiu roman cuprinde regele (*rex sacrorum*, funcție al cărei aspect religios va fi menținut sub Republică), *flaminii* celor trei zei mari (sau *flamines maiores*: *flamen Dialis*, *flamen Martialis*, *flamen Quirinalis*) și *pontifex maximus* sau marele preot, funcție care, deja începând cu Cezar, va reveni împăratului.

Adesea comparată cu iudaismul (↔) și confucianismul (↔) religia romană împărtășește cu primul interesul pentru evenimentul concret, istoric, și cu cel de al doilea respectul religios pentru tradiție și pentru datoria socială exprimată prin conceptul de *pietas*.

27.2.1 *Roma* — caracterul religios al întemeierii sale a fost de multe ori subliniat — rezerva altarelor zeităților autohtone un cerc interior făcut din pietre, care se numea *pomerium*. Cîmpul lui Marte, unde la fiecare cinci ani orașul era purificat prin sacrificiul unui taur, al unui mistreț sau al unui berbec, era situat dincolo de această zonă intimă unde puterea militară (*imperium militiae*) nu

era tolerată. Zeitățile mai noi, chiar cele mai importante, cum ar fi Iuno Regina, erau plasate *extra pomerium*, îndeobște pe colina Aventinului. (Cu o excepție pentru templul lui Castor, instalat în perimetrul pomerial de dictatorul Aulus Postumius în secolul al V-lea.) Divinitățile intra-pomeriale arhaice au adeseori nume, caractere și sărbători bizare: Angerona, zeița echinoxului de primăvară, Matuta, zeița matroanelor etc.

Străvechea triadă Iupiter-Marte-Quirinus, flancată de Ianus Bifrons și de zeitatea chtoniană Vesta, este înlocuită în perioada Tarquinilor prin noua triadă Iupiter Maximus-Iunona-Minerva. Acești zei, care corespund lui Zeus, Hera și Atena, au acum statui. Dictatorul Aulus Postumius instituie o nouă triadă pe Aventin: Ceres (Demeter), Liber (Dionysos), Libera (Kore) (↔ 16.3). Romanii încorporau în religia lor culte locale pe măsură ce ocupau teritoriul zeilor vecinilor. Între cele mai celebre, cultul zeiței lunare Diana din Nemi, patroana sclavilor fugari, ce va fi transferat pe Aventin.

27.2.2 *Cultul domestic*, care avea în centru căminul, consta în sacrificii de animale și în ofrande alimentare și florale menite strămoșilor, Larii și Penații, și geniului protector al locului. Căsătoria se celebra în cămin sub auspiciile zeităților feminine (Tellus, Ceres). Mai târziu, Iunona a devenit garanta jurământului conjugal. De două ori pe an, orașul sărbătorea duhurile morților, Manii și Lemurii, care se reîntorceau pe pământ și se hrăneau cu mîncarea ce le era pusă pe morminte.

Din 399 î.H., romanii ofereau tot mai multe sacrificii zeilor grupați în perechi ale căror statui erau expuse în temple (Apollon/Latona, Hercule/Diana, Mercur/Neptun).

27.2.3 *Sacerdoții romani* formau colegiul pontifical, care cuprindea pe *rex sacrorum*, pe *pontifices* cu căpetenia lor, *pontifex maximus*, pe *flamines maiores* în număr de trei și *flamines minores* în număr de doisprezece. Colegiului pontifical i se adăugau cele șase vestale, avînd în momentul elecțiunii între șase și zece ani, menite unei perioade de treizeci de ani, timp în care trebuiau să-și păstreze virginitatea. În caz de cădere erau zidite de vii. O instituție similară e semnalată în Imperiul incas. Sarcina vestalelor era de a păzi focul sacru.

Colegiul augural utiliza cărți etrusce (*libri haruspicii*, *libri rituales* și *libri fulgurales*) și grecești (oracolele sibiline, la care au existat contrafaceri evreiești și creștine), ca să stabilească datele faste și nefaste. Existau la Roma și alte grupări religioase specializate, cum erau fețialii, preoții salieni, *Fratres Arvales*, ocrotitori ai ogoarelor, *Lupercii*, care celebrau Lupercaliile la 15 februarie lovind femeile cu curele din piele de țap ca să le asigure fecunditatea (*Lupa*, lupoaică, sinonim cu „meretrice“, desemna sexualitatea dezlănțuită; Romulus, întemeietorul mitic al Romei, și frațele său Remus fuseseră crescuți de o „lupoaică“).

27.3 *Fervoarea religioasă romană* crește sensibil în epoca imperială, așa cum bine remarcă Amaldo Momigliano. Cezar și August sînt divinizați după moarte. Deși succesorii lor nu împărtășeau automat același destin, acest fapt a creat un precedent din plin exploatat după aceea, cînd împăratul și intîmii săi, chiar, au fost adeseori zeificați încă din timpul vieții. Cezar a inaugurat și cumulul, care va deveni indisolubil, al funcției de *imperator* și al aceleia de șef religios, *pontifex maximus*. La fel ca și cultul vechilor zei, cultul imperial își avea preoții și ceremoniile sale proprii. Templele erau consacrate împăraților, fie singuri, fie în asociere cu cîte un venerabil antecesor sau cu zeitatea recentă Roma, eponim al orașului. În secolul al III-lea, împărații tind să se identifice zeilor: Septimiu Sever și soția sa Iulia Domna sînt adorați ca Iupiter și Iunona.

27.4 *Cultul imperial* este o inovație care marchează sfîrșitul religiei romane tradiționale, constituind etapa desuetă sau *kitsch* a sa. Dacă, în epocă, există ceva viu cu adevărat, apoi acestea sînt sintezele intelectuale elenistice (↔ 14), pe de o parte, și misterele (↔ 24), pe de alta. Pentru a frîna răspîndirea masivă a creștinismului, scriitorii păgîni recuseseră la exegeza platoniciană a vechilor mituri, conferindu-le astfel un puternic simbolism. Celsus în secolul al II-lea, Porfir în secolul al III-lea, împăratul Iulian, partidul „păgîn“ al lui Symmachus și platonicienii Macrobius și Servius la sfîrșitul secolului al IV-lea vor opune totalitarismului creștin o viziune religioasă pluralistă, de tipul hermeneuticii platoniciene, străduindu-se să înnobileze și să recupereze toate credințele trecutului, chiar și acelea care,

la prima vedere, repugnau rațiunii. Elita romană se va mai hrăni din aceste credințe pînă la căderea Imperiului, după care acestea își vor continua existența lor subterană la Bizanț.

- 27.5 *Bibliografie.* Eliade, H 2/161–168; R. Schilling, *Roman Religion: The Early Period*, în ER 13, 445–461; A. Momigliano, *The Imperial Period*, în ER 13, 462–471, cu o bogată bibliografie.

Religiile SLAVILOR ȘI BALȚILOR

28.0 Slavii își fac intrarea în istoria europeană spre 800 î.H., dar expansiunea lor nu are loc decît o mie patru sute de ani mai tîrziu, cînd limba indo-europeană proto-slavă se împarte în trei ramuri (de apus, de miazăzi și de răsărit). În secolul al X-lea slavii ocupă o zonă întinsă din Rusia pînă în Grecia și de la Elba pîna la Volga. Din slava occidentală vor lua naștere poloneza, ceha, slovaca și venda (dispărută); din slava meridională slovena, sîrbo-croata, macedoneana și bulgara; din slava orientală rusa și ucraineana. Slavii sînt creștinați în secolele al VIII-lea și al IX-lea.

28.1 *Izvoarele* scrise făcînd mențiune asupra religiei slavilor nu sînt anterioare secolului al VI-lea d.H. (Procopiu din Cezareea). Între ele, cele mai importante sînt *Cronica din Kiev* (secolul al XII-lea) despre creștinarea Rusiei (988) sub Vladimir I și cronicile campaniilor antipăgîne ale episcopilor Otto din Bamberg (secolul al XII-lea; scrise de Ebbo, Herbord și un călugăr necunoscut din Priefling), Thietmar din Merseburg și Gerard din Oldenburg (Helmond din Bosau), privitor la slavii de apus. Singurele izvoare directe sînt arheologice și constau în cîteva temple și statui. În sfîrșit, folclorul slav conservă memoria anumitor zei precreștini.

28.2 *Cronica din Kiev* citează șapte zei ai slavilor de răsărit (Perun, Volos, Khors, Dajbog, Stribog, Simarglu și Mokoș), care primeau sacrificii. Marija Gimbutas crede că Dajbog, Khors și Stribog sînt aspecte ale unei divinități solare pe care ea o numește Zeul Alb (Belobog); la slavii de apus, acest zeu care se opune lui Veles, zeul infernal, primește cîteșitrele

numele de Iarovit, Porovit și Sventovit. În *Chronica slavorum*, Helmond vorbește de un zeu celest, tată al zeilor, care nu cîmnuiește lumea. Această funcție îi revine lui Perun, zeul Tunetului, al cărui nume provine de la rădăcina *per-*, „a lovi“; în poloneză, *piorun* înseamnă „tunet“. La balți (lituanieni), zeul Furtunii, Perkunas, poartă un nume care derivă din cuvîntul indo-european pentru „stejar“, arbore consacrat deseori divinităților celeste. E probabil ca, sub numele de Perun, dinastia Riurik din Kiev, care era de origine scandinavă, să fi adus cînstire zeului germanic Thor, a cărui mamă este Fiorgynn (de la „stejar“) în mitologia norvegiană. După creștinarea Rusiei, mitologia lui Perun a fost transferată asupra sfîntului Ilie, supranumit *gromovnic* („tunătorul“), a cărui sărbătoare se celebra la 20 iulie prin ceremonii de ispășire. Ca administrator al ploii, Ilie era socotit răspunzător de mersul recoltelor.

Între ființele supranaturale masculine, trebuie amintite nenumăratele spirite domestice, numite familiar *ded* sau *deduška*, „bunicu(țu)l“, duhurile pădurii (*leșii*) și strămoșii. Dar majoritatea spiritelor supranaturale ale slavilor sînt feminine: Mat' Sîra Zemlia (Maica Pămînt cea Jilavă), Mokușa (cf. Mokoș în lista din secolul al XII-lea), Parca asociată cu alte ființe feminine care dețin tainele destinului omenesc, Baba Iaga cea rece, urîță și letală, Ved'ma vrăjitoarea, nimfele apei (*vila*) și ale arborilor (*rusalka*) etc.

28.3 *Balți* intră în istoria europeană la mijlocul mileniului al II-lea î.H., dar izvoarele scrise care îi privesc sînt mute pînă în secolul al X-lea d.H., cînd germanii și danezii încep să le ocupe teritoriile. În cursul acestei cuceriri care se va termina în secolul al XIV-lea prin creștinarea balților, un popor balt (vechii prusieni sau prutenii) va fi asimilat în întregime, în timp ce alte două (lituanienii și letonii) își vor păstra identitatea.

28.3.1 Ca și panteonul slavilor, acela al balților are trei zeități principale: un zeu celest inactiv (lituaniană *Dievas*, letonă, *Dievs*), un zeu al tunetului (lituaniană *Perkunas*, letonă *Perkuons*) și o zeiță solară, Saula, a cărei funcție nu corespunde aceleia a lui Pluton slav, Veles. Alături de ei, există o Terra Mater (letonă *Zemen Mate*) și nenumărate ființe supranaturale feminine, numite „Mame“.

28.4 *Bibliografie.* Eliade, H 3, 249–251; M. Gimbutas, *Slavic Religion*, în ER 13, 353–361; H. Biezais, *Baltic Religion*, în ER 2, 49–55.

ŞAMANISMUL

29.0 *Şamanismul* nu este, la drept vorbind, o religie, ci un ansamblu de metode extatice şi terapeutice al căror scop este acela de a obţine comunicarea cu universul paralel, dar invizibil, al spiritelor şi de a dobândi ajutorul acestora în activităţile omeneşti. Deşi se manifestă practic în religiile de pe toate continentele şi la toate nivelurile culturale, şamanismul „a găsit în Asia centrală şi septentrională locul de elecţiune“ (Jean-Paul Roux, *Religion des Turcs et des Mongols*, p. 61). Termenul „şaman“ este de origine tunguză şi înseamnă „vrăjitor“. Cuvântul turcesc obişnuit care desemnează şamanul este *kam*. Iakuţii, kirghizii, uzbekii, kazahii şi mongolii folosesc alţi termeni. Marele şaman din perioada invaziei mongole este *beki*; el a dat probabil turcescul *beg*, „stăpîn, domn“, care a devenit apoi *bey*. Istoricii musulmani îi atribuiau lui Genghis Han însuşi puteri şamanice.

29.1 *Şamanismul asiatic*. Turcii, mongolii şi tunguzii-manciu aparţin familiei lingvistice altaice, care urmează familiei mai vechi uralo-altaice, din care făceau parte şi finlandezii, ungurii, estonienii, precum şi alte popoare asiatice. Multe dintre aceste popoare s-au convertit mai târziu la o religie şi, în cursul vremilor, la mai multe religii universale (budism, creştinism, islam, iudaism, manieism, zoroastrism). Instituţia şamanismului trebuie căutată fie în trecutul lor istoric, fie în supravieţuiri dezavuate de dată mai recentă. Jean-Paul Roux a făcut o excelentă trecere în revistă a mărturiilor documentare străvechi asupra şamanismului la turci şi mongoli (*Rel. Turcs et*

Mon., pp. 61–98). Astăzi, tendința multor etno-semioticieni este de a atribui origini șamanice picturilor rupestre din Siberia (către 1000 î.H.), pe baza trăsăturilor distinctive pe care le au în comun cu costurile și ritualurile șamanice atestate de etnografi (↔ 26.1). Aceste date sînt coroborate de surse grecești începînd din secolul al VI-lea î.H., care sugerează de asemenea că un tip de șaman autohton exista încă în Grecia în secolul al V-lea î.H. Întrucît observații similare se evidențiază și în alte religii ale popoarelor arhaice care cunosc scrierea (iranieni, chinezi, tibetani etc.), dar și la popoare fără scriere, a căror istorie s-a desfășurat în condiții de relativă izolare, precum aborigenii australieni, nu este exclus ca perspectiva istorico-culturală să fie mai de folos studierii șamanismului decît perspectiva istorică pur și simplu. Într-o zi, cînd disciplina psihologiei istorice va fi constituită, ea ne va oferi concepte-cheie, care lipsesc încă în cercetarea șamanismului. Deși au constatat că autenticul șamanism a înflorit în Asia centrală și septentrională (popoare turco-mongole, himalaiene, fino-ugrice și arctice), majoritatea savanților sînt de acord să includă în aria șamanismului Coreea și Japonia, Indochina și cele două Americi.

29.1.1 *Printre popoarele de vînători și pescari din Siberia septentrională*, șamanul are o funcție clanică (la yukaghiri, evenci), locală (nganasani) sau fără suport social (ciucci, koriaci). În Sudul agricol (yakuți, buriati, tuvini, khakazi, evenci etc.), instituția șamanismului este mai complexă și statutul șamanului diferă în funcție de puterile sale personale. Șamanul siberian, chiar cînd moștenește profesia de la tatăl său, trebuie să treacă printr-o inițiere individuală ale cărei elemente sînt parțial supranaturale (dobîndirea de spirite ajutătoare). Bîntuit de spirite, șamanul este mai întîi pradă bolii psihice, care nu dispăre decît după ce, străbătînd teritoriul deșertic al morții și revenind la viață, el învață să se folosească de spiritele care-l vizitează ca să efectueze călătorii extatice al căror scop va fi, cel mai ades, terapeutic. În transă, șamanul se slujește de cîteva obiecte care simbolizează facultățile lui neobișnuite și îl ajută să pornească la drum către tărîmul spiritelor: toba făurită din lemnul unui copac care reprezintă arborele cosmic, tichia, costumul care-l apropie pe cel care îl îmbracă de spirite și,

în același timp, îl face să semene cu un schelet, simbol al morții și resurecției inițiatice. În timpul ședinței șamanice, șamanul își cheamă pe nume spiritele ajutătoare, apoi, în stare de transă (care nu presupune neapărat ingestia de substanțe halucinogene sau de produse toxice), el călătorește în țara spiritelor. În Siberia centrală și de răsărit (la yukaghiri, evenci, yakuți, manciu, nanai, orotci), șamanul este adeseori posedat de spiritele care vorbesc prin el.

29.1.2 *Complexul șamanic există la toate popoarele arctice care aparțin mai multor grupuri lingvistice: uralic, cuprinzând pe saami sau laponi, komi (zirieni), samoyezi (neneț-iurak și nganasani-tavghi) și cele două popoare ugrice, hanții (ostiaci) și mansii (voguli); tunguz, cuprinzându-i pe evenci și eveni; turcic, cuprinzând în primul rând pe yakuți (și dolganii, trib tunguz); yukaghir (yukaghirii, înrudiți cu fino-ugricii); paleo-siberian, cuprinzându-i pe ciucci, coriaci și itelmeni; inuit (eschimos), cuprinzând pe aleutini. Mai puțin complexe decât în Siberia de sud, ședințele șamanice la arctici sînt însă mai intense. La unele dintre acestea, precum la indienii algonkini din America de Nord, șamanul se leagă strîns de un cort, cortul este violent scuturat de spirite (*shaking-tent ceremony*), care în cele din urmă îl vor elibera de legături.*

Majoritatea inuiților trăiesc în Groenlanda, în Canada și în Alaska. Dobîndirea puterilor șamanice la ei se caracterizează printr-o experiență extrem de intensă a morții inițiatice. Ei practică vindecarea bolilor prin succiunea bolii și tehnica ghicitului numită *qilaneq*, prin variația greutatea unui obiect ținut în mîină cînd se pune o întrebare spiritului. *Quamaneq* sau vizualizarea scheletului este o tehnică foarte răspîndită, care caracterizează stadiul dobîndirii puterilor șamanice.

29.1.3 *În Coreea și în Japonia, șamanismul este practicat în general de femei. Orbirea este semn de elecție. În nordul Coreei, femeia-șaman este căutată de spirite, în sud ea moștenește darurile șamanice pe linie ereditară, nefiind scutită de boala inițiatcă. Ea poate fi vizitată de spiritul amant și, în acest caz, viața conjugală devine intolerabilă.*

29.1.4 Șamanismul este prezent printre popoarele din zonele situate la frontierele dintre Tibet, China și India (miaux,

na khis, naga, lușei-kuki, khasee etc.) și printre popoarele din Indochina (hmong, khmeri, laoțieni etc.), din Indonezia și din Oceania.

29.1.5 *Șamanismul nord-american*, ca și șamanismul arctic, nu cunoștea inițial substanțele halucinogene. Puterile șamanice se dobîndesc în felurite moduri, cele mai obișnuite fiind singurătatea și suferința. În mai multe arii geografice șamanii tind să formeze confrerii profesionale. Membrii Marii Confrerii Vindecătoare (Midewiwin) a triburilor de la Marile Lacuri îl inițiază pe un novice „omorîndu-l“ (sau „împușcîndu-l“ cu scoici *cauris* sau alte obiecte-simbol considerate a-i pătrunde în trup) și îl „învie“ în cabana vindecătorilor. O tehnică de vindecare foarte răspîndită este și scoaterea spiritului bolii prin succiune.

29.1.6 *Șamanismul sud-american* cunoaște toate motivele prezente în alte arii culturale: boala inițiată, vizualizarea scheletului, căsătoria cu un spirit, vindecarea prin succiune etc. În plus, șamanismul sud-american se caracterizează prin folosirea substanțelor halucinogene (*banisteriopsis caapi* sau *yagé* fiind printre cele mai comune) sau toxice (precum tutunul) și prin prezența ceremoniilor colective de inițiere. Practica utilizării de jucărele zomăitoare pentru invocarea spiritelor este mai răspîndită decît aceea a tobei șamanice. Spiritele sînt adeseori ornitomorfe. Șamanul se poate transforma adesea în jaguar.

29.2 *Bibliografie.* M. Eliade, *Shamanism: An Overview*, în ER 13, 201–208; A.-L. Siikala, *Siberian and Inner Asian Shamanism*, în ER 13, 208–215; S. D. Gill, *North American Shamanism*, în ER 13, 16–19; P. T. Furst, *South American Shamanism*, în ER 13, 19–23; A. Hultkranz, *Arctic Religions: An Overview*, în ER 1, 393–400; I. Kleivan, *Inuit Religion*, în ER 7, 271–273.

În general, vezi, Mircea Eliade, *Le Chamanisme et les techniques archaïques de l'extase*, Paris 1964; Matthias Hermanns, *Schamanen, Pseudoschamanen, Erlöser und Heilbringer*, vol. 1 și 2, Wiesbaden 1970, Jean-Paul Roux, *La Religion des Turcs et des Mongols*, Paris 1984.

ȘINTOISMUL

30.1 Religia națională a Japoniei este un vast complex de credințe, obiceiuri și practici care au primit destul de târziu numele de *șinto*, pentru a le deosebi de religiile venite din China, budismul (*butondo*) (↔ 6.9) și confucianismul (↔ 9). Cu creștinismul, care debarcă în Japonia după anul 1549, avem în arhipelagul nipon un ansamblu de patru religii care subzistă până azi.

Cuvântul *șinto* înseamnă „Calea (*to*, în chineză *tao*) *kami*-lor“, divinități tutelare ale oricărui lucru.

30.2 Cea mai veche sursă privind tradițiile etnice ale Japoniei este *Kojiki* („povestea despre cele vechi“), alcătuită către anul 712 de ofițerul Ono-Yasumaro la porunca împărătesei Gemmei, după informațiile căpătate de la un rapsod cu o memorie infailibilă. *Kojiki* narează istoria Japoniei de la facerea lumii până în 628.

Nihongi („Cronicile Japoniei“), în treizeci și unu de volume, sînt o vastă compilație terminată în 720. Alte date privind creațiile nipone primordiale sînt conținute în *Fudoki* (secolul al VIII-lea), *Kogo-Shui* (807–808), *Shojiroku* și *Engi-Shiki* (927). Documentele chineze din perioada dinastiei Wei (220–265) reprezintă încă o sursă de prețioase informații despre vechea Japonie.

Arheologia ne descoperă existența unei culturi neolitice (*Jomon*), caracterizată prin statuete feminine de lut (*dogus*) și cilindre (falice?) din piatră șlefuită (*sekibo*). Într-o epocă posterioară (*Yayoi*), japonezii practicau scapulomanția și divinația cu ajutorul carapacelor de broască țestoasă. Mai

apoi, în perioada *kofun*, îngroparea cadavrelor în poziție ghemuită va pune istoriei religiilor probleme de interpretare insolubile.

30.3 Dar acestea nu sînt singurele probleme cu care se confruntă exegetul. *Vechea mitologie a Japoniei* apare ca o variantă combinatorie de mitologii atestate aiurea. În ciuda tentativelor autorilor vechi și moderni, de la Augustin la Claude Lévi-Strauss, nici o explicație cu adevărat convingătoare a unității fundamentale a tuturor mitologiilor nu a fost produsă pînă astăzi. (A spune că ea se întemeiază pe constanța operațiilor logice este ingenios, dar prea puțin convingător; aceasta ar implica, de altfel, un sistem mascat de orientare a mecanismului de clasificare binară, un fel de dispozitiv mito-poetic al creierului.)

Primele cinci divinități ale șintoismului răsar spontan din haos. După mai multe împreunări se nasc Izanagi („Cel care invită”) și sora lui, Izanami („Cea care invită”), care, de pe podul plutitor ceresc, făuresc prin agitarea saramurei marine prima insulă de pe lume. Ei coboară pe insulă și descoperă, observînd o codobatură, folosul împreunării. Din acuplarea lor, ca urmare a unei greșeli, se naște Hiruko (Lipitoarea), care îi dezamăgește, pentru că la vîrsta de trei ani încă nu se poate ridica (mitologemă privind primul născut diform). Împerechindu-se din nou, ei zămislesc insulele japoneze și pe *kami* (zei), pînă cînd *kami* al focului arde vaginul mamei și o ucide. Furios, Izanagi îl decapitează pe fiul neatent, din al cărui sînge se nasc numeroși alți zei. Asemeni lui Orfeu, el pleacă în Infern (Tărîmul Izvorului Galben) ca să o readucă la suprafață pe Izanami, care e ținută acolo cu forța pentru că a gustat din bucatele Infernului. Ea se bucură de înțelegerea zeului locului, care pune însă condiția ca Izanagi să nu vină s-o caute în timpul nopții. Izanagi nu se ține de promisiune și, la lumina unei torțe improvizate, abia are timp să zărească trupul plin de viermi al soției. Opt furii, Îngrozitoarele-Măstere-ale-Tărîmului-Nopții, îl urmăresc pe Izanagi; acesta azvîrle în urma sa legătura de cap care se transformă în viță de vie. Furiile se opresc o clipă să înfulece strugurii. Episodul, ca în toate basmele din lume, se repetă de trei ori, obstacolele celelalte fiind lăstarii de bambus și un rîu. Izanagi scapă, atunci Izanami pleacă ea însăși în căutarea

lui, însoțită de cei opt *kami* ai Tunetului și de cei o mie cinci sute de Războinici din Țara Noptii. Dar Izanagi blochează cu o stîncă trecerea dintre cele două lumi și grele cuvinte de despărțire vor fi rostite de o parte și de alta a stîncii: Izanami va răpi în împărăția ei o mie de oameni în fiecare zi, dar Izanagi va zămisli alți o mie cinci sute de oameni zilnic ca să nu rămînă pustie de oameni lumea. Purificîndu-se de miasma atingerii morții, Izanagi dă naștere celui mai important *kami* din întreg panteonul șintoist, zeița Soarelui, Amaterasu (Marele Luminător al Cerului), precum și zeului șarlatan Sosa-no-o.

Nenumărate generații de *kami* umplu succesiv distanța care separă zeii primordiali de oameni. Unii *kami* sînt în centrul unor cicluri mitice, între care cele mai importante sînt cele cu privire la Izumo și Kyushu. Locuitorii din Kyushu migrează în tărîmul (mitic?) Yamato, și ei vor fi primii împărați ai Japoniei.

30.4 *Vechiul șintoism* presupunea o cinstire specială adusă *kami*-lor, manifestări atotprezente ale sacrului. La origine, *kami* — fie că sînt forțe ale naturii, strămoși preavenerați sau pur și simplu concepte — nu au sanctuare. Teritoriul lor nu este marcat decît atunci cînd se celebrează rituri în onoarea lor. Sistemul productiv tradițional al Japoniei fiind agricultura, aceste rituri și sărbători sînt legate de anotimpuri. În afara ceremoniilor colective, există și un cult șinto individual. Instituția șamanismului (↔ 29) și cultele de posesiune au o vechime considerabilă. Cosmologia subiacentă acestor credințe este primară. Ea comportă fie o tripartiție verticală (cer-pămînt-lumea subpămînteană a morților), fie o bipartiție orizontală (pămînt-Tokoyo sau „lumea veșnică“) a cosmosului.

Inițial, fiecare grup uman poseda propriul *kami*. Dar unificarea imperiului determină imperialismul puternicului *kami* al împăratului, zeița Amaterasu Omikami. În secolul al VII-lea, sub înfrîurirea sistemului politic chinez, un birou central al *kami*-lor înregistrează pe toți *kami*-i imperiului, pentru ca guvernul central să le construiască sanctuare și să le acorde cinstirea datorată. În secolul al X-lea, guvernul întreține aproape trei mii de sanctuare.

Budismul, introdus în Japonia în 538 și încurajat de stat în secolul al VIII-lea, a produs în contact cu șintoismul sin-

teze interesante. Într-un prim rînd, *kami* au fost identificați cu zeii (*deva*) budismului; mai târziu, li s-a acordat chiar rangul înalt de avatari ai Bodhisattvilor înșiși. Un schimb activ de reprezentări figurate ale numeroșilor Buddha și ale *kami*-lor a afectat cele două religii. În perioada șogunatului dinastiei Kamakura (1185–1333), marcată de extraordinara creativitate a gîndirii budiste japoneze, apar un șintoism Tendai și un șintoism tantric (Shingon). O mișcare inversă de eliberare a șintoismului va avea loc în secolele următoare (Watarai și Yoșida Șinto). În epoca Edo (Tokugaua, 1603–1867) are loc o sinteză între șintoism și confucianism (Suiga Șinto). Deși Renașterea șintoistă (Fukko) a lui Motoari Norinaga (secolul al XVII-lea) viza restaurarea șintoismului în puritatea sa integrală, criticînd amestecul cu budismul și confucianismul, mișcarea va sfîrși prin a accepta ideea catolică a Treimii și teologia iezuiților. În vreme ce în epoca dinastiei Tokugaua, sinteza șinto-budistă devine religie de stat, în epoca ulterioară, a dinastiei Meiji, imperială (după 1868), șintoismul pur devine religia oficială.

- 30.5 *Reforma religioasă a dinastiei Meiji* a determinat deosebirea a patru feluri de șinto: Koșîtu (sau șinto imperial), Jinja sau șintoismul practic al sanctuarelor, Kyoha sau șintoismul sectar și Minkan sau șintoismul popular.

Riturile imperiale au caracter privat, dar ele au exersat o considerabilă influență asupra șintoismului din sanctuare. Șintoismul a fost religia oficială a Japoniei din 1868 pînă în 1946. El se află de acum înainte sub tutela unei asociații centralizate (*Jinja honcho*).

Sanctuarul șinto este lăcașul unui *kami* legat de vreun colț de natură: un munte, o pădure, o cascadă. Dacă nu este construit în plină natură, este necesar ca sanctuarul să cuprindă în sine un peisaj simbolic. Templul este o structură simplă de lemn (ca la Isa ori la Izumo), îmbogățită uneori cu elemente arhitecturale chinezești. Tradițional, clădirea se reconstruiește la fiecare douăzeci de ani.

Riturile de purificare sînt esențiale în șintoism. Ele constau în anumite abțineri — care preced marile ceremonii sau care întovărășesc menstruația și moartea — practicate la început de toți credincioșii, astăzi numai de preotul șinto. Acesta are dreptul exclusiv de a celebra ritul *harai*, rit de purificare cu ajutorul unei baghete (*haraigushi*).

Purificările sînt urmate de ofrande de mlădițe din arborele sacru *sakaki*, simbol al recoltei. Ofrande de orez, de sake etc., asociate cu muzică, dansuri și rugăciuni (*norito*) pentru *kami*, formează esențialul ceremoniei.

Kami este reprezentat simbolic în sanctuar printr-o emblema (de pildă o oglindă care o simbolizează pe Amaterasu) sau, sub influența budismului, printr-o statueta. În ceremonia numită *șinko* sau procesiunea de înconjurare a enoriei, emblema lui *kami* al locului este petrecută pe străzile întregului cartier. O ceremonie propițiatorie (*jichin-sai*) se desfășoară pe locul de temelie al unei noi construcții. Din această ceremonie transpare ideea că numeroși *kami* pot fi periculoși și că uneori e necesar să fie îmblînziți. Practica șinto, atît cea colectivă cît și cea individuală, este numită *matsuri*. Tradițional, o casă japoneză avea un *kamidana* sau altar privat, în mijlocul căruia se afla un templu în miniatură. Prezența lui *kami* era evocată pe acest altar prin obiecte simbolice.

- 30.6 În epoca șintoismului de stat (1868–1946), cînd preoții erau funcționari depinzînd de Jingikan, adică Departamentul Șinto, guvernul a fost, pe de altă parte, obligat să acorde libertatea religioasă în Japonia, fapt ce a însemnat în primul rînd încetarea proscrierii creștinismului. Dar Constituția Meiji de la 1896 a fost și obiectul unei interpretări politice negative, în măsura în care o religie nu avea dreptul să fie practică decît dacă era oficial recunoscută de stat. Jingikan a trebuit să rezolve problema adesea dificilă a clasificării noilor religii care au apărut începînd cu a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Deși prea ades raportul lor cu șintoismul a fost liminal și problematic, treisprezece culte noi (între care douăsprezece întemeiate între 1876 și 1908) au fost repertoriate ca „secte șinto”: Șinto Taikyo (fără întemeietor, recunoscută în 1866), Kurozumikyo (întemeiată de Kurozumi Munetada în 1814), Șinto Suseiha (întemeiată de Nitta Kunitaru în 1873), Izumo Oyashirokyo (întemeiată de Senge Takatomi în 1873), Fusokyo (întemeiată de Shishino Nakaba în 1875), Jikkokyo (întemeiată de Shibata Hanamori, recunoscută în 1882), Șinto Taiseikyo (întemeiată de Yoshimura Masamochi în 1880), Ontakekyo (întemeiată de Shimoyama Osuka, recunoscută în 1882), Shinrikyo (înte-

meiată de Sano Tsunehiko, recunoscută în 1894), Miso-gikyo (întemeiată de discipolii lui Inone Maskane în 1875), Konkokyo (întemeiată de Kawate Bunjiro în 1859) și Tenrikyo (întemeiată de o femeie, Nakayama Miki, în 1838, recunoscută în 1908, despărțită de șinto în 1970; din ea derivă și secta Honmichi). Din 1945 au apărut numeroase „secte noi” (o statistică din 1971 număra 47).

Șamanismul japonez era practicat în mod tradițional de femei. De aceea, mai multe religii recente rezervă femeilor harisme speciale.

- 30.7 „*Religia populară*” (*minkan shinko*) japoneză, deși are numeroase puncte comune cu șintoismul popular, este totuși distinctă de acesta. Ea reprezintă un ansamblu de rituri propitiatorii, sezoniere și speciale, împrumutate din cele trei mari religii ale Japoniei. Într-adevăr, există proverbul că japonezul trăiește ca un confucianist, se căsătorește ca un șintoist și moare ca un budist. Acasă el are și un altar șinto și unul budist. El respectă prohibițiile geomantice (intrarea într-o casă nu trebuie să fie niciodată dinspre nord-est etc.) și calendarul zilelor faste și nefaste. În ce privește datinile și obiceiurile, cele mai importante sînt legate de Anul Nou (*shogatsu*), de Primăvară (*setsubun*, pe 3 februarie), de Sărbătoarea Păpușilor (*hana matsuri*, pe 8 aprilie), de Ziua Băieților (*tango no sekku*, pe 5 mai), de Sărbătoarea Zeului Apei (*suijin matsuri*, pe 15 iunie), de Sărbătoarea Stelei (*tanabata*, pe 7 iulie), de Sărbătoarea Morților (*bon*, 13–16 iulie), de echinocțiul de toamnă (*aki no higan*) etc.

Unitatea socială care ia parte la aceste rituri este uneori familia lărgită (*dozoku*), uneori o comunitate de vecini (*kumi*).

- 30.8 *Bibliografie.* J. M. Kitagawa, *Japanese Religion: An Overview*, în ER 7, 520–538; H. Naofusa, *Shinto*, în ER 13, 280–294; A. L. Miller, *Popular Religion*, în ER 7, 538–545; M. Takeshi, *Mythical Themes*, în ER 7, 544–552; H. P. Varley, *Religious Documents*, în ER 7, 552–557.

Textele șinto sînt traduse și prezentate în Post Wheeler, *The Sacred Scriptures of the Japanese*, New York 1952.

Cea mai bună lucrare despre religiile japoneze este datorată lui Joseph Mitsuo Kitagawa, *Religion in Japanese History*, New York/London 1966. Revista *History of Religions* a consacrat în

1988 (vol. 27, nr. 3) un număr întreg șintoismului: *Shinto as Religion and as Ideology: Perspectives from the History of Religions*, conținând articole de J. M. Kitagawa și alții.

Despre politica religioasă a Japoniei actuale, vezi *Japanese Religion. A Survey by the Agency for Cultural Affairs*, Tokyo/New York/San Francisco 1972.

Religia din TIBET

- 31.1 O schimbare de perspectivă a intervenit destul de recent în interpretarea vechii religii a Tibetului, identificată de obicei de savanți cu *Bon* (\leftrightarrow 6.10). În realitate, religia autohtonă, numită „religia oamenilor“ (*mi-chos*), a precedat și *Bon*-ul și apariția budismului, amândouă desemnate prin „religia zeilor“ (*lha-chos*). Sursele pentru cunoașterea „religiei oamenilor“ (*mi-chos*) sînt destul de firave: fragmente de mituri, de ritualuri și tehnici ale ghicirii, inscripții, respingeri ale vechii religii redactate de budiști și de cronicile chineze din dinastia T'ang (618–907). Vechi practici au fost asimilate de budism și de *Bon*, dar este extrem de greu să le distingi din noile structuri în care ele au fost inserate.
- 31.2 Instituția centrală a vechii religii era regalitatea sacră. Primul rege era socotit a fi coborât din cer, cu ajutorul unei frînghii, al unei scări și al unui munte; regii arhaici se întorceau în cer cu trupul, precum Nemuritorii daoiști (\leftrightarrow 11.2), fără să-și lase cadavrul pe pămînt. Dar al șaptelea rege a fost ucis, și la moartea sa s-au instituit primele rituri funerare, care prevedeau sacrificiul mai multor animale ce slujeau de călăuze mortului pe drumul spre lumea de dincolo. În epoca regilor nemuritori, au fost aduse pe pămînt prototipurile cerești ale plantelor și animalelor ca să le fie de folos oamenilor. Dar omenirea este mereu condamnată să aleagă între poruncile zeilor cerului și irupția demonilor infernali (*klus*), care au determinat deja căderea lumii. După distrugerea unei lumi, are loc un nou ciclu, care pornește din nou de la zero. Este imposibil de precizat vechimea acestor credințe; unii savanți consideră că ele nu apăruseră înainte

de secolul al VI-lea sau al VII-lea și că ele reprezintă o justificare a cultului regalității, cult împrumutat din China imperială.

31.3 Deși religia veche tibetană a fost de obicei desemnată cu termenul de *Bon*, savanții sînt de acord să rezerve această denumire numai lui *Bon-po*, care nu se constituie ca religie înainte de secolul al XI-lea, dăru care conține unele elemente pre-budiste. Întemeietorul religiei *Bon* ar fi Shenrab ni-bo, venit dintr-o țară de la apus numită Zhang-shung sau Tazig. Nașterea și cariera sa sînt supranaturale. Cînd se retrage în Nirvāṇa, Shenrab îl lasă pe fiul său, care propovăduiește doctrina vreme de trei ani. Textele atribuite lui Shenrab și traduse, potrivit legendei, din limba țării Zhang-shung, au fost inserate, în secolul al XV-lea, în cărțile *Kanjur* și *Tanjur*, într-o formă net influențată de budism.

31.4 *Bibliografie.* Eliade, H 3/312–314; P. Kvaerne, *Tibetan Religions: An Overview*, în ER 14, 497–504; M. L. Walter, *History of Study*, în ER 14, 504–507.

Religia TRACILOR

- 32.1 *Populația.* Cuvîntul *thrakes* desemna în greaca veche pe locuitorii din nord-estul Peninsulei Balcanice, cuprinzînd vreo două sute de triburi ce se mărgineau cu sciții la răsărit, cu annonii, dalmatii și ilirii la apus, cu balții și celții la miazănoapte. În sudul Dunării trecea linia de demarcație între două arii lingvistice și culturale: tracii de miazăzi și tracii de miazănoapte (geto-dacii).
- 32.2 *Izvoare.* Nu este sigur dacă tracii au cunoscut scrierea. Dacă au cunoscut-o, nu sîntem în măsură să descifrăm puținele vestigii care ne-au parvenit. Inscripțiile votive în greacă ne dau vreo 160 de nume și epitete ale zeităților din Tracia de miazăzi. În ce privește restul, sîntem în întregime la discreția informațiilor furnizate de scriitorii greci și latini, de la Herodot și Platon (secolul al V-lea î.H.) pînă la Iordanes (secolul al VI-lea d.H.), istoricul goților, care se născuse pe coasta apuseană a Mării Negre (vechiul tărîm al geților) și avea deci interesul să-i transforme pe pioșii geți în strămoși ai goților.
- 32.3 *Religia* se deosebește în funcție de aceeași linie de demarcație ce separă nordul de sud. Motivul deosebirii rezidă în ceea ce am putea numi reforma lui Zalmoxis, care marchează profund credințele și instituțiile religioase ale nordului. Dar zeii de care vorbesc grecii din secolul al V-lea î.H. (Sabazios, Bendis, Cotys), precum și personaje ca Dionysos și Orfeu, cărora li se atribuia origine tracică, proveneau fără îndoială din Tracia de sud.

32.3.1 Potrivit lui Herodot, tracii adorau patru zeițăți cores-punzînd lui Ares, Dionysos, Artemis și Hermes, cultul acestora din urmă fiind rezervat regilor. Ares-Marte este atestat de Iordanes, dar numele lui nu este cunoscut. Nici ceilalți trei n-au putut fi identificați cu precizie.

Bendis, obiect al unui cult la Atena la începutul secolului al V-lea î.H., era o zeiță a căsătoriilor. Ea a fost identificată cu Artemis, dar și cu Hecate, totodată.

Sabazios este un zeu trac implantat de timpuriu în Frigia (Asia Mică). El este cunoscut la Atena din secolul al V-lea î.H., unde ceremoniile lui nocturne cuprindeau o purificare prin ungere cu noroi. În secolul al IV-lea î.H., el ajunge pînă în Africa, unde devine zeu celest, fără îndoială prin identificare cu Baal-ul semitic. El primește epitetul de *hypsistos* (suprem). Este imposibil de știut dacă mai avem ceva tracic în misterele lui Sabazios din epoca romană (↔ 24.2).

Cît privește pe Cotys, sau Kotyto, se știe că aveau loc orgii în cinstea lui, în cursul cărora bărbații se deghizau în femei.

O divinitate celestă masculină importantă aflăm la tracii din nord; la tracii din sud, ea e feminină pentru că a fost identificată cu Hera.

Atît în nord cît și în sud sînt atestate două practici și anume: tatuajul și înhumarea sau cremația văduvelor o dată cu soțul decedat (tracii erau poligami). Dar tatuajul are valori simbolice diferite: în sud se tatuau cei bogați, în nord femeile și sclavii, în amintirea unei torturi suferite de Zalmoxis.

Toți tracii practicaau fie înhumarea, fie incinerarea cadavrelor. În nord, era preferată incinerarea. Moartea era sărbătorită ca un eveniment fericit, motivările bucuriei erau diferite, potrivit izvoarelor. În nord, reforma zalmoxiană ne furnizează o versiune destul de coerentă cu privire la aceasta.

32.3.2 Informația geografului Strabon privind vegetarianismul și cumpătarea celor numiți *theosebei* („evlavioșii zeului“), *ktistai* („întemeietorii“) și *abioi* (literal „lipsiți de viață“), hrănindu-se numai cu brînză, lapte și miere, pare să se refere exclusiv la geții din Moesia. Unii traci, supra-numiți *kapnobatai* („cei care merg pe fum“), foloseau poate fumul de cîneapă ca agent halucinogen.

32.4 *Religia tracilor din nord* este relativ mai bine cunoscută, grație reformatoului Zalmoxis, care a fost mai apoi zeificat. În Grecia, în secolul al V-lea î.H., Zalmoxis era pus în relație cu Pitagora și cu medicina psihosomatică, foarte prețuită de Platon (*Charmide* 156d–157c).

32.4.1 *Interpretatio graeca* a lui Zalmoxis îl plasează pe acesta în categoria specială a vizionarilor și vindecătorilor apollo-nieni cunoscuți sub numele tehnic de „iatromanți“ (↔ 16.3.2). Principiile religiei lui — nemurirea sufletului, vegetarianismul etc. — sînt într-adevăr apropiate de pitagorism. La origine, Zalmoxis pare să fi fost un profet și un asociat al regelui get. Legenda sa comportă un scenariu de ocultare și de epifanie care seamănă vag cu acela al zeităților care mor și învie, precum Attis, Osiris și Adonis.

Sub numele de Gebeleizis, Zalmoxis era totuși un zeu celest. La fiecare patru ani, geții îi trimiteau un mesaj prin mijlocirea sufletului unui luptător azvîrlit în sus și lăsat să cadă în vîrfurile a trei suliți. Dacă solul nu murea, trebuia luat totul de la început. Războinicii geți nu se temeau de moarte. Probabil, Zalmoxis le propovăduise nemurirea sufletului celui ucis în luptă și trimiterea sa într-un paradis despre care nu avem nici o descriere.

32.4.2 Cultul lui Zalmoxis era legat de regalitatea geto-dacă și de aristocrație. Preoții lui Zalmoxis, despre care istoricul got Iordanes ne dă o listă de la anul 80 î.H. pînă la 106 d.H., erau adeseori regi. Cel mai însemnat dintre ei, Deceneu, a fost consilierul regelui get Burebista (cca 80–44 î.H.). El i-a învățat pe geți cosmologia, astrologia, astronomia și regulile unui misterios calendar descoperit în ruinele vechii capitale a regelui dac Decebal (m. 106 d.H.), Sarmizegetusa Regia (azi Grădiștea Muncelului în România de sud-vest). Un alt templu aparținînd aceluiași ruine comporta o vastă sală subterană, care evoca probabil încăperea în care Zalmoxis se retrăgea la fiecare trei ani simulîndu-și dispariția.

Istoricul evreu Flavius Iosef (secolul I d.H.) cunoștea deja reputația sfințeniei anumitor daci, pe care îi compară cu secta esenienilor. Numele de *pleistoi* pe care îl dă acestor asceți daci indică probabil faptul că purtau bonete, fapt confirmat și de Iordanes, după care nobilii geți purtau o căciulă (*pilleus*), în vreme ce oamenii de rînd umblau cu

capul descoperit. Se știe că preoțimea geto-dacă era strâns legată de regalitate și de aristocrația militară, în așa măsură încât doi dintre succesorii lui Deceneu, preoții Comosicus și Coryllus, acesta din urmă probabil predecesorul dacă nu chiar tatăl lui Decebal, fuseseră regi.

- 32.5 *Bibliografie.* Bibliografia recentă și discutarea documentelor și ipotezelor cercetătorilor în: I. P. Couliano și C. Poghirc, *Geto-Dacian Religion*, în ER 5, 537–540, *Thracian Religion*, în ER 14, 494–497, și *Zalmoxis*, în ER 15, 551–554.

ZOROASTRISMUL

33.1 *Religia pre-zarathustriană.* Religia Iranului de dinainte de reforma lui Zarathustra nu se lasă ușor descifrată. Alături de elemente originale, ea prezintă trăsături comune cu India vedică, de exemplu sacrificiul (*yaz*, cf. scr. *yajña*) animalelor al căror spirit regăsește entitatea divină numită *Geush Urvan* („Sufletul taurului“) și uzul băuturii *haoma* (scr. *soma*), cu proprietăți halucinogene. Divinitățile erau de două tipuri: „stăpînii“ (*ahura*; cf. scr. *asura*) și „zeii“ (*daiva*; scr. *deva*), ambele pozitive.

Această religie corespundea unei societăți dominate de aristocrația războinică și de confreriile ei inițiatice, ale cărei practici violente culminau cu „furoarea“ (*aesma*). Jertfele de animale, mai ales cele de boi (*gav*), și băutul de *haoma* (menționat în *Yasna* 48.10, 32.14 ca o băătură rezultînd din urina eliminată după ingestia unui drog) erau în centrul cultului.

33.2 *Zarathustra.* Este greu de situat în timp reforma lui Zarathustra (grecește Zoroastru). Totul ne îndeamnă să credem că reformatorul a trăit undeva prin Iranul oriental, către anul 1000 î.H. Mesajul original al lui Zarathustra se opunea în mai multe feluri experienței religioase anterioare: el condamna sacrificiile sîngeroase și băutul *haomei*, propunînd totodată o radicală schimbare a panteonului, care devenea astfel *mono-teist* și *dualist*. Noua religie, care va evolua pînă la a-și modifica substanțial caracterul, este de obicei numită zoroastrism.

33.3 *Zoroastrismul vechi.*

33.3.1 *Sursele zoroastrismului* au fost redactate începînd din secolele al IV-lea sau al VI-lea d.H., dar ele constau din

mai multe straturi succesive. *Avesta* este formată din mai multe părți: *Yasna* (Sacrificii), *Yašt* (Imnuri către zei), *Vendidad* (Reguli de purificare), *Vispered* (Ritualul cultic), *Nyāyišu* și *Gah* (Rugăciuni), *Khorda* sau Mica *Avesta* (Rugăciuni zilnice), *Hadōxt Nask* (Cartea Scripturilor), *Aogemadaēchā* („Acceptăm“), conținând învățături cu privire la lumea de dincolo, și *Nīrangistān* (reguli de comportament cultural). Se pretinde chiar că partea cea mai veche din *Yasna*, imnurile *Gāthā*, ar fi datorate lui Zarathustra însuși.

La fel de importante ca și sursele avestice, scrierile în pahlavi (persana medie) au fost redactate în mare parte în secolul al IX-lea : *Zand* (Comentariu la *Avesta*), *Bundahišn* (Geneza după doctrina zoroastriană), *Dēnkard* (colecție de informații în legătură cu religia), *Culegerile* preotului Zātspram, Cartea *Dādistān ī Denīg* a preotului Mānuščihr, textul sapiențial *Dādistān ī Mēnōg ī Khrad*, textul apologetic *Škand-gumānīg Vīzār* (Nimicirea tuturor îndoielilor), și Cartea (*Nāmāg*) lui Ardā Virāz, preotul care călătorește în lumea de dincolo. Textele zoroastriene cele mai recente sînt redactate în persană, în gujarati, în sanscrită și chiar în engleză.

Există numeroase monumente figurate iraniene, inscripții ale Ahemenizilor (Darius I, 522–486; Xerxes, 486–465; Artaxerxes al II-lea, 402–359 î.H.) pînă la acelea ale suveranilor Sasanizi (Șapur I, 241–272, și Narses, 292–302 d.H.). Fără a fi cu adevărat religioase, ele ne permit totuși să aruncăm o anumită privire asupra statutului și caracterului religiei la diverse epoci. Cele mai importante sînt inscripțiile Marelui Preot (*mobād*), Kerdīr, la începutul epocii sasanide.

Grecii, creștinii și arabii ne oferă și ei informații prețioase despre zoroastrism, eșalonate pe o perioadă care merge din secolul al V-lea î.H. pînă în secolul al X-lea d.H.

33.3.2 *Reforma zoroastriană* reprezintă, așa cum am văzut, o reacție împotriva cultului orgiastic al confreriilor inițiatice de războinici. Asistăm la o revoluție puritană a moravurilor, comparabilă întrucîtva cu revoluția orfică din Grecia antică, ce viza, după cum știm, o reformă radicală a orgiilor antropofage dionisiace. În plan strict religios, inovația cea mai extraordinară a lui Zarathustra constă într-un sistem care

combină monoteismul și dualismul într-o sinteză originală. Precizăm că termenii problemei teodiceei rămân aceiași în toate religiile și că dualismul nu reprezintă decît una din soluțiile posibile. Ceea ce este cu totul interesant în zoroastrism este recursul la ideea liberului arbitru; forma rudimentară a acesteia nu reușește să eludeze contradicția logică: într-adevăr, Ahura Mazdă, Stăpînul suprem, este creatorul tuturor contrastelor (*Yasna* 44.3–5), dar cei doi fii gemeni ai săi, Spanta Mainyu („Spiritul binefăcător“) și Angra Mainyu („Spiritul negator“), au de ales între ordinea adevărului (*aša*) și minciună (*druj*), ambele constînd în gînduri, vorbe și acțiuni bune sau rele. Evident, aceasta face din însuși Ahura Mazdă creatorul răului într-un dublu sens: pentru că *druj* precede alegerea lui Angra Mainyu și pentru că acesta este fiul său. Pe de altă parte, acest dualism etic îmbracă și aspecte teologice, cosmologice și antropologice.

În epoca indo-iraniană comună, ca și în religia pre-zoroastriană, *daiva* (scr. *deva*) și *ahura* (scr. *asura*) erau, deopotrivă, ființe divine. Ele suferă, în zoroastrism, o evoluție în sens invers decît aceea din India: *ahura* sînt zeii care aleg *aša* și *daiva* sînt demonii care au ales *druj*.

Funcția de intermediari între Spiritul Bun și omenirea continuu supusă alegerii morale este îndeplinită de cei șapte Ameșa Spanta, „Nemuritorii binefăcători“: *Vohu Manah* (Gîndirea cea bună), *Aša Vahišta* (Adevărul desăvîrșit), *Kšathra Vairya* (Stăpînirea cea dorită), *Spanta Armaiti* (Devoțiunea benefică), *Haurvatāt* (Plenitudinea) și *Ameretāt* (Nemurirea). Cei șapte Nemuritori benefici reprezintă, totodată, cortegiul virtuților lui Ahura Mazdă și atributele acelor muritori care urmează rînduiala adevărului, *aša*. Făptura plină de adevăr (*ašavan*), ajungînd la o înaltă stare de desăvîrșire, numită *maga*, este capabilă să-i întîlnească pe Nemuritorii benefici și să fie una cu Spiritul binefăcător.

33.3.3 *Sinteza sacerdotală.* Preoții avestici din răsărit, numiți *athravan* (cf. scr. *atharvan*), și mai apoi preoții din apus (mezi), cunoscuți sub numele de magi, au supus mesajul puritan al lui Zarathustra unei reinterpretări care avea să repună în vigoare obiceiurile pre-zoroastriene și să sistematizeze datele zoroastrice de-acum tradiționale. Sinteza sacerdotală s-a exercitat asupra întregului patrimoniu străvechi. Ea a recuperat chiar practica jertfelor sîngeroase

și folosirea băuturii *haoma*. Ea a transformat în *yazata*, adică în zeități depline, duhurile Ameša Spanta, care fuseseră doar niște atribute ale lui Ahura Mazdă și ale lui *ašavan*, totodată. Ea a recuperat zei străvechi precum Mitra și i-a transformat pe alții, precum Indra, în demoni. Acestei sinteze îi datorăm probabil divinitățile mazdeene menționate în *Yašt*-ele din Avesta, Ardvī Sūrā Anāhitā și Mithra, zei foarte importanți sub Ahemenizi, provenind din reinterpretarea unei zeițe indo-iraniene pe care indienii o numeau Sarasvatī (sub influența unei zeițe din Orientul Apropiat) și a zeului indo-iranian Mitra. În panteonul mazdeean, Mithra prezidează, împreună cu Sraoša și Rašnu, judecata sufletului după moarte. Alte *yazata* sau zeități sînt Verethragna care prezidează izbînzile, Vāyu care domnește asupra vîntului, Daēnā sau imaginea religiei împlinite, Khvarena sau Splendoarea regală, *haoma* etc.

33.4 *Zurvanismul.*

33.4.1 *Problema.* Sub Sasanizi (secolul al III-lea d.H.) se produce o renaștere religioasă care pare să se desfășoare sub semnul intoleranței. Este greu de precizat dacă ortodoxia, în epocă, este mazdeeană sau zurvanită (de la Zurvan, protagonistul anumitor mituri dualiste). E posibil, după cum crede R. C. Zaehner, ca mazdeismul să fi fost de departe cel mai puternic, dar ca zurvanismul să fi luat avans în anumite perioade.

Ardašīr (Artaxerxes) este restauratorul zoroastrismului, dar este oare vorba de mazdeism sau de zurvanism? Șāpūr I, probabil zurvanit, are puternice simpatii pentru Mani (↔ 12.5); cei doi frați ai săi, Mihršāh și Pērōz, s-au convertit la maniheism. Urmașul său, Hormizd I, se arată favorabil maniheiștilor, dar Bahrām I, secondat de temutul Kerdīr, *mōbadān mōbad* sau căpetenia preoților focului, îl întemnițează pe Mani, care moare în închisoare, și îi persecută pe adepții săi. Șāpūr al II-lea, care accede la putere în 309 d.H., continuă politica intolerantă a lui Kerdīr. După Zaehner, această situație va dura pînă în epoca lui Yezdigird I zis „Păcătosul“, a cărui toleranță este lăudată și de creștini și de păgîni. La finele domniei sale, primul lui ministru, Mihr-Narsē, proiectează o solie în Armenia. E posibil ca mitul lui Zurvan, care ne este transmis de doi autori armeni (Elișe Vardapet și

Eznik din Kolb) și de doi autori sirieni (Teodor bar Kōnai și Yohannān bar Penkayē), să fi avut legătură cu propaganda lui Mihr Narsē din Armenia, dacă se admite că Yezdigird I și ceilalți doi protectori ai lui Mihr-Narsē, Bahrām al V-lea și Yezdigird al II-lea, erau zurvaniști. Primul născut al lui Mihr-Narsē, care îndeplinea funcția de mare preot (*hērbadān hērbad*), se numește Zurvāndād; dacă el este totuna cu „ereticul“ (*sāstār*) menționat ca atare în *Vidēvdāt* (4.49), este atunci posibil să atribuim acestor trei împărați o înclinație clară către zurvanism. Împăratul Kavād se entuziasmează pentru ideile „comuniste“ ale lui Mazdak, dar urmașul său, Xosrau I, se întoarce la ortodoxie dînd morții pe Mazdak și ai săi, restaurează mazdeismul și întemnițează pe eretici ca să-i convertească, ucigînd fără milă pe cei recăzuți în apostazie. După Xosrau I, Imperiul persan cunoaște declinul; cucerirea arabă nu va întîrzia.

- 33.4.2 Mitul.** În versiunea autorului armean Eznik din Kolb, cea mai completă din cele patru cîte există, mitul principal al zurvanismului este narat astfel: Zurvan, o ființă probabil androgină, al cărei nume s-ar traduce probabil prin Soarta sau Norocul, există dintotdeauna. Dorindu-și un fiu, el închină sacrificii timp de o mie de ani, după care are un moment de îndoială privind utilitatea acestor sacrificii. În acest moment, în sînul său „matern“ se concep doi fii: Ohrmazd, în virtutea sacrificiului adus, și Ahriman, în virtutea îndoielii încercate. Zurvan făgăduiește că-l va face rege pe primul care se va naște. Ohrmazd îi destăinuie acest plan lui Ahriman, care se grăbește să „spintece sînul“ lui Zurvan și să se prezinte în fața tatălui său ca fiind întîiul născut. Zurvan nu-l recunoaște: „Fiul meu, spune el, este bine mirositor și luminos, pe cînd tu ești întunecat și miroși urît“. În acel moment s-a născut și Ohrmazd, „luminos și binemirositor“. Zurvan a fost așadar obligat de propriul său jurămint să acorde domnia lui Ahriman, dar numai pentru nouă mii de ani; după care „va domni Ohrmazd, și tot ceea ce va dori el se va face“. Amîndoi frații divini se apucă apoi să creeze: „Și tot ce Ohrmazd făurea era bun și drept, iar ceea ce făcea Ahriman era rău și întortocheat“.

Un alt mit zurvanit este foarte apropiat de atmosfera narațiunilor despre demiurgul cel viclean, acest personaj extrem de complex, comic și tragic deopotrivă, care se

revelează deseori mai știutor decît creatorul. Este, în această împrejurare, cazul lui Ahriman, care cunoaște un secret de creație pe care Ohrmazd îl ignoră: el știe cum să facă soarele și luna pentru ca să lumineze lumea. Vorbind în fața demonilor săi, Ahriman le descoperă că Ohrmazd ar putea să facă soarele, împreunîndu-se cu mama, și luna, împreunîndu-se cu sora sa (aluzie la practica *xwētwodatīh*, în avestică *xvetuk das*, care, în contextul dat, era cît se poate de onorabilă). Demonul Mahmi aleargă la Ohrmazd și îi face cunoscută taina aceasta.

În fine, un al treilea mit descrie un conflict de proprietate între Ohrmazd și Ahriman: apa îi aparține lui Ahriman, și totuși se adapă din ea și animalele lui Ohrmazd (cîinele, porcul, măgarul și boul). Cînd Ahriman le interzice să se atingă de apă, Ohrmazd nu știe ce să facă, dar unul din demonii ahrimanieni îl sfătuiește să-i spună răutăciosului său geamăn: „Ei bine, atunci retrage-ți apa de pe pămînturile mele!“ Tertipul nu dă rezultatele scontate, căci Ahriman o îndeamnă pe una din făpturile sale, broasca rîioasă, să soarbă toată apa de pe pămîntul lui Ohrmazd. Din nou acesta nu mai știe ce să facă, pînă cînd o altă făptură a lui Ahriman, musca, pătrunde în nările broaștei rîioase, silind-o astfel să vomită toată apa înghițită.

33.4.3 *Interpretările zurvanismului.* Este evident că reconstrucția unui sistem zurvanit unic și coerent este imposibilă, în ciuda încercărilor repetate ale unor H. S. Nyberg, E. Benveniste etc., care culminează cu lucrarea fundamentală a lui R. C. Zaehner. Este în afară de orice îndoială că zurvanismul a existat, reprezentînd poate un ansamblu de teologii sectare devenite oficiale în epoca sasanidă. Dar cel mai solid argument privind existența acestor doctrine rămîne, chiar în fața mai multor versiuni și a multiple aluzii la miturile zurvanite, de ordin pur negativ: ea e dedusă din tăcerea voită din textele pahlavi tîrzii. Dacă n-ar fi această tăcere, n-am avea nici o dovadă privind fața istorică reală a zurvanismului; tocmai negîndu-i existența, mazdeismul tîrziu îi recunoaște zurvanismului ponderea. Evident, survine o problemă istorică foarte complexă: polemica textelor maniheene cu zurvanismul se referă oare la o ostilitate originară între cele două religii? Sau ne

putem gîndi la o strînsă legătură între maniheism și zurvanism în epoca lui Șapur I, ceea ce ar putea explica adoptarea numelui Zurvan în cosmogonia maniheeană.

33.5 *Mazdeismul textelor pahlavi.* Este păcat că singurul mazdeism coerent de care dispunem, acela al textelor pahlavi, a fost redactat atît de tîrziu. Cînd în aceste texte apar motive mitice care figuraseră deja în textele maniheene sau iudeo-creștine, savanții din trecut trăseseră concluzia originii iraniene a acestora din urmă. Or, este mult mai probabil ca ele să provină din maniheism sau din iudeo-creștinism. Firește, este posibil să urcăm vechimea a numeroase teme mitice din textele pahlavi pînă la Avesta și chiar la părțile cele mai vechi ale acesteia. Dar detaliile și narațiunile coerente reprezentînd cosmogonia și eshatologia ne sînt furnizate numai de texte pahlavi.

33.5.1 *Cosmologia.* Geneza mazdeeană (*Bundahišn*) pune în evidență două forme de existență: starea *mēnōk* sau „spirituală“, dezvoltînd la rîndul ei starea *gētīg* sau „fizică“. Aceasta din urmă nu este de tot negativă, cum sînt trupurile la Platon sau cum este materia în tradiția platoniciană tîrzie. Ea se caracterizează totuși ca „amestec“ (*gumēcišn*), rezultat din acțiunea lui Ahriman, spiritul rău. Acesta ucide Taurul și Omul primordial (Gaw-ī-ēw-dād și Gayō-mard), din sămînța cărora se zămislesc și animalele bune, dar și prima pereche de oameni, Mașya și Mașyanag.

Nivelurile lumii sînt făurite în șase etape, de la cerul de cleștar pînă la lumea oamenilor. În mijlocul pămîntului se află muntele Harā și de jur împrejurul pămîntului lanțul de munți Harburz (în avestică Harā Berezaiti). Oamenii locuiesc numai în unul din cele șapte sectoare (*kēshwar*) ale acestui cerc, Khvaniratha, în sudul căruia coboară rîurile din Harā, formînd marea Vurukaša, care are în mijloc un munte făurit din substanță cerească (de cristal, adică), munte în care se află prototipul tuturor Arborilor, precum și Pomul Nemuririi sau Haoma Alb. Două fluvii, care pleacă din marea Vurukaša, hotărînesc la răsărit și apus tărîmul Khvaniratha.

33.5.2 *Eshatologie colectivă.* Starea de *gumecišn*, se crede, va lua sfîrșit o dată cu despărțirea (*wisārišn*) creației celor două Spirite. Istoria cosmosului se desfășoară în trei etape:

trecutul, dominat de Gayōmard și de moartea sa, prezentul, stăpînit de Zarathustra și mesajul său, și viitorul, dominat de Mîntuitor sau Sōšans (în avestică, Saošyant).

După *Bundahišn*, istoria universului comportă patru etape de cîte trei mii de ani fiecare, în totul douăsprezece mii de ani. În timpul primilor trei mii de ani, Ohrmazd creează lumea în starea de *mēnōk* și imediat Ahriman își începe activitatea lui distrugătoare. Cei nouă mii de ani care urmează sînt marcați de un armistițiu încheiat între cei doi zei, precum și de amestecul creației lor în starea *gētīg*. Dar după trei mii de ani, Ahriman asaltează lumea creată de Ohrmazd; drept răspuns, acesta făurește *fravaši*, adică „sufletul“ lui Zarathustra. După încă trei mii de ani, Profetul se revelează și Religia cea Bună își începe mersul ei triumfal în lume. Cei trei mii de ani care rămîn vor fi puși sub cîrmuirea celor trei Soșani sau fii ai lui Zarathustra, ce vor apare pe rînd la începutul fiecărui mileniu: Ukšyatereta, Ukšyatnemah și Astvatereta.

Potrivit textelor *Gāthā*, sfîrșitul lumii va fi marcat de o purificare prin foc și o transfigurare a vieții (Frašokereti, în pahlavi Frašgird). Un rîu de foc va despărți pe cei dreπți de cei păcătoși. Morții vor învia în trupuri indestructibile ca urmare a unui sacrificiu săvîrșit de Mîntuitor. Acesta se va naște din sămînța lui Zarathustra depusă într-un lac din răsărit.

33.5.3 Eshatologie individuală. Judecata sufletului individual este un motiv străvechi, dar detaliile ei se precizează în Avesta recentă și mai ales în povestirile pahlavi. La trei zile după despărțirea de trup, sufletele sosesc la Podul Cînvat, unde realizarea Religiei celei Bune le va apare în înfățișarea propriei Daēnā, o fecioară de cincisprezece ani pentru mazdeenii cei buni și o zgripturoaică oribilă pentru cei păcătoși. După ce sînt judecați de zeii Mithra, Sraoša și Rașnu, sufletele credincioșilor trebuie să treacă podul: cei buni vor trece fără necazuri, cei răi vor cădea în flăcările iadului, cei care n-au fost nici buni nici răi vor ajunge într-un purgatoriu numit Hamestagan. Motivul podului, care se lărgește ca să-i lase să treacă pe cei dreπți și se îngustează ca să-i piardă pe păcătoși, reprezintă un împrumut recent din creștinism, în care era deja în vogă în secolul al VI-lea d.H.

Sufletul urcă la cer în trei etape: întîi stelele, care sînt corespondentul „gîndurilor bune“ (*humata*), apoi Luna,

corespondent al cuvintelor bune (*hūkhta*), și Soarele, corespunzând „faptelor bune“ (*hvašta*), ca să sosească în cele din urmă în Împărăția Luminilor Nesfârșite (*Anagra raoša*).

- 33.6 *Ritualul.* Zoroastrismul are la început un caracter anti-ritualist, dar sfârșește prin a reintegra sacrificiul de animale și cultul băuturii *haoma* împotriva cărora se ridicase. Templele și statuile sînt necunoscute pînă în epoca lui Artaxerxes al II-lea, care, sub influența Orientului Apropiat, înalță statui pentru Anăhită: „casele focului“ slujesc la celebrarea a numeroase ritualuri ce au în centrul lor focul; cel mai important este sacrificiul *haomei*, înfăptuit de doi preoți, *rāpsī* și *zōt* (avesticul *zaotar*, cf. scr. *ho*) care recită textul din *Yasna* avestică.

Alte ritualuri sînt legate de ciclul calendarului, care debutează cu Anul Nou (*Nō Rūz*), o sărbătoare consacrată sufletelor (*fravaši*). Marile sărbători sînt în relație cu cele două solstiții și cele două echinocții.

- 33.7 *Mazdeismul după cucerirea islamică.* Zoroastrismul se menține în Iran după cucerirea arabă, așa cum mărturisește literatura pahlavi. În secolul al X-lea, ca urmare a tentativelor de rebeliune împotriva musulmanilor, majoritatea zoroastrienilor părăsesc Iranul pentru nordul Indiei (Bombay), unde ei formează pînă azi o comunitate închisă și bogată de parși. Mazdeenii care rămîn în Iran sînt, dimpotrivă, săraci și oprimați.

La ora actuală, totalul zoroastrienilor în lume este în jur de 130 000 (recensămîntul din 1976), dintre care 77 000 în India, 25 000 în Iran, 5 000 în Pakistan și 23 000 în Statele Unite.

- 33.8 *Bibliografie.* Eliade, H 1, 100–112; 2, 212–217; G. Gnoli, *Zoroastrianism*, în ER 15, 578–591; *Zarathustra*, în ER 15, 556–559; *Iranian Religions*, în ER 7, 277–280; *Zurvanism*, în ER 15, 595–596; R. C. Zaehner, *Zurvan: A Zoroastrian Dilemma*, Oxford 1955.

PARTEA A DOUA

INDICE COMENTAT

Aaron: Frate mai mare și purtător de cuvânt al lui Moise. Primul preot al israeliților (*Ieșirea. Numerii*). A cedat dorinței poporului și a turnat idolul unui vițel de aur (*Ieșirea* 32).

Abbasizi: 20.5

Abélard, Pierre: 10.4.9

Abhidharma: 6.1; 6.4

Abhinavagupta (aprox. 975–1025 d.H.), mare filozof tantric (śaiva) din Cașmir, autor al tratatului *Tantrāloka*. El profesează un „non-dualism suprem“ (*paramadvayavāda*) care depășește non-dualismul vedantin (*advaita vedānta*).

Abisinia: 1.5.1

Abraham: vezi Avraam

Abraham b. David: 21.7

Abraham ibn Daud: 21.6

Abū Bakr: 20.2.4

Abū Ḥanīfah: 20.7

Abulafia, Abraham b. Samuel: 21.7

Abū Ma'shar: 14.1.2

Acholi: 1.2

Adad: 7.1; 23.2 Zeu asiro-babilonian al furtunii, asociat sumerianului Ișkur și zeului Dagan al semiților occidentali.

Adam: Primul om, potrivit Genezei biblice (cap. 1 și 2). În *Facerea* 2.7, el este făcut din lut (în ebraică *adamah*) și Dumnezeu suflă viață în nările lui. Paradigmă a omului, Adam, împreună cu soția sa, Eva, a fost izgonit din grădina Raiului, a trăit nouă sute treizeci de ani și a avut ca fii pe Cain, Abel și Set.

Adevăruri (Cele Patru Adevăruri Nobile): 6.2

Adonis: 24.1 Frumosul amant al Afroditei/Venus, mutilat și ucis de un mistreț (situație analoagă celei a mesopotamianului Dumuzi/Tammuz și a anatolianului Attis).

Advaitavāda: 17.6

Aeșma: 33.1

Afkodré: 1.5.3

Afrodita: 16.3.4

Aga Khan: 20.6.3

Agamas: 17.7; 17.7.2; 17.7.4

Aghlabizi: 20.5

Agni: 17.2

Aher: 21.5.1

Ahimsă: 22.4 Cuvînt sanscrit însemnînd „nonviolență“. Concept fundamental la jainiști, budiști și hinduiști, popularizat în Occident în secolul al XIX-lea de filozoful german Arthur Schopenhauer; reluat de hinduismul occidentalizant și de mișcarea de independență a lui Mohandas Gandhi (1869–1948).

Ahl-i Ḥaqq: 20.6.2

Ahriman: 33.4.2; 33.5.1; 33.5.2 (în pahlavi; în avestică Angra-Mainyu); „Spiritul Rău“, zeu zoroastrian al răului și minciunii, fiu al monarhului divin Ahura Mazda și frate al lui Spanta Mainyu („Spiritul Bun“) în mazdeismul clasic; fratele lui Ohrmazd în zurvanismul epocii sasanide.

Ahu: 25.2

Ahura: 33.3.2 (cuvînt avestic pentru „stăpîni“), clasă de zei din zoroastrism, avînd un prototip indo-iranian. În India, *asura* ajunge însă o speță de demoni (↔ 17.2).

Aiye: 1.1.1

Ainu (Religia populației): Religie tribală șamanistă a indigenilor ainu din insulele nordului Japoniei. Între zeitățile caracteristice aflăm zeițele soarelui, lunii și focului. Apa, pădurile și munții au și ele zeitățile lor care îi vizitează pe oameni luînd înfățișarea de animale. Ritualul central al populației ainu constă din jertfa propiitoare a unui urs îmblînzit. Populațiile ainu respectă toate făpturile însuflețite. Riturile de îngropare au drept scop să împace sufletul mortului și să-l împiedice să revină ca spirit malefic (Cf. J. M. Kitagawa, „Ainu Bear Festival (Iyomante)“, în *History of Religions* 1/1961, 95–161).

Aka: 1.3.2

Akan: 1.1.2

Akhenaton: 13.5 Amenhotep al IV-lea din dinastia a XVIII-a, rege al Egiptului (cca 1360–1344 î.H.), promotor al unei reforme religioase de scurtă durată care a făcut din zeul solar Aton divinitatea supremă a panteonului egiptean. Reforma a avut și o dimensiune politică, artistică (noul naturalism) și lingvistică (promovarea limbii vernaculare).

Akitu: 23.5 Veche sărbătoare mesopotamiană foarte răspîdită, atestată deja de documentele scrise către anul 2000 î.H. (Ur III). La Babilon, în primul mileniu î.H., sărbătoarea este o celebrare a Anului Nou în luna de primăvară Nisan. Ea exaltă

suveranitatea zeului cetății, Marduk, comemorează victoria sa asupra monstrului marin Tiamat — descrisă în poemul *Enuma Elis* — și căsătoria lui cu zeița Sarpanitu.

Akiva ben Joseph: 21.1; 21.6 (cca 50–135 d.H.), rabin tannait, torturat și ucis de autoritățile romane în timpul revoltei politico-religioase de la Bar Kochba. Celebru prin inspiratele sale tehnici exegetice și prin influența lui asupra literaturii din Mișna, Tosefta și asupra iudaismului ulterior.

Alacaluf: 4.4

Alalu: 18.2

Alaska: 3.3

Albertus Magnus: 10.4.9

Albigenzi: 10.4.9

Albumasar: 14.1.2

Alchera (alcheringa): 5

Alchimie: 14.1.5

Alcuin: 10.4.8

Aleutini: 29.1.2

Alexandru: 14.0; 21.1

Algonchini: 3.1; 3.4; 29.1.2

‘Alī: 20.4; 20.6

‘Alī-ilāhī: 20.6.2

‘Alī Zain al-‘Abidīn: 20.6.1

Allah: 20 *passim*

Allen, Prudence: 10.8

Almohazi: 20.5

Almoravizi: 20.5

Amarghin: 8.4

Amaterasu Omikami: 30.4 Zeiță a soarelui, răspînditoare a vieții în vechea mitologie japoneză. Retragera ei într-o peșteră a azvîrlit lumea în întuneric pînă cînd ceilalți zei au eliberat-o. Zeiță asociată cu oglinzile, obiecte care revelează spiritele.

Amaushugalna: 23.2

Ambedkar, B. R.: (1891–1956), reformator indian educat în Apus. Născut în casta cea mai de jos a intușabililor, a luptat pentru desființarea acestei instituții. A întemeiat în 1951 Societatea budistă din India și înainte de moarte (1956) a trecut la budism. Datorită lui, milioane de intușabili s-au convertit la budism.

Ambrozie al Milanului: 10.4.6

Ambrozie din Alexandria: 10.4.3

Amenofis al IV-lea: 13.5

American Colonization Society: 1.5.4

American Muslim Mission: 1.5.4

Ameșa Spanta: 33.3.2 (termen avestic pentru „Nemuritorii Benefici”). Șapte intermediari între Spiritul Binelui (Spanta Manyu), fiul Stăpînului Suprem Ahura Mazdā și omenire. Cei șapte

reprezintă totodată atribute ale lui Ahura Mazdā și desăvârșiri interioare ale acelor care urmează ordinea adevărului, ordine făcută explicită de zoroastrism.

Amidism: 6.8-9

Amitābha: 6.8-9 În budismul mahāyāna, el este Buddha aparținând paradisului occidental Sukhāvati. Amidismul sau budismul Tārîmului Pur, exaltînd puterea binefăcătoare a numelui de Amitābha, s-a răspîndit, începînd din secolul al VI-lea d.H., din China în Coreea și în Japonia (↔ 6.8).

Amma: 1.1.3

Ammonios Saccas: 10.4.3

Amon: 13.4-5

Amoraimi: 21.2 (de la cuvîntul arameean *amora* „cel ce vorbește; maestrul“). Rabini babilonieni (și palestinieni) (secolele III-IV) autori ai comentariilor la Tanakh în arameeană, care vor compune *Ghemara* Talmudului și *midrașim*-ii.

Amoriți: 21.1

Amos: 21.2; 21.4 Profet din Israel în timpul regelui Ieroboam (cca 787–747 î.H.). Cartea biblică a lui Amos conține plîngerile profetului împotriva exceselor și ipocriziei celor bogați și a nesocotirii comandamentelor religioase și cultice.

‘Amr ibn al-‘As: 20.4

An: 23.2

Anabapțiști: 10.4.13 Sectă protestantă care s-a despărțit de mișcarea lui Ulrich Zwingli la Zürich după 1520, formînd mai multe grupuri. Anabapțiștii voiau să imite nemijlocit viața lui Iisus și preceptele Evangheliilor, respingeau amestecul statului în treburile Bisericii, disprețuiau viața lumească și botezau adulții. Cele mai importante comunități care s-au menținut pînă în zilele noastre sînt mennoniții, instituți de Menno Simmons (1496–1561), și Frații hutterieni, instituți de Jacob Hutter (m. 1536) în 1528.

Anāhitā: 33.3.3 Marea zeiță iraniană, înrudită cu Iștar și cu alte zeițe feminine din Orientul Apropiat. Asociată cu apele, ea stăpînește fertilitatea și izbînda în luptă. Importantă în ritualul ungerii sacre a regelui.

Analecte: 9.1

Ānanda: 6.3

Anat: 7.1-3

al-Andalus: 20.5

Angela de Foligno: 10.9

Angerona: 27.2.1

Anglicană (Biserica): 10.4.13 În 1534, regele Henric al VIII-lea s-a proclamat șeful suprem al Bisericii din Anglia, sancționînd astfel despărțirea Bisericii anglicane (sau episcopale) de Roma. Fiica lui Henric, Elisabeta I (1558–1603) a impus defi-

nitiv autoritatea regală asupra acestei confesiuni, în care se regăsesc elemente catolice, protestante și locale. Biserica anglicană face azi parte din Consiliul Mondial al Bisericilor și se remarcă prin activitatea ei ecumenică.

Angra Mainyu: 33.3.2

Antheateria: 16.5

Antonie: 10.4.8

Anu: 18.2

Anubis: Veche zeitate funerară egipteană. Îmbălsămător de cadavre și păzitor al morților, acest zeu originar din Egiptul Mijlociu are formă de câine sau șacal, hranindu-se cu cadavre.

Anuvrata: 22.4

Anzi: 4.0; 4.1; 4.1.1

Apași: 3.1

Apo: 1.1.2

Apolinarie din Laodiceea: 10.7.3

Apollon: 16.3; 16.7

Apollonios din Tyana: 14.1.4

Apsu: 23.5

Apuleius: 14.1.3; 24.2.2

Aqhqat: 7.3

Araṇyaka: 17.3

Araucani: 4.0

Arawak: 4.0; 4.2; 4.3

Ardā Virāz: 33.3.1

Arđvī Sūrā Anāhitā: 33.3.3

Arhat: 6.3-4 (sanscrită; în pali *arhant*: „demn”; cuvînt desemnînd în Vede o persoană sau un zeu care are merite speciale. În budismul hīnayana el are semnificația tehnică de adept care a atins eliberarea. În jainism (↔), *arhat*-ul este un *tīrthamkara*, un „constructor de poduri”, adică un om care revelează religia.

Arie: 10.7.2

Arikara: 3.1

Arioi: 25.2

Aristeu din Proconnesos: 16.3.2

Aristotel: 14.1

Arjuna: 17.5 Al treilea frate Pāndava din epopeea indiană *Mahābhārata*, fiu al zeului Indra și al lui Kuntī. În cursul bătăliei dintre triburile Pāndava și Kaurava, Arjuna devine discipolul lui Kṛṣṇa (avatar al zeului Viṣṇu), care îi dă o lecție de ascetism intramundan în episodul cunoscut sub titlul de *Bhagavadgītā*, „Cîntecul Preafericitului”.

Ars wa-Ṣamem: 7.1

Aryadeva: (1) Dialectician al budismului mādhyamaka, propovăduind în India de sud (secolele III–IV), discipol al lui Nāgār-

juna. (2) Maestru al budismului tantric, profesor la universitatea din Nalanda din nordul Indiei (secolul al VIII-lea). În canoanele tibetane și chineze, biografiile și bibliografiile celor doi au fuzionat în mare parte.

Ārya Samāj: 17.9

Aśa: 33.3.2

Asana: 17.4.2

Asaṅga: 6.5 Maestru budist din nordul Indiei, întemeietorul școlii Yogācāra (cca 315–390).

Asantehe: 1.1.2

Asaṅgi: 1.1.2

Asase Yaa: 1.1.2

Asasini: 10.4.9.; 20.6.3

al-Ash‘ari, Abū al-Hasan: 20.8 (874–935 d.H.), teolog musulman, a trăit la Basra, apoi la Bagdad. Întemeietor al școlii *al-Ash‘arīyah*, școala teologică cea mai importantă din islam, care domină ortodoxia sunnită până azi. Renunțând la tradiționalismul mu‘tazilit, al-Ash‘arī a luat Coranul și sunna drept bază a unei doctrine care se deschide paradoxelor ce transcend rațiunea umană.

Aśavan: 33.3.2

Asenii: 15.2.3; 15.3.1; 15.3.3

Așera: 7.1

Asgardhr: 15.2.1

Asiniboini: 3.1

Asklepios: (lat. Aesculapius), zeu al medicinei și vindecărilor în lumea greco-romană. Poate fi recunoscut după blîndețea chipului, obrazul cu barbă, șarpele chtonian care îl însoțește și uneori prin prezența soției și a fiicelor lui. În sanctuarele ce-i erau consacrate, precum cel de la Epidaur sau din insula Tiberiană, vindecarea bolnavilor se făcea prin apariția în visele lor a zeului.

Aśoka: 6.3-4; 6.7 Împărat indian (cca 270–232 î.H.) din dinastia Maurya. El s-a convertit la budism și a devenit promotorul nonviolenței, al unei anumite toleranțe și al vegetarianismului. Este cunoscut mai ales prin edictele gravate în piatră în timpul domniei sale.

Āśrama: 17.4

Aṣṭapāda: 6.2

Aṣṭart: 7.1

Astrologie: 14.1.2

Asumani: 1.1.2

Asura: 17.2; 33.1

‘Aśūrā: 20.9 Zi de doliu în islamul šiit în memoria martiriului imamului Hussain, fiul lui ‘Ali și nepotul Profetului, mort la Karbala în Irak, pe 10 Muharram 61 H (10 octombrie 680 d.H.).

Atahualpa: 2.2; 4.2

Atargatis: 7.1

Atharpascani: 3.1

Atharvaveda: 17.2

Athena: 16.3.4

Athirat: 7.1.2

Āṭṣa: 6.10 (982–1054), călugăr budist tantric din Bengal. Mai târziu trăiește în Tibet. Devot al zeiței Tārā, a militat pentru reformarea monahismului tantric. A scris lucrări proprii și a tradus texte clasice. A întemeiat mănăstirea de la Rwa-sgren.

Atlas: 16.3.4

Ātman: 6.4; 17.3

Aton: 13.5

Atrahasis: 23.6

‘Aṭṭar, Farīd al-Dīn: 20.10.2 (cca 1145–1220), poet persan sufi din Nishapur, cunoscut, mai ales, pentru poemul său *Manṭiq al-ṭayr* („Sfatul păsărilor“), alegorie spirituală în care treizeci de păsări (*sī murgh*) traversează cele șapte văi simbolizând etapele căutării spirituale, pentru aflarea regelui lor divin, Simurgh.

Attis: 24.1

Atum: 13.2

Audhumla: 15.2.1

Augustin: 1.0; 6.9; 10.4.7

Aurobindo Ghose: 17.9 (1872–1950), scriitor și filozof indian.

După o copilărie petrecută în Anglia și o tinerețe consacrată cauzei naționalismului indian, Aurobindo a dezvoltat o filozofie a evoluției conștiinței, întemeiată pe metoda „yogăi integrale“. Scrierile lui au câștigat adepți atât în Orient cât și în Occident.

Aurr: 15.2.2

Avalokiteśvara: Boddhisattva al compasiunii universale în budismul mahāyāna, cunoscut în China sub numele de Kuan-yin, în Japonia Kwanon (în Japonia este bodhisattva-femeie) și în Tibet ca Spyān-ras-gzigs. El locuiește pe muntele mitic Potalaka, loc din care ascultă, privește și îi ajută pe cei aflați în suferință. Numele lui e invocat în cele mai importante sūtra din Mahāyāna.

Avatāra: 17.5 Manifestare pămînteană a unui zeu hindus (în general Viṣṇu), sub înfățișare de om sau de animal.

Averroes: 4.2

Avesta: 33.3.1 Culegere de vechi texte sacre din zoroastrism, redactate între secolele al III-lea și al VII-lea d.H. Conține și textele *Gatha*, părți atribuite însuși întemeietorului religiei, Zarathustra.

Avicena: 20.8

Avidyā: 17.3; 17.6-7

Avraam: Patriarh evreu, tatăl lui Isaac și bunicul lui Iacov și al lui Ismael, beneficiarul unui legământ cu Dumnezeu care îl face strămoșul poporului evreu potrivit cu *Facerea biblică*. Stîlp al monoteismului iahvist, el călătorește împreună cu soția lui Sara, din orașul Ur la H'aran în Mesopotamia și de aici în Pămîntul Făgăduinței, Canaan.

Aymara: 4.0

Ayurveda: Terapeutică indiană, întemeiată pe echilibrul celor trei umori: vîntul (*vāta*), bila (*pitta*) și flegma (*kapha*). În funcție de proporția fiecăreia, aceste umori determină constituția organismului. În legătură cu aceasta, practicianul administrează hrană, ierburi de leac, purificări și ritualuri tradiționale, recomandate în texte scrise în mileniul I d.H.

Azanzii: 1.0; 1.2

Aziel: 21.7

Aztecii: 2.0-1; 2.2; 2.2.1; 4.1.3

Baal: 7.1.3

Baal Șem Tov: 21.9 (în ebraică „Maestrul Numelui cel Bun al lui Dumnezeu”; Israel ben Eliezer (1700–1760), cunoscut și sub acronimul Beșt. Taumaturg și șef spiritual evreu, întemeietor al hasidismului polonez, mișcare etică și extatică prost văzută de autoritățile evreiești care favorizau ideologia Luminilor.

Bachus: 16.6

Bādarāyaṇa: 17.6

Bahir: 21.7

Bahuśrutīya: 6.4

Bahya ibn Paquda: 21.6 Mare filozof evreu din Spania (secolul al XI-lea) a cărui carte, scrisă în arabă, *Călăuza datoriei inimii*, introduce teme sufiste în tradiția teologică evreiască întemeiată de Saadia Gaon (882–942).

Baka: .1.3.2

Baldr: 15.3.2

Bambara: 1.0; 1.1.3

Banisteriopsis caapi: 29.1.6

Bantu: 1.0; 1.2; 1.3.1

Bar Kochba: 21.6

Baraka: 1.0

Baru: 4.1.3

Baruh: 21.5

Basmallah: 20.3

Batin: 20.6.3

Beaver: 3.1

Beki: 29.0

Bektaśīya: 20.10.2

Bell Rudolph: 10.8-9

Bella Coola: 3.1; 3.6

Belobog: 28.2

Bemba: 1.1.3

Bendis: 32.3

Benedict din Nurcia: 10.4.8

Benin: 1.1.1

Benveniste, Émile: 33.4.3

Benvenuta Boiano: 10.9

Berberi: 1.0; 20.5

Bereșit: 21.2

Bergelmir: 15.21

Bering (Strîmtoarea): 3.1

Berit: 21.3.1

Berling, Judith: 11.3

Bersekr: 15.4.2 (literal „în piele de urs“); se zice despre furia ucigașă a războinicilor zeului germanic Odhin, războinici care imită comportamentul animalelor carnivore.

Besht: 21.9

Bestla: 15.2.1

Bhadrayanīyas: 6.4

Bhagavadgītā: 17.5 (în sanscrită, „Cîntecul Preafericitului“), secțiune încorporată în epopeea indiană *Mahābhārata*, prin secolul al III-lea d.H., carte sacră pentru majoritatea hindușilor. Dialog între războinicul Arjuna și Kṛṣṇa, avatar al zeului Vișnu, deghizat în vizitiu. Kṛṣṇu îi dă lui Arjuna o lecție de yoga, recomandîndu-i ascetismul fără a părăsi lumea. Acest text va impresiona în secolul al XIX-lea Occidentul, care va aplica de acum înainte lecția protestantă a ascezei intramundane.

Bhakti: 6.5; 17.6-7; 17.7.1

Bianchi, Ugo: 12.1

Big Drum Dance: 1.5.1

Bka-brgyud-pa: 6.10

Bka-gdams-pa: 6.10

Black Elk: (1863–1950), vizionar din tribul indienilor Lakota, cunoscut prin cele două cărți în care își povestește biografia pe fondul oprîmării indienilor, al mișcării Ghost Dance (↔ 3.5) și al puterilor șamanice ale tribului său.

Blackfoot: 3.1; 3.5

Blavatsky, Helena Petrovna: (1831–1891), de origine rusă, fondatoarea teosofiei și (în Statele Unite) a Societății Teosofice, al cărei sediu a fost apoi transferat în India.

Boas Franz: 3.0

Boccaccio (Giovani): 10.4.11

Bodhidharma: 6.8 (cca 480–520), maestru budist indian, întemeietorul budismului chinezesc Ch'an (în japoneză Zen), personaj central al unei întregi tradiții legendare.

Bodhisattva: 6.5; 6.9. În budismul indian, mai ales cel din linia mahāyāna, o ființă ce, după ce a dobândit Trezirea care i-ar permite să părăsească pentru totdeauna lumea fenomenală, hotărăște, din compasiune, să-și amâne plecarea și să lucreze pentru mântuirea tuturor ființelor.

Boehme, Jacob: 10.9 (1575–1624), mistic lutheran german, autorul unei teologii originale și complexe care a avut o mare influență asupra spiritualității germane și a ezoterismului european din secolul al XVIII-lea.

Boetius (475–525); filozof neoplatonician latin, autor al tratatului *Despre mîngîierile filozofiei* și teolog creștin. A tradus în latină cîteva lucrări de logică aristotelică.

Bogazköy: 18.1

Bogomili: 10.4.9; 12.7

Bolthorn: 16.2.1

Bon: 6.10; 31.1.; 31.3

Bonaventura de Bagnoreggio: 10.9

Bonhoeffer, Dietrich: (1906–1945), teolog evanghelic german care pleda pentru angajarea directă a creștinului în opere de dreptate, împotriva pietismului intimist curent. Și-a ilustrat poziția opunîndu-se nedreptății naziștilor, care l-au arestat și executat.

Bonifaciu Ulfila: 10.5

Borr: 16.2.1

Boșimani: 3.0

Buddha: 6 *passim*

Buriați: 9.1.1

Bozo: 1.1.3

Brahmā: 17.8.1 Zeu creator hinduist, mai important mai degrabă în mitologie decît în cult. Cu Vișnu („Cel care ține lumea) și Śiva („Cel care o distruge“) face adeseori o trinitate (Trimurti).

Brahman: 17.6

Brāhmana: 17.3

Brahmo Samāj: 17.9

Brandon S.G.F.: 10.2

Brazilia: 1.5; 1.5.2

Brighid: 8.3

Buber, Martin: (1878–1965), filozof evreu și autor a numeroase lucrări despre religie, marcat de hasidism, de mișcarea naționalistă evreiască și de cele două războaie mondiale la care a fost martor.

al-Bukhārī, Mohammad ibn Ismā'īl: (810–870), mare compilator de hādīt-uri sau tradiții privind viața și cuvintele Profetului.

Bundahišn: 33.3.1

Buri: 15.2.1

Buridan, Jean: 10.4.10

Bu-ston: (1290–1364), călugăr budist tibetan, traducător de texte budiste din sanscrită și maestru de gândire tantrică.

Cabala: 21.7

Cabiri: 24.1

Caddoani: 3.1

Cain și Abel: *Facere*, cap. 4: primii doi fii ai lui Adam și Eva. Cain, agricultorul, întrucât Dumnezeu nu-i primește jertfa, îl omoară pe Abel, păstorul.

Caitanya: 17.1.1

Cakchiqueli: 2.1

Cakra: 17.4.2 (în sanscrită „roată”); în fiziologia yoga, centri „subtili” de energie distribuiți de-a lungul axei verticale a corpului, de la baza șirei spinării până la vârful craniului; vizualizați în cursul meditației prin lotuși de diverse culori.

Cakravartin: 6.7

Calakmul: 2.1

Calame-Griaule, G.: 1.1.3

Calvin, Jean: 10.4.3

Campanella, Tommaso: 4.3

Candomblé: 1.5.2

Caraibe: 1.5

Cargo (cultele): Mișcare milenaristă complexă de popoare din Melanezia (↔ 25), apărută după introducerea în insulele oceanice de mărfuri occidentale, începînd din 1871. Băștinașii așteptau întoarcerea zeului *cargo*, căruia occidentalii i-au monopolizat puterile magice.

Caribi: 4.0; 4.2

Carol Magnul: 10.4.8

Carol Martel: 20.5

Cartea Morților: 13.6

Cassian, Ioan: (365–435), călugăr bizantin din Sciția Mică (Dobrogea, România), care emigrează întîi în Palestina, apoi în Egipt și în cele din urmă la Marsilia (415), unde întemeiază primele două mînăstiri din Occident. Scrierile lui latinești cuprind primul regulament monastic din Occident (*Despre instituțiile monastice*, 420), redactat cu o sută de ani mai devreme decît regulamentul lui Benedict din Nursia (480–547) (↔ 10.4.8) pentru mînăstirea de la Montecassino (cca 525).

Cassiodor: 10.4.8

Castaneda, Carlos: 3.0; 3.5

Castor: 27.2.1

Catharii: 10.4.9; 12.8

Caterina din Siena: 10.9

Cavalerul dac: 24.2; 24.2.4

Cei: 8.5

Celsus: 27.4

Ceres: 27.2.1

Cernunnos: 8.3

Cezar, Iuliu: 8.1-3; 27.2-3

Chaco: 2.1.1

Ch'an: 6.8-9

Chanchan: 4.1.1

Chavin: 4.1.1

Cheng Hao: 9.4

Ch'eng Yuan: 9.4

Cherokee: 3.0; 3.4

Cheyenne: 3.1

Chichen Itza: 2.1

Chih-i: 6.8

Chilam Balam: 2.1.1

Chimu: 4.1.1

Chinook: 3.6

Chipewyan: 3.1

Chiril: 10.5

Chiril din Alexandria: 10.6; 10.7.3

Chiwere: 3.1

Chol: 2.1

Chontal: 2.1

Chrétien de Troyes: 8.5

Christian Science: Sectă creștină cu sub o jumătate de milion de membri, întemeiată în 1879 de americanca Mary Baker Eddy (1821-1910), autoare a cărții *Știință și sănătate cu cheia Scripturii* (1875). Boala este pricinuită de limitele spiritului uman; realitățile spirituale imanente și Rațiunea dumnezeiască scad forța bolii.

Cirus: 21.1

Ciucci: 29.1.1

Clara din Assisi: 10.9

Clastres, P.: 4.5

Clement din Alexandria: 10.4.2; 24.2.5

Cnossos: 6.1

Coasta de Fildes: 1.0; 1.1.2

Coatlicue: 2.2

Codrington, R. H.: 25.1

Collins, J. J.: 21.5

Colomba di Rieti: 10.9

Comanci: 3.1

Comosicus: 32.4.3

- Conchobar: 8.4.2
 Confucius: 9.1.2
 Congo-Kordofan: 1.0
 Constantin I: 10.4.4
 Coo: 3.6
 Copán: 2.1
 Coran: 20.3
 Corbul: 3.6
 Cornford, F. M.: 16.3.3
 Cortés, Hernán: 2.2-3
 Coryllus: 32.4.3
 Cosimo de Medici: 10.4.12
 Cotys: 32.3.1
 Cree: 3.1
 Cronos: 16.3.4
 Crow: 3.1
 Cú Chulainn: 8.4.2
 Cybele: 24.1

 Daēnā: 33.5.3
 Dagan: 7.1-2
 Daghdha: 8.4
 Daimon: 16.3.6
 Daiva: 17.2; 33.1; 33.3.2
 Dajbog: 28.2
 Dakota: 3.1
 Dana: 8.4
 Daniel: 21.5 Erou vizionar al cărții biblice *Daniel*, lucrare compozită, scrisă în ebraică și aramaică, redactată în epoca elenistică, panoramă a victoriilor evreiești contra opresiunii și martirajului.
 Dante Alighieri: 4.2; 10.4.9
 Dao: 9.3; 30.1
 Dao de Jing: 11.1; 11.4
 Darśana: 17.4; 17.4.2
 Datura stramonium: 3.7
 David: 21.5 Rege peste Iuda și Israel (începutul secolului al X-lea î.H.), el cucerește Ierusalimul și îi respinge pe filistenii. Dumnezeu îi promite o spiță a neamului eternă. Fiul său, Solomon, zidește Templul din Ierusalim. Tradiția îi atribuie lui David redactarea Psalmilor.
 Da'wa: 20.6.3
 Dayānanda: 17.9
 Decebal: 32.4.2; 32.4.3
 Deceneu: 32.4.3
 Deghigas: 3.1

Deism: Termenul desemnează o poziție a raționalismului occidental (sfârșitul secolului al XVI-lea – secolul al XVIII-lea) care, deși acceptă existența lui Dumnezeu, se arată sceptic cu privire la ritualurile religioase, lumea de dincolo și la amestecul lui Dumnezeu în trebile lumii. Deismul este împărtășit de majoritatea marilor intelectuali din secolul al XVIII-lea.

Delfi: 16.3; 16.7

Dema: 2.1.1; 4.2-3; 4.5; 24.0

Demeter: 16.3.4; 16.6; 24.1

Deus otiosus: 1.0; 1.1.1; 4.2; 23.2

Devadatta: 6.2

Deva: 17.2; 33.1; 33.3.2

Devekut: 21.7; 21.9

Devī: 17.7.3

Dhe-Lugs-Pa: (în tibetană, „calea virtuții”); sectă a budismului tibetan, întemeiată spre 1400. Călugării Dge-lugs-Pa primesc o educație întemeiată pe studiul textelor, pe practicile de cult și pe antrenamentul intelectual.

Dharma: 6.2; 6.4; 17.4.3

Dharmakīrti: (cca 600–660 d.H.), filozof budist din India meridională, autorul unor importante lucrări tratând percepția, cunoașterea și epistemologia, în continuarea tradiției lui Dignāga (cca 480–540).

Dharmottariya: 6.4

Dhyāna: 6.8-9; 17.4.2

Diana din Nemi: 27.2.1

Dieterlen, Germaine: 1.1.3

Digambara: 22.1

Diggers: 3.0

Dignāga: (cca 480–540 d.H.), filozof budist din India meridională aparținând școlii Yogācāra. Tratatul său de logică are ca obiect cauzalitatea și silogisme.

Dīkr: 20.10.1 Invocația către Dumnezeu prescrisă de Coran musulmanilor; practică de sufi, care repetă numele divine, meditănd asupra lor spre a dobândi unirea cu Dumnezeu.

Dinka: 1.0; 1.2

Dionisie Areopagitul (pseudo-): 10.9 (cca 500 d.H.), pseudonimul unui scriitor creștin anonim, autor de tratate mistice în limba greacă, puternic influențate de neoplatonismul ateniian. El recurge la teologia negativă (sau apofatică) spre a sublinia caracterul informulabil și incognoscibil al lui Dumnezeu, dar descrie totodată ierarhiile cerești potrivit unei scheme neoplatoniciene (vezi, de pildă, tratatul lui Iamblichos privind *Misterele Egiptului*), ce va deveni clasică în creștinism, atât în Răsărit cât și în Apus.

Dionysos: 1.0; 16.3.5; 16.3.6; 16.5; 24.1.2

Divinație: 1.0; 1.1.1; 1.2; 2.1.1

Djangawul: 5

Doamna Noastră: 10.4.9

Docetism: 12.3

Dōgen: 6.9 (1200–1253), maestru japonez al budismului zen, fondator al școlii Sōtō, autor al lucrării *Shōbōgenzō*, o culegere de predici și discursuri. Tradiția lui Dogen arată posibilitatea de a atinge trezirea prin practica meditației de tip *zazen*. Natura lui Buddha este prezentă în impermanența lumii și a celor ce locuiesc în ea.

Dogoni: 1.1.3

Dominic (Domingo de Guzmán): 10.4.9

Dominicani: 10.4.9

Doniger, Wendy: 17.5

Douglas, Mary: 1.3.1

Dov Baer: 21.9

Drew, Timothy: 1.5.4

Druj: 33.3.2

Druzi: 20.6.3

Duḥkha: 6.2

Dumézil, Georges: 19.3; 27.2

Dumnezeu: *passim*

Dumuzi (Tammuz): 23.2 Vechi zeu sumerian, atestat deja către 3500 î.H.; Tammuz este numele său în akkadiană. El are o lună a sa în calendarul akkadian, lună al cărei nume a trecut și în calendarul evreiesc. La Uruk, Dumuzi era asociat mugurelui florii de curmal-palmier. Principalul său mit este acela al unei divinități muribunde. Amant al zeiței Inanna, aceasta îl trimite în locul ei în infern la zeița Ereškigal; sora lui Gheștinanna sau Amageștin, zeiță a viței de vie, îl readuce o jumătate de an pe pământ, luându-i locul în iad. În cult, plecarea lui Tammuz era prilej de lacrimi și bocete, reîntoarcerea lui, dimpotrivă, prilej de bucurie.

Duns Scotus, John: 10.4.10

Durkheim, Emile: 19.3

Dyow: 1.1.3

Ea: 23.6

Ecatl: 2.2.1

Eckhart, Magistrul: 10.9

Edda: 15.1; 15.3.1

Edwards, Jonathan: (1703–1758), pastor presbiterian al Noii Anglii, vestit pentru predicile sale apocaliptice, în care prezenta în culori sumbre păcatele umane și sublinia puterea salvatoare a grației divine.

Egungun: 1.1.1

Eisai: 6.4

Ekavyāvahārika: 6.4

El: 7.1; 7.3

Eleazar b. Azariah: 21.6

Eleazar din Worms: 21.7

Elena: 16.3.7

Eleusis: 16.3.1; 16.6; 24.1

Elijah Muhammad: 1.5.4

Eliezer ben Hyrcanus: 21.6 (secolele I–II d.H.), învățător evreu în materie de halakha (lege), profesor al lui Akiva (↔); Mișna redă opiniile sale extrem de conservatoare, fapt care a dus la respingerea lor de către contemporani.

Elisei: 21.2; 21.4

Elisha ben Abuya: 21.5.1 (zis Aher, „Altul“), maestru (*tanna*) palestinian din secolul al II-lea, care devine apostat și persecutor al evreilor; în Talmud este prezentat drept ereticul prin excelență.

Elohim: 21.2

Empedocle din Agrigent: 16.3.2

Enki: 23.2; 23.6

Enkidu: 23.6

Enlil: 23.2; 23.3

Enoh: 21.2; 21.5

Enuma Eliș: 7.4; 23.3; 23.5

Epimenide din Creta: 16.3.2

Epona: 8.4.1; 8.5

Er: 16.3.3

Eschimoși: 3.1; 3.2; 29.1.2

Esenieni: 21.5; 32.4.3

Ester: 21.2; 21.3.1 În cartea biblică eponimă este soția evreică a regelui Persiei Ahasverus.

Esu: 1.1.1

Etiopia: 1.5.1

Euharistie: 10.9

Europa Veche: 2.6.2

Eustachia din Messina: 10.9

Eutihie din Constantinopol: 10.7.3

Evans-Pritchard, E. E.: 1.2

Evenci: 29.1.1

Ezdra: 21.2; 21.5

Ezra b. Salomon: 21.7

Fang zhong: 11.4

Faqīr: 20.10.2

Faqr: 20.10.2

- al-Fārābī: 20.8
 Fard, Wallace D.: 1.5.4
 Farisei: 21.6
 Faro: 1.1.3
 Farrakhan, Louis: 1.5.4
 Fāṭima: 20.4; 20.6
 Fatimizi: 20.6.3; 21.6
 Fecioara din Guadelupa: 2.3
 Fecioarele Soarelui: 4.1.3
 Fenrir: 15.3.1
 Ficino, Marsilio: 10.4.12; 16.3.3; 14.1.1
 Fierari: 1.1.3
 Fiica Lunii: 4.1.3
 Fiii Soarelui: 4.1.3
 Ființa Supremă: 1.0; 2.3; 4.2; 4.3; 4.4
 Filioque: 10.4.3; 10.6
 Filisteni: 21.1
 Filocalia: 10.9
 Filon din Alexandria: 14.1.1; 21.2
 Fionn mac Cumhail: 8.4.2
 Fiqh: 20.7
 Fiul Omului: 10.2
 Flamini: 27.2
 Fomhoiri: 8.4 Străveche spiță de demoni de dincolo de mare în mitologia irlandeză. Este învinsă de neamul Tuathas de Danau în a doua bătălie de la Magh Tuiredh și constrânsă să părăsească Irlanda pentru totdeauna.
 Fotie: 10.6
 Fox, George: (1624–1691), întemeietor al grupării quakerilor din Anglia și America de Nord. Partizan al nonviolentei și al unirii omului cu divinul din el.
 Francesca Bussa: 10.9
 Francisc din Assisi: 10.4.9; 10.9
 Franciscani: 10.4.9
 Frank, Jacob: 21.8
 Frașgird: 33.5.2
 Frașokereti: 33.5.2 În eshatologia colectivă zoroastriană, judecata din urmă, învierea morților și dispariția finală a răului.
 Fravași: 33.5.2
 Frederic II: 10.4.9
 Freya: 15.2.3 Zeiță germanică a fertilității, dătătoare de bogății. Soră a lui Freyr și soție a lui Odr, zeița este asociată cu prezența pisicilor, magia și bijuteriile.
 Freyr: 15.2.3 Zeu germanic al fertilității; rege și luptător legendar. Fiu al lui Njördr și frate cu Freya. Cultul lui comporta practici sexuale, sacrificii animale (și poate umane).
 Fujiwara Seika: 9.5
 Fukahā': 20.7

Gabriel: 20.2

Ġa'far al-Šādiq: 20.6.1

Ġalāl al-Dīn Rūmī: 20. 10.1

Gamaliel al II-lea: 21.6

Ganda: 1.2

Gandhi, Mohandas Karamchand: 17.9 (1896–1948). Avocat, teosof și bărbat de stat indian, șeful mișcării de nonviolență cu care s-a dobândit independența Indiei. Influențat de hinduismul occidentalizant, jainism și teosofie, el s-a inspirat în acțiunea sa din conceptul jainist de nonviolență (*ahimsā*).

Ganeșa: Zeu indian cu cap de elefant, fiul lui Śiva și Parvati. Prezidează succesul acțiunilor umane, căile de acces și obstacolele.

Gaṅgā: Zeița eponimă a fluviului Gange în India septentrională.

Gāthā: 33.3.1

Gauḍapāda: (cca secolele al V-lea – al VIII-lea), filozof indian nondualist, presupusul autor al tratatului *Āgama Śāstra* și maestru al lui Śaṅkara. În opinia sa, cauzalitatea și diversitatea fenomenelor sînt o iluzie.

Gautama: 6.2

Gayōmard: 33.5.1

Genesis: 16.4

Genghis-Han: 9.0

Genshin: (942–1017), mare gînditor al budismului japonez al Tărîmului Pur, autor al tratatului *Temeliile renașterii (ojoyoshu) în Tărîmul Pur*. A elaborat cosmologia Tărîmului Pur și meditația amidistă prin intermediul mantrei *nembutsu*.

Geomantie: 1.0; 1.1.1

Gérard de Cambrai: 8.4.1

Gérard din Cremona: 10.4.9

Gersonide: 21.6

Gētīg: 33.5.1

Ghana: 1.1.2

al-Ghazālī, Abū Ḥāmid: 20.10.2 (1058–1111 d.H.), gînditor religios musulman născut în Iranul oriental. Stăpînea jurisprudența, filozofia și teologia. Pe linia unei căutări personale a adevărului, a îmbrățișat misticismul sufist și a elaborat o lucrare de respingere a filozofilor timpului său.

Ghilgameș: 2.3.6 Probabil un rege străvechi al orașului Uruk (cca 2700 î.H.), el devine eroul unei epoei sumero-babiloniene despre căutarea nemuririi.

Ghost Dance: 3.0; 3.5 Mișcare milenaristă care își face apariția către 1870 la indienii payuți din preeriile Americii de Nord și s-a propagat la numeroase alte triburi, între care și la indienii sioux. Ei practicau un dans circular avînd drept scop întoarcerea duhurilor morților și restaurarea condițiilor de viață de

dinaintea sosirii colonizatorilor. Aceștia din urmă, socoteau ei, vor pieri într-un cataclism. Anumite perioade ale religiei Ghost Dance s-au caracterizat prin așteptări mesianice, viziuni șamanice și conflicte cu colonizatorii.

Ghulāt: 20.6

Gikatilla, Iosef b. Abraham: 21.7

Gimbutas, Marija A.: 26.2

Gioacchino da Fiore: 10.4.9

Gishu: 1.2

Gnosticism: 12.3

Gobin Rāi: 17.8.2

Gogo: 1.2

Gokulikas: 6.4

Golb, Norman: 21.5.2

Gopi: 17.7.1

Gosāla, Maskalin: (cca secolele al VI-lea – al V-lea î.H.), ascet din India de Nord, contemporan cu Buddha, fondator al sectei *ajivika*. Neagă cu desăvârșire existența liberului arbitru. Budiștii și jainiștii i-au combătut doctrina.

Grant, R. M.: 10.4.4

Granth: 17.8.2

Greenberg, Joseph: 1.0

Grenada (insula): 1.5.1

Grigore al VII-lea: 10.4.8

Grigore din Nazianz: 10.4.5

Grigore din Nysa: 10.4.5

Grigore Palamas: 10.9

Gromovnic: 28.2

Gros Ventres: 3.1

Gter-ma: 6.10

Guinea: 1.0

Gumecisn: 33.5.1

Guṇa: 17.4.2

Gurdjieff, G. I.: (cca 1877–1949), maestru spiritual rus. A călătorit în Orient. L-a convertit la ideile sale pe ziaristul Pavel Demianovici Uspenski. După război, Uspenski l-a ajutat pe Gurdjieff să se instaleze la Paris.

Guru (la religioșii sikh): 17.8.1; 17.8.2; 20.10

Gwdyon: 8.5

Gylfaginning: 15.1.1; 15.2.1

Hades: 16.6; 14.1.1

Hadige: 20.2

Ḥadīṭ: 20.2 Tradiții cu privire la cuvintele și acțiunile lui Muḥammad și ale unor musulmani din comunitatea Profetului, transmise oral și antologate mai târziu pentru edificarea

credincioșilor. Fiecare *ḥadīṭ* este însoțit de o listă (*isnād*, „lanț”) care menționează etapele transmiterii. Știința *ḥadīṭ*-urilor se va dezvolta de timpuriu pentru a deosebi tradiția falsă de cea adevărată.

Hağğ: 20.2

Haggadah: 21.2

Haida: 3.1; 3.6

Haile Selassie: 1.5.2

Hainuwele: 24.1

Haisla: 3.6

Haiti: 1.5.1

Hako: 3.5

Halach Uinic: 2.1.1

al-Ḥallāğ: 20.10.2

Halakha: 21.2 (evreiește, „lege”), tradiție juridică evreiască întemeiată pe interpretarea izvoarelor orale și scrise și a obiceiurilor. Talmudul, Tosefta, o parte din midrașim și numeroase lucrări teoretice și practice din epoci deosebite constituie împreună imensul corpus halakha.

Han Yu: 9.4

Ḥanbal, Aḥmad ibn: 20.7

Hanukka: 21.1 (evreiește, „consacrare”), sărbătoare de opt zile, începînd din 25 Kislev, comemorînd consacrarea celui de al Doilea Templu din Ierusalim sub Iuda Maccabeul, în 165 î.H.

Hanumān: Zeu hindu cu înfățișarea de maimuță, personaj important în epopeea *Rāmāyana*.

Haoma: 33.1-2; 33.3.3 (cuvînt avestic; în sanscrită *soma*), plantă neidentificată, personificată de un zeu. Sucul ei era deosebit de important în străvechile ritualuri indo-iraniene.

Har Mandar: 17.8.2

Harappa: 17.1

Harivamśa: 17.5

Ḥasan: 20.6; 20.6.3

Hasan al-Baṣrī: 20.10.1

Ḥasan-i Šabbāḥ: 20.6.3

Hasdai Crescas: 21.6

Hasidei Ashkenaz: 21.7

Hasidism: 21.9

Haskins, Charles Homer: 10.4.9

Hașemiți: 20.2

Haṭhayoga: Sistem de exerciții fizice yoga, constînd în principal din anumite posturi (*āsana*) și tehnici respiratorii (*prāṇāyāma*) al căror scop este să trezească energiile latente ale corpului.

Hayashi Razan: 9.5

Head shrinking: 4.2

Hecate: Zeiță grecească a fertilității, răscrucilor și morților, asociată lunii, nopții, spiritelor morților și magiei.

- Heimskringla: 15.1.1
 Hekhaloth: 21.2
 Hel: 15.2.2; 15.3.2
 Hera: 16.3.4
 Heraclide din Pont: 14.1.1
 Hērbad: 33.4.1
 Hermes: 14.1.5
 Hermetism: 14.1.6
 Hermotim din Clazomene: 16.3.2
 Herodot: 32.3.1
 Hesiod: 16.3.4; 16.4
 Hidatsa: 3.1
 Hiğra: 20.2
 Hildegard din Bingen: 10.9
 Hillel: 21.6 Rabin din Ierusalim și interpret al legii, la sfârșitul
 secolului I d.H. Școala sa (Beth Hillel), care se opunea aceleia
 a colegului său Shammai, a perpetuat învățătura lui, întemeiată pe iubirea aproapelui și pe toleranță.
 Hīnayāna: 6.3-4
 Hine-nui-te-po: 25.3
 Hinton, Charles Howard: 6.5
 Hirayama Shosai: 30.6
 Hmong: 29.1.4
 Hodhr: 15.3.2
 Hoenir: 15.2.1; 15.2.3
 Hojas: 20.6.3
 Holas, B.: 1.0
 Homer: 16.3.4
 Honen: 6.9
 Honmichi: 30.6
 Hopi: 3.1; 3.8
 Horus: 13.1
 Hotentoți: 1.0
 Huaca: 4.1.3
 Huangdi: 11.2
 Huascar: 4.1.2
 Huayna Capac: 4.1.2
 Țuğğa: 20.6.3
 Hui yuan: 6.8
 Huitzilopochtli: 2.2.1 Zeu solar al aztecilor, patron al orașului
 Tenochtitlán, al cărui cult comporta sacrificii umane.
 Hungo: 1.4
 Hupa: 3.6
 Hupasiya: 18.2
 Huroni: 3.4
 Hus, Jan: 10.4.13
 Țusain: 20.6

Iacov: Patriarh evreu, fiu al lui Isaac și al Rebeccăi, tatăl lui Iosif (*Fac.* 25–50). Iacov dobândește prin viclenie de la tatăl său dreptul de moștenire rezervat fratelui său Esau. Strămoș al evreilor, el se luptă cu îngerul lui Dumnezeu și își schimbă numele în Israel (cel care a luptat cu Dumnezeu: *Fac.* 32, 29).

Iamblichos: 14.1.4; 16.3.7

Ianus: 27.2.1

Iatromanți: 16.3.2

Ibn 'Abbās: 20.6.1

Ibn al'Arabī: 20.10.2

Ibn Rushd (Averroes): 4.2

Ibn Sīnā (Avicena): 20.8

Idel, Moshe: 21.1; 21.7

Iehova (martorii lui): Sectă creștină misionară numărînd mai mult de două milioane de aderenți în întreaga lume: fondată în 1872 în Pennsylvania de Charles Taze Russell. Martorii așteaptă venirea iminentă a lui Hristos ca judecător eshatologic, venire care va pune capăt domniei actuale a lui Satan și va inaugura paradisul veșnic pentru cei drepecți.

Ieremia: 21.2; 21.4

Ieronim: 10.4.7

Ierusalim: 10.4.9; 21.1; 21.5 Proclamat capitală de regele David (secolul al X-lea î.H.), Ierusalimul devine orașul sfînt al evreilor după zidirea Templului lui Solomon, în care s-a depus Arca Legămîntului dintre poporul lui Israel și Dumnezeu. Pentru creștini, el este orașul sfînt al patimilor și învierii lui Iisus Hristos. În sfîrșit, pentru musulmani, Ierusalimul a fost primul *qibla* (punct de orientare pentru rugăciune), iar Domul Stîncii pe Muntele Templului marchează locul de unde Muhammad a urcat la Cer în noaptea de mi'răg.

Ifa: 1.1.1

Ifriqīya: 20.5

Ignățiu: 10.4.4

Ignățiu de Loyola: 10.4.13

İHVH: 21.2

Iisus Hristos: 10.2; 10.7

Iezechiel: 21.2; 21.4; 21.5.1 Profet biblic, deportat în Babilon. Mare vizionar, a contemplat tronul ceresc al lui Dumnezeu, așezat pe un car (*Merkaba*, cap. I). Dumnezeu i-a acordat multe experiențe miraculoase; într-una din ele (cap. 37) el dobândește puterea de a face să crească iarăși carnea pe scheletele pline de țărînă.

Illapa: 4.1

Illuyanka: 18.2

Ilmarinen: Zeu finez al condițiilor vremii pe mare, important mai mult în mitologie decît în cult.

Inanna: 23.3

Inara: 18.2

Inca: 4.1; 4.1.3

Inchiziție: 10.4.9

Indienii Preeriilor: 3.5

Indra: 17.2; 22.2; 33.3.3

Ino: 1.2

Inti: Zeu solar al incașilor, considerat tată al regelui. În cultul său, al cărui centru era în templul aurit (Coricancha) din Cuzco, cu o puternică preoțime, o mare importanță aveau porumbul și aurul.

Inuit: 3.2; 29.1.2

Ioan (Evanghelia după): 10.1

Ioan al XXIII-lea: 10.6

Ioan al Crucii: 10.9 (1542–1591), mistic carmelitan spaniol, vestit prin poemele sale în care descrie etapele experienței unirii cu Dumnezeu. Etapa lipsirii de Dumnezeu, *noche oscura*, este deosebit de importantă.

Ioan Botezătorul: 10.2

Ioan Damaschin: 20.8

Ioan de Lugio: 10.4.9

Ioil: 21.2

Iona: 21.2 Profetul eponim al cărții biblice (cca secolul al IV-lea î.H.) care narează isprăvile sale extraordinare. Nimeni nu poate fugi de voința divină și nici Iona nu a putut scăpa acestei legi când a voit să-și abandoneze misiunea profetică la Ninive. El va fi înghițit și vomitat de un pește uriaș. Locuitorii din Ninive vor fi aduși la căință.

Iordanes: 32.4.2; 32.4.3

Ioseph Caro: 21.6

Iosephus Flavius: 32.4.3

Iosif: 10.2 Fiul lui Iacov și al Rașelei. Trădat de frații lui, va cunoaște o carieră extraordinară la curtea regelui Egiptului (*Fac.* 37–50).

Iosua: 21.2

Iosua b. Hananiah: 21.6

Ipolit al Romei: 10.4.2

Irineu din Lyon: 10.4.2

Irochezi: 3.1; 3.4

Isaac: Potrivit *Facerii* biblice, fiu al lui Avraam și Sara. Căsătorit cu Rebecca. Tată al lui Iacov și Esau. Dumnezeu i-a cerut lui Avraam să-l sacrifice pe Isaac (*Fac.* 22,2); în timp ce Avraam se pregătea să îndeplinească porunca Domnului, acesta îl oprește și victimei umane i-a fost substituit un berbec.

Isaac Cohen: 21.7

Isaac Orbul: 21.7

Isaia: 22.2; 22.4 Profet evreu al Templului din Ierusalim în secolul al VIII-lea î.H.; și soția lui era proorociță. Isaia critică

delăsarea religioasă și instituțiile publice și prevede un dezastru ca urmare a părăsirii lui Dumnezeu. Profețiile lui mesianice au fost preluate de exegeții creștini.

Isihasm: 10.9

Isis: 13.2; 24.2.2 Zeiță egipteană, soția credincioasă a lui Osiris care adună bucățile trupului ciopârțit ale soțului ei și îl zămislește pe Horus. În epoca romană, Isis devine zeiță de mistere.

Islam: 20 *passim*

Ismael: 21.6 Fiul lui Avraam și al sclavei egiptene Hagar, născut în perioada de sterilitate a Sarei, înainte de nașterea lui Isaac. Sara va alunga și pe mamă și pe fiu (*Fac.* 21). Potrivit tradițiilor evreiești și musulmane, Ismael este strămoșul arabilor.

Ismailiți: 20.6.1; 20.6.3

Ismā'īl: 20.6.1

Ituri: 1.3.2

Itzam Na: 2.1.1

Iuda Halevi: 21.6

Iudas b. Samuel: 21.7

Iudas ha-Nasi: 21.6

Iulian Apostatul: 27.4

Iulian Chaldeenul: 14.1.4

Iulian Teurgul: 14.1.4

Iuliana din Norwich: 10.9

Iunona: 27.2.1; 27.2.2; 27.3 Soția suveranului zeilor, Iupiter. Zeiță a nașterii, a începuturilor, a tinereții. Ea înmănunchiază trăsături ale zeiței grecești Hera și ale zeiței etrusce Uni.

Iupiter: 27.2; 27.2.1; 27.2.2; 27.3 (de la indo-europeanul *dyeus** *pater*, tată al luminii cerești, zeu suprem al romanilor, rege celest al universului. În timpurile arhaice, el făcea triadă cu Marte și Quirinus.

Iupiter Dolichenus: 24.2.7

Iustin Martirul: 10.4.1

Izanagi: 30.3

Izanami: 30.3

Izumo Orashirokyo: 30.6

Jamaica: 1.5.1

Jātaka: 6.1-2

Jensen, Ad. E.: 2.1; 4.2; 24.0

Jikkokyo: 30.6

Jina: 22.0

Jingikan: 30.6

Jinja: 30.5

Jinja honcho: 30.5

Jin Yi: 11.2

Jin Qong: 11.2

Jīvanmukti: (în sanscrită, „eliberarea în viață”), desemnează în gândirea hinduistă condiția de excepție a cuiva care a dobândit eliberarea din ciclul renașterilor succesive în cursul vieții actuale.

Jivaro: 4.2

Jñāna: 17.3

Jōdō shinshū: 6.9

Jōdō shū: 6.9

Jomon: 30.2

Jun: 9.2

Ka: 13.0; 13.6

Ka' bah: 20.9 (în arabă „cub”), habitacul din granit al Pietrei Negre de la Mecca. A devenit centru al rugăciunii musulmane (*ṣalāt*) și al pelerinajului (*haġġ*), la capătul căruia musulmanii îi dau ocol și o ating cu mîna.

Kabīr: 17.7.1

Kachina: 3.8

Kaguru: 1.2

Kaisān: 20.6

Kalām: 20.8; 20.10.2

Kam: 29.0

Kamba: 1.2

Kami: 30.1

Kanjur: 6.1

Karaiți: 21.6 Sectă fundamentalistă evreiască din secolul al IX-lea d.H., care nu recunoaște decît Legea lui Moise. Orice interpretare ulterioară este lipsită, după ei, de orice autoritate.

Karanga: 1.4

Karbalā: 20.6

Karma-pa: 6.10

Karman: 17.3

Karok: 1.6

Karukasaibe: 4.2

Kaska: 3.1

Kāśyapīya: 6.4

Kawate Bunjiro: 30.6

Kele: 1.5.1

Kenos: 4.4

Kenya: 1.2

Kerdir: 33.3.1; 33.4.1

Keshab Candra Sen: 17.9

Ketuvin: 21.2

Kevalin: 22.2

Key: 8.5

Khabiru: 21.1

Khakazi: 29.1.1

Khalīfah: 20.4

Khanti: 29.1.2

Khariḡiṭi: 20.4

Khasi: 29.1.4

Khatīb: 20.3

Khmeri: 29.1.4

Khors: 28.2

Kikuyu: 1.2

King, Noel Q.: 1.0

Kingu: 23.5

Kirta: 7.3

Kiva: 3.8

Koan: 6.9

Kojiki: 30.2

Komi: 29.1.2

Kong Fu-zi: (Confucius) 9.1.2

Konkokyo: 30.6

Kore: 1.1.3

Koriaci: 29.1.1; 29.1.2

Koshitsu: 30.5

Kothar: 7.1; 7.3

Kurgane: 19.2

Krochmal, Nahman: 21.6

Kromanti: 1.5.1

Kṛṣṇa: 17.5; 17.7.1

Kuhn, Adalbert: 19.3

Kukai: 6.9

Kuksu: 3.7

Kukulkan: 2.1

Kule: 1.1.3

Kumārajīva: 6.8–9 Călugăr budist din secolul al IV-lea d.H.. Se distinge prin activitatea sa de traducere în chineză a textelor sanscrite din budismul mādhyāmika. Întemeietor al școlii budiste San-lun (Mādhyāmika).

Kumarbi: 18.2

Kumina: 1.5.1

Kunapipi: 5

Kurahu: 3.5

Kurozumi Munetada: 30.6

Kurumba: 1.1.3

Kuruzumikyo: 30.6

Kwakiutl: 3.1; 3.6

Kyo: 6.9

Kyoha: 30.5

- Lacandon: 2.1
 Lagerwey, John: 11.3
 Lakota: 3.1; 3.5
 Lama: 6.10
 Lao Zi: 11.1
 Laos: 29.1.4
 Laponi: 29.1.2
 Laylat al-Qadr: 20.9
 Le Goff, Jacques: 10.8
 Lectisternia: 27.2.2
 Leenhardt, Maurice: 25.1
 Lele: 1.3
 Lemuri: 27.2.2
 Leto: 16.3.4
 Levenson, John: 21.2
 Levi b. Gerson: 21.6
 Lévi-Strauss, Claude: 4.2; 30.3
 Liber: 27.2.1
 Libera: 27.2.1
 Lienhardt, Godfrey: 1.2
 Lilith: Demon-femelă, succubi sumerian și babilonian care ia și trăsăturile demonului Lamaștu, omorătorul de copii. În tradiția evreiască post-biblică, Lilith cunoaște ambele ipostaze. Un midraș (*Alfabetul lui Ben Sira*, secolele VII-X) face din el prima soție a lui Adam, egală cu acesta, care fuge ca să scape de sub stăpânirea bărbatului. Va fi înlocuită cu Eva.
 Lin Chao-en: 11.3
 Liŋga: (cuvînt sanscrit însemnînd „falus“), obiect falic evocînd, în general, pe zeul Śiva. Symbolism divers.
 Llwyd: 8.5
 Lodhur: 15.2.1
 Lokasenna: 15.2.1
 Loki: 15.3.1
 Lokottara: 6.4
 Lombardul, Petru: 10.4.9
 Lophophoria williamsii: 3.5
 Lorenz, Dagmar: 10.8
 Lovendu: 1.4
 Luca (Evanghelia după): 10.1
 Lucius: 24.2.2
 Lugh: 8.4
 Lulle, Ramón: (cca 1232–1316), mistic și misionar catalan, el are cunoștințe de cabală evreiască pe care le pune în slujba mne-motehniciei mistice și a criptografiei. La fel ca majoritatea intelectualilor din vremea sa, el are o atitudine ambivalentă față de musulmani. I se atribuie numeroase lucrări, nescrise de el, în special de alchimie.

Lupa: 27.2.3

Lupercalii: 27.2.3 Sărbătoare romană de purificare celebrată la 15 februarie. Se sacrificau un țap și un câine. Un grup de bărbați tineri numiți Luperci (oameni-lup) alergau pe Palatin, lovind femeile cu fișii de piele pentru a le face fertile.

Luria, Isaac: 21.6; 21.7 (1534–1572), cabalist de geniu și mistic așkenaz din Safed, Palestina, cunoscut pentru doctrinele sale privind creația și metensomatoza, răspândite prin scrierile discipolului său Hayyim Vital.

Lușei-kuki: 29.1.4

Luther, Martin: 10.1; 10.4.13 (1483–1546), călugăr augustinian și teolog german, profesor la universitatea din Wittenberg. Opoziția sa la doctrinele și la practicile religioase curente ale timpului său a dat semnalul Reformei protestante.

Lu Xian-sheng: 9.4

Luzzato, Samuel David: 21.6

Lwa: 1.5.1

Mabinogi: 8.5 Unsprezece povestiri galeze redactate între secolele al XI-lea – al XIII-lea d.H., conținând episoade din mitologia celtică.

Maccabei: 21.1

Macrobius: 14.1.1; 27.4

Madhva: 17.6

Mādhyāmika: 6.5

Maga: 33.3.2

Maggid: 21.9

Magh Tuired: 8.4

Maghrīb al-aqsā: 20.5

Magi: 33.3.3 Clasă de preoți la mezii antici. Supravegheau sacrificiile și expuneau cadavrele intemperiiilor și păsărilor de pradă.

Magli, Ida: 10.8

Mahābhārata: 17.5

Mahādevī: 17.7.3

Mahākāśyapa: 6.3

Mahāpuruṣa: 22.2

Mahāsāṅghika: 6.1; 6.4

Mahāvīra: 22.2

Mahāvraata: 22.2; 22.4

Mahāyāna: 6.3-6; 6.9

Mahāyuga: 17.5

Mahdī: 20.6

Mahmi: 33.4.2

Maia: 16.3.4

Maimonide: 21.6

Maitreya: 6.5

Makah: 3.6

Malcolm al X-lea: 1.5.4

Mālik ibn Anas: 20.7

Malunkyaputta: 6.3

Mameluci (turci): 20.5

Mana: 25.1

Manciu: 29.1.1; 9.4

Maṇḍala: 17.7.4

Mani: 27.2.2

Mandani: 3.1; 3.5

Mande: 1.0

Mandingo: 1.1.3

Mani: 6.2; 12.5; 33.4.1

Maniheism: 12.5

Manitu: 3.4

Mansi: 29.1.2

Mantra: 17.7.4 Formulă utilizată în numeroase forme de meditație în hinduism și budism.

Măra: 6.2

Marabu: 1.0

Marcion din Sinope: 10.1; 10.4.1; 12.4

Marcu (Evanghelia după): 10.1

Marduk: 7.4; 23.3; 23.5

Marea Zeiță: 26.3

Marele Bazin: 3.1

Marett, R. R.: 25.1

Marguerita din Cortona: 10.9

Maria: 2.3; 10.2; 10.7.3

Marile Lacuri: 3.1

Marpa: 6.10

Marrani: (cuvînt castilian de origine arabă, „porc“), termen peiorativ desemnîndu-i, mai ales, pe evreii iberici acuzați că s-ar fi convertit la creștinism doar de formă (*conversos*), rămînînd în taină credincioși propriilor credințe și practici rituale. Existența unui cripto-iudaism răspîdit a fost contestată (a se vedea Benzion Netanyahu, *The Marranos of Spain from the Late Fourteenth to the Early Sixteenth Century*, New York 1966). În orice caz, Inchiziția spaniolă îi urmărea pe suspecți plină de zel și îi supunea unor umilitoare procese, vestitele *auto da fe*. După statisticile recente ale lui Jaime Contreras și Gustav Henningsen (1986), de la 1540 la 1700, 4 397 (9,8% din total) de suspecți de iudaism și 10 817 (24,2% din total) de suspecți de cripto-mahomedani au suferit *auto da fe*. Procentajul execuțiilor rămîne totuși destul de redus (1,8% din totalul general). (Vezi J. Contreras și G. Henningsen, *Forty-four Thousand Cases of the Spanish Inquisition (1540–1700)*:

Analysis of a Historical Data Bank, în G. Henningsen și John Tedeschi, ed., *The Inquisition in Early Modern Europe*, Dekalb, 11.1986, pp. 100–129.)

Marte: 27.2 Zeu roman al războiului. Sacerdotul său se numește *flamen martialis*. Zeul primea un întreit sacrificiu (un mistreț, un berbec, un taur). Sanctuarul lui cel mai însemnat era *ara Martis* pe Cîmpul lui Marte la Roma.

Masada: 21.1

Masai: 1.0; 1.2

Masjid: 20.3

Maskilim: 21.6

Mașya: 33.5.1

Mașyanag: 33.5.1

Masoreți: 21.2

Maspero, Henri: 11.4

Mat' Sîra Zemlia: 28.2

Matei (Evanghelia după): 10.1

Math: 8.5

Matsuri: 30.5; 30.7

Mau Mau: 1.2

Maui: 25.3

Mâyă: 17.6 (cuvînt sanscrit însemnînd „iluzie creatoare”), concept central al hinduismului, care poate să semnifice în diverse epoci lucruri diverse: în Vede, el se raportează la puterea unui zeu de a crea formele lumii; în Vedanta comună el indică un proces iluzoriu de același ordin. Lumea sensibilă este *maya* în sensul că multiplicitatea ei, fiind reductibilă la unitate, are un statut ontologic limitat. Neoplatonicienii utilizau conceptul negativ de *goeteia*, „vrăjitorie”, care seamănă cu *maya* în măsura în care este vorba, în ambele cazuri, de crearea de edificii iluzorii.

Mayapan: 2.1

Mayași: 2.0; 2.1.1; 2.2; 2.2.1

Mazdakism: 33.4.1 Religie comunistă și pacifistă întemeiată de un anume Mazdak, în epoca regelui iranian sasanid Kawād (488–531). Încurajat la început de Kawād, mazdakismul a fost părăsit sub presiunea aristocrației. Mazdakiții au fost masacrați de Khosrau I (531–579).

Mbuti: 1.3.2

Medhbh: 8.4.2

Megillot: 21.2

Meillet, Antoine: 19.3

Melanchthon, Philippe: 10.4.13

Melqart (în feniciană, „zeu al cetății”), zeu-patron al orașului Tyr din Fenicia. Cultul său, introdus în Israel probabil de Ahab și Iezabel (I Regi 16), s-a lovit de opoziția profetului Ilie (I Regi 17).

Mencius: 9.4

Menelaos: 16.3.7

Meng Zi: 9.4 (Mencius), filozof confucian (cca 391–308 î.H.), căruia i se atribuie o carte eponimă în șapte părți. El insistă asupra educației interioare a confucianului, care trebuie să știe cum să-și reprime egoismul.

Mennoniti: 10.4.13

Merida: 2.1

Merkaba: 21.2; 21.5.1

Merlin: 8.5 Vrajitor și profet legendar de la curtea regelui Arthur. Numele său are aspect tîrziu (atestat în *Vita Merlini* de Geofroy de Monmouth, secolul al XII-lea. Prototipul este celtic.

Mesia: 10.2

Meslin, Michel: 10.9

Metatron: 21.5.1

Metensomatoză: 3.6; 16.3.3; 17.3

Metodiu: 10.5

Mexico: 2.1

Miasma: 16.4

Miau: 29.1.4

Midewiwin: 3.4; 29.1.5

Midhard: 15.3.1

Midhgardhr: 15.2.1

Midraș: 21.2

Mihna: 20.8

Mi-la-ras-pa: 6.10 (sau Milarepa, 1040–1123), mare ascet budist tibetan, discipol al lui Marpa Traducătorul, unul din maeștrii venerați din școala Bka-brgyud-pa. Biografia lui, redactată în secolul al XV-lea de Tsang Nyon Heruka, este una din marile scrieri ale budismului tibetan.

Mīmāṃsā: 17.4.2

Mimir: 15.2-3

Minerva: Zeiță romană a artelor și meseriilor. Adoptată în secolul al VI-lea î.H. în panteonul roman, ea se inspiră de la zeița greacă Pallas-Athena.

Minianka: 1.0

Minkan șinto: 30.5; 30.7

Minos: 16.1

Mi'răg: 20.9

Mișna: 21.2

Misogikyo: 30.6

Mithra: 10.8; 24.2; 24.2.3; 33.3.3; 33.5.3

Mitra: 17.2; 33.3.3

Mixteci: 2.0

Mobad: 33.3.1

Moche: 4.1.1

Moctezuma al II-lea: 2.2

Mohenjo Daro: 17.1

Moise: 21.1-2 (în ebraică Moşe), în cărţile din Pentateuh, cu excepţia *Facerii*, eliberatorul poporului evreu din robia egipteană şi mijlocitor între Dumnezeu şi evrei. Dumnezeu îi descoperă lui Moise Legea pe muntele Sinai (*Ieşirea* 19-20); *Deuteronomul* 4-5).

Moise Cordovero: 21.6

Moise din Leon: 21.7

Mokoş: 28.2

Mokuşa: 28.2

Mokşa: 17.4.3

Molay, Jacques de: 10.4.9

Moma: 4.2

Momigliano, Arnaldo: 27.3

Mongoli: 20.5; 29.1

Mooney, James: 3.0

Monofiziţi: 10.7.3

Moorish Science Temple: 1.5.4

Moravi (Fraţii): Societatea Fraţilor Moravi (Jednota Bratrska) a fost fondată în 1437 în Boemia, inspirându-se din idealurile religioase şi naţionaliste ale reformatorului Jan Hus, ars pe rug în 1415. (Mişcarea lui Hus este interpretată azi ca o revoltă împotriva dominaţiei germane în Boemia.) Persecutaţi după eşecul din 1620 al protestanţilor, ei îşi continuă existenţa secretă pînă în 1722, cînd căpetenia lor, Christian David (1690-1751) se refugiază la contele pietist german Nicholas Zinzendorf (1700-1760). În 1727, moravii şi pietiştii fuzionează şi mişcarea devine universală.

Mormonism: Biserica lui Iisus Hristos a Sfinţilor din Ultimele Zile şi organizaţiile paralele au azi şase milioane de membri în lumea întreagă. Întemeietorul ei, Joseph Smith, Jr. (1805-1844), a avut o Primă Viziune în 1820, care i-a revelat natura fizică a lui Dumnezeu şi a Fiului său şi, prin urmare, eroarea tuturor celorlalte confesiuni creştine americane de la vest de statul New York. Scrierea sfîntă a mormonilor este *Cartea lui Mormon*, gravată pe vechi tăbliţe de aur, regăsită de Smith graţie ajutorului lui Dumnezeu, ea a fost tradusă de acesta în engleză. Autorul cărţii, Mormon, tatăl lui Moroni, narează povestea urmaşilor nord-americani ai israeliţilor nomazi, războaiele nefiţilor şi lamaniţilor (presupuşi strămoşi ai indienilor americani), istoria fiilor lui Lehi şi misiunea lui Hristos înviat printre ei. Între principiile noii religii, aparţinînd unei noi epoci a patriarhilor, sînt botezul morţilor, caracterul etern al căsătoriei, natura materială a sufletului, poligamia, caracterul masculin şi fizic al lui Dumnezeu şi al Fiului său, Iisus Hristos, transformarea oamenilor în zei,

așteptarea sfârșitului lumii acesteia etc. Smith era candidat la președinție, când a fost ucis de mulțime într-o închisoare din Illinois în 1844.

Exodul mormonilor persecutați a avut loc sub conducerea lui Brigham Young (1801–1877). Ei au instituit Regatul Aleșilor de la Marele Lac Sărat. O ramură reformată și dinastică s-a constituit în 1850 în orașul Independence, Missouri: ea recunoștea drept căpetenie numai pe Joseph Smith al III-lea și urmașii săi direcți și respingea poligamia. În 1890, mormonii din Utah, atacați de guvernul federal, au renunțat la pretențiile lor politice și la poligamie. Mormonii de azi, definiți de istoricul Martin Marty drept *a nation of behavers*, formează o comunitate aparte, care se distinge prin fidelitatea ei față de Biserică și familie, prin moravurile și manierele sale (vizibile și în modul lor de a se îmbrăca), prin interzicerea alcoolului, tutunului și cafelei.

Funcția preoțească este exclusiv masculină. De la vârsta de doisprezece ani, băieții pot intra în rândul preoților lui Aaron și Melhisedec, sacerdoțiu reînființat de Joseph Smith, și pot urca în ierarhie. Între proiectele Bisericii mormonilor figurează, la ora actuală, botezarea, prin procură, a fostelor generații. (A se vedea K. J. Hansen, *Mormonism*, în ER 10, 108–113; J. Schipps, *Mormonism*, Urbana/Chicago 1985; din perspectiva mormonă, L. J. Arrington și D. Bitton, *The Mormon Experience: A History of the Latter-Day Saints*, New York 1979.)

Moses Mendelssohn: 21.6

Mossi: 1.1.3

Mot: 7.1; 7.3

Mo Zi: (cca 470–390 î.H.), filozof chinez și șef de școală moistă, al cărui tratat clasic se numește tot *Mo zi*. Doctrina centrală a filozofului este iubirea universală. El este pacifist în perioada agitată din istoria chineză, numită a „statelor combatante” (403–221 î.H.). Meng Zi (↔) îl critică pentru faptul de a fi încălcat regula pietății filiale, ceea ce presupune că Meng Zi identifica patriarhatul cu războiul.

Mu‘āwiya: 20.4; 20.6

Mudrā: 17.7.4 (cuvînt sanscrit însemnînd „pecete”), poziții speciale ale mîinilor în iconografie și în anumite practici (tantrice) ale budismului și hinduismului; cunoscute mai cu seamă în dansul indian, care cunoaște peste cinci sute.

Moguli: 20.5

Muhammad: 20.1–3; 20.; 20.4; 20.7

Muhammad al-Bāqir: 20.6.1

Muhammad ibn al-Hanafiya: 20.6

al-Muktār: 20.6

Mūlasarvāstivāda: 6.10

Müller, Fr. Max: 19.3

Munduruku: 4.2

Münzer, Thomas: 10.4.13

Muskogeani: 3.1

Muso Koroni: 1.1.3

Muspell: 15.2.1

Musulman: 20 *passim*

Mutakallimūn': 20.8

Mu'taziliți: 20.8

Muze: 16.3.4

Myaliști: 1.5.1

Nabu: Zeu babilonian și asirian din mileniul I î.H., scribul și în cele din urma fiul lui Marduk (↔). Principalul său templu era la Borsippa. În timpul imperiului asirian crește în importanță.

Nag Hammadi: 12.3 Localitate din Egiptul de Sus, aproape de mînăstirea antică a lui Pahomie de la Kenoboskion, unde au fost descoperite în decembrie 1945 treisprezece volume scrise în copta din secolul IV-lea, conținînd numeroase texte gnostice originale.

Naga: 29.1.4

Nāgārjuna: 6.4 (cca 150–250), mare gînditor din școala Mādhyāmika a budismului Mahāyāna, vestit prin doctrina sa despre „vidul“ (*śūnyatā*) oricărei existențe.

Nahmanizi: 21.7

Nahuatl: 2.2-3

Nakayama Miki: 30.6

Na Khi: 29.6

Nakota: 3.1

Nālandā: 6.3

Nāmarūpa: 6.3

Nānak: 17.8.1 (1469–1539), întemeietor al religiei adepților sikh și primul în linia celor zece guru sikh.

Nanai: 29.1.1

Nanna: 23.2 Zeu lunar sumerian. Echivalentul lui akkadian este Sin.

Naqshbandīyah: 20.10.2

Naram Sin: 23.3

Naropa: 2.10

Nasi: 21.6

Nathan din Gaza: 21.8

Națiunea Islamului: 1.5.4

Navajo: 3.1

Nawruz: 33.6 (Nō Rūz), sărbătoare iranliană de Anul Nou, celebrată timp de douăsprezece zile în timpul echinocțiului de primăvară. Fravashi (sufletele) morților erau de față la începutul sărbătorii. Nawruz a continuat să existe și în Iranul islamic.

Nāyanmāri: 17.7.2

Nazca: 4.1.1

Ndembu: 1.3.1

N'domo: 1.1.3

Neanderthal: 26.2

Neb'im: 21.2; 21.4

Nebucadneţar (Nabucodonosor): 21.1

Neftis: 13.2

Nei dan: 11.4

Nembutsu: 6.9

Nergal: 23.2 Zeu mesopotamian al lumii infernale. Îi corespunde în astrologia babiloniană planeta malefică Saturn.

Nestorien: 10.7.2-3

Nestorius: 10.6; 10.7.3

Nganasani: 29.1.1

Nguni: 1.4

Nichiren: 6.9

Nicolaus Cusanus: 10.4.10

Nicole din Oresm: 10.4.10

Nidhhoggr: 15.3.3

Nigeria: 1.1.1

Nihongi: 30.2

Nilotici: 1.0

Niman: 3.8

Ninhursag: Străvechea Mare Zeiţă mesopotamiană, făcînd parte din triada divină supremă, alături de An şi Enlil. Mai tîrziu este înlocuită de zeul masculin Enki.

Ninurta: (în sumeriană, „stăpînul pămîntului“), zeu mesopotamian al furtunii şi al războiului, fiul zeului cosmic Enlil, venerat la Nipur şi Lagaş.

Nirvāṇa: 6.3-5 Cuvînt sanscrit a cărui etimologie e nesigură; în budism, termenul desemnează condiţia inefabilă a Spiritului Treaz şi e opus lui *samsāra*, ciclul reîntropărilor. În acest sens, *nirvāṇa* este abolirea a tot ce are legătură cu lumea fenomenală şi nu poate avea o descriere pozitivă.

Nitta Kuniteru: 30.6

Nizari: 10.4.9; 20.6.3

Njodr: 15.2.3 Tatăl lui Freyr (↔) şi unul din zeii Vani cei mai însemnaţi din mitologia germanică. Trimis de Freyr la zeii Aseni drept chezaş al păcii dintre cele două seminţii de zei. Primul rege mitic al suedezilor.

Nkori: 1.2

Noa: 25.3

Noble Drew Ali: 1.5.4

Noe: În *Facerea* biblică, fiul lui Lamach şi tatăl lui Sem, Ham şi Iafet, ales de Dumnezeu spre a supravieţui potopului universal şi a păstra în corabia sa sămînţa tuturor speciilor vii care populează pămîntul.

Nootka: 3.1; 3.6

Nō Rūz: 33.6

Noul Testament: 10 *passim*

Nuadhu: 8.4

Nuer: 1.0; 1.2

Nușairī: 20.6.2

Nut: 13.2

Nyame: 1.1.2

Nyāya: 17.4.2

Nyberg, H. S.: 33.4.3

Nyoro: 1.2

Obatala: 1.1.1

Odhin: 15.2-4 Principalul zeu asen din mitologia germanică, patron al acelor *Jarl* (nobilii, în opoziție cu *Karl*, oamenii liberi). Zeu al războinicilor și al confreriilor de războinici, al morților, al poeziei, al magiei, al runelor.

Odudua: 1.1.1

Oedip: 16.3.6

Ogboni: 1.1.1

Ogun: 1.1.1

Ohenemmaa: 1.1.2

Ohrmazd: 33.4.2

Ojibwa: 3.1; 3.4-5

Oki: 3.4

Olmeci: 2.0-1

Olodumare: 1.1.1

Olokun: 1.1.1

Olorum: 1.1.1

Ona: 4.4

Ongone: Termen mongol denumind anumite obiecte în care sălășluiesc spiritele invocate de șaman.

Onile: 1.1.1

Ontakekyo: 30.6

Oracolele chaldeene: 14.1.4

Oracolele sibiline: 21.5 Colecția de oracole ce poartă acest nume conține texte de origine evreiască și creștină, în cea mai mare parte remaniate în mediul creștin. Majoritatea lor exista înainte de anul 300 d.H. Oracolele de origine evreiască au fost compuse după anul 70 d.H. Vechile Cărți sibiline, proprietate a statului roman, au fost distruse la începutul secolului al V-lea d.H.

Orenda: 3.4

Origen: 10.4.3; 10.9

Orisa: 1.1.1; 1.5.1; 1.5.2

Oro: 25.2

Orotci: 29.1.1

Orfeu (Orfism): 10.4.12; 16.3.6 Figură mitică asociată Traciei și în legătură cu o reformă a cultului lui Dionysos din secolul

al VI-lea î.H. Lira lui vrăjește stîncile, plantele, păsările, peștii și chiar pe temuții războinici traci; cîntecul lui narează originea lumii, a zeilor și a oamenilor. Alte misterioase fragmente orfice povestesc despre coborîrea lui Orfeu în infern pentru a o recîștiga pe soția sa Eurydice și, apoi, despre sfîrșitul său, sfîșiat de menadele trace ca victimă sacrificială dionisiacă, drept răzbunare pentru faptul că le refuzase.

Orun: 1.1.1

Orungan: 1.1.1

Osea: 21.2; 21.4

Osiris: 13.2; 13.6; 24.1 Zeu egiptean, fiul lui Gheb („Pămîntul“), omorît de fratele său Seth. Soția lui, Isis, îl adună din bucăți și i-l va naște pe Horus. Fiecare faraon mort devine la rîndul său un Osiris, adică un zeu al morților.

Ospitalier (Ordinul): 10.4.9

Ostiaci: 29.1.2

Osun: 1.1.1

Otoman (turcii): 20.5

Pachacamac: 4.1.3

Pachacuti: 4.1.2

Pachamama: 4.1.3

P'a chi: 2.1.1

Pactul lui Omar: 21.6

Padmasambhāva: 6.10 Guru indian (cca secolul al VIII-lea) despre care există o întreagă tradiție legendară în Tibet, unde ar fi întemeiat, se spune, primă mînaștere budistă. De la el pornește probabil budismul vajrayāna (↔ 6.6) în Tibet și secta „Celor Vechi“ (Rñin-ma) sau „Bonetele Roșii“.

Page: 4.5

Pahomie: 10.4.8

Paiuți: 3.1

Palenque: 2.1

Pali: 6.1

Pan: Zeu grec, originar din Arcadia (Peloponez), stăpîn al animalelor. Introdus la Atena în secolul al V-lea î.H., el își revelează aspectul tipic, de ființă hibridă, jumătate om, jumătate țap.

Panathenaia: 16.5

Pano: 4.0; 4.2

Paracas: 4.1.1

Parinirvāṇa: 6.3

Parși: 33.7 Comunitate zoroastriană în India occidentală (Gujarat, Bombay), care a emigrat după cucerirea musulmană a Iranului (642 d.H.).

Pārșva: 22.2

Paște: (1) Pesah-ul evreiesc este sărbătoarea mobilă a comemorării anuale (dura șapte sau opt zile cu începere de la 15 nisan) a

ieșirii israeliților din Egipt. (2) Paștele creștin, sărbătoare mobilă care comemorează învierea lui Hristos, ce trebuia, teoretic, să coincidă cu Pesah-ul evreiesc. Sinodul de la Niceea (325) a hotărât ca sărbătoarea să fie celebrată în fiecare an în prima duminică după luna plină de după echinocțiul de primăvară. Diferențele de comput și diferențele între calendare dau seamă de diferența adesea considerabilă între datele celor două Paște. Bisericele creștine din răsărit folosesc un calendar diferit.

Patañjali: 17.4.2 (1) Autor probabil al tratatului *Yoga-Sūtra* (secolul al III-ea d.H.). (2) Gramatician indian (secolul al II-lea î.H.), comentator al lui Panini.

Pavel (Apostolul): 10.1; 10.3; 10.9

Pavel din Samosata: 10.4.4

Paul Diaconul: 10.4.8

Paulicianism: 12.6

Pawnee: 3.1; 3.5

Pelagius: 6.9; 10.4.7

Penobscot: 3.1

Pentateuc: 21.2

Perkunas: 28.3.1

Persefona: 8.5; 16.3.4; 16.6; 24.1

Perun: 28.2 Zeu al tunetului la vechii slavi, păzitor al ordinii și adversar al Zeului Negru (Cernobog). După încreștinarea slavilor, cultul lui a fost transferat la Sfântul Ilie.

Pesikta: 21.2

Petrarca: 10.4.11

Petru (Apostolul): 10.1

Petru din Sicilia: 12.6

Petru Venerabilul: 10.4.9

Peyotl: 3.5

Phantasiasma: 12.4

Phoebus: 16.3

Pigmei: 1.3.2

Pinkster, Leon: 21.6

Pir: 20.10.2

Pitagora: 14.1.4 Conducător religios grec din secolul al VI-lea î.H., născut în insula ioniană Samos; emigrează la vârsta de treizeci de ani la Crotona în Italia meridională, unde organizează o comunitate religioasă bazată pe o doctrină ascetică și mistică. Tradiția face din el un „om divin” (*theios ‘anēr*), făcător de miracole.

Pizzaro: 2.3; 4.1.2; 4.1.3; 10.5

Platon: 16.3.3; 16.3.6; 14.1.1; 21.2 (429–347 î.H.), filozof grec. A codificat în miturile conținute în dialogurile sale o întreagă știință religioasă privind supraviețuirea sufletului, metempsihoza, cosmologia și cosmogonia.

Plotin: 10.4.3; 14.1.4 (205–270), filozof și mistic platonician, întemeietor al curentului numit neoplatonic care, după moartea sa, a sfârșit prin a transforma neoplatonismul într-o religie, căreia nu-i lipsesc oarecum nici riturile și misterele.

Plutarh: 14.1.1; 16.3.3

Poimandres: 14.1.6

Pomerium: 27.2.1

Pomos: 3.7

Pontifex: 27.2.3

Popol Vuh: 2.1.1

Porfir: 14.1.4; 27.4

Poseidon: 8.5 Străvechi zeu grec, prezent încă din epoca micieniană. În perioada clasică este stăpînitorul apelor oceanice.

Potlach: 3.6

Potnia therōn: 16.2; 16.3.4

Powamuy: 3.8

Prajāpati: 17.3 (în sanscrită „stăpînul făpturilor”); în vechile Brāhmaṇa indiene el este creatorul cosmosului prin autojertfire, iar actul său primordial este repetat cu fiecare sacrificiu al focului (Agni).

Prajñāpāramitā: 6.5

Prajñaptivāda: 6.4

Prakṛti: 17.4.2

Prāṇa: 17.4.2

Pratītya samutpāda: 6.2

Pratyeka Buddha: 6.5

Priap: Zeu minor ityfalic la greci și la romani.

Profet: 20.3

Prometheu: 16.4 Titan anterior zeilor olimpieni în mitologia greacă, Prometeu e cunoscut prin actele sale în beneficiul rasei umane (furtul focului din cer, șiretlicul prin care li s-a menit zeilor partea necomestibilă din jertfele animale etc.), pentru care Zeus l-a condamnat la tortură veșnică. Un mit îl arată pe Herakles ca eliberatorul lui Prometeu.

Proverbe: 21.2

Psalmi: 21.2 Culegere de 150 (151) de imnuri biblice, făcînd parte din Ketuvim (Scrieri), dintre care 72 sînt atribuite regelui David (secolul al X-lea î.H.).

Psellus Mihail: 14.1.4; 16.3.3 (1018–1078), teolog bizantin fascinat de neoplatonism. Mare demnitar al Imperiului, el a părăsit curtea din dragoste pentru adevărurile spirituale și a murit în singurătate, uitat de toți.

Ptah: 13.2

Ptolemei: 14.1

Ptolemeu, Claudiu: 14.1

Pudgala: 6.4

Pueblo: 3.1; 3.8

Pūjā: 17.7 Ofrandă adusă divinităților hinduse, pusă înaintea altarului casei sau a celui din temple.

Pulque: 2.2.1

Pura: 4.2

Purāṇa: 17.5 Colecție enciclopedică în limba sanscrită, conținând în mod tradițional 18 texte majore sau *Mahāpurāṇa*, redactate cu începere din primele secole d.H. Cuprinde marile mituri ale hinduismului.

Purim: 21.3.1

Puritani: 10.4.13

Puruṣa: 17.4.2 (în sanscrită, „om”); primul om în cosmogonia vedică (R̥gveda X 90) — în care deține și rolul de creator al ordinii sociale — și în vechile Upaniṣade.

Pwyll: 8.5

Qādirīyah: 20.10.2

Qibla: 20.2-3

Qilaneq: 29.1.2

Quamaneq: 29.1.2

Queciua: 4.0

Quetzal: 2.1

Quetzalcóatl: 2.1-2 („Șarpele cu pene de [pasăre] quetzal”), zeu creator aztec de origine toltecă; era cunoscut la mayași sub numele de Kukulcan.

Quiché; 2.1; 2.1.1; 2.3

Quileute: 3.6

Quirinus: 27.2

Qumrān: 21.2; 21.5

Qur’ān: 20.3

Quraiṣiți: 20.2

Quṭb: 20.10.2

Rābi ‘ah al-‘Adawīah: 20.10.2

Rādhā: 17.7.1 În hinduismul vaiṣṇavit, tânără păstoriță îndrăgostită la nebunie de Kṛṣṇa. Ea accede mai târziu la rangul de soție celestă a zeului.

Ragnarok: 15.3.3

al-Raḥmān: 20.1

Rājagṛha: 6.3

Rāma: 17.5; 17.7; 17.7.1 Erou din epopeea hindusă *Rāmāyana*. În părțile redactate mai târziu, eroul devine avatar al zeului Viṣṇu.

Ramadan: 20.3; 20.9

Ramakrishna: 17.9 (Gadādhara Chatterjee, 1834/36–1866), mistic hinduist bengalez, adorator (*bhakta*) al Marii Mame și animat în același timp de credința în unitatea (întemeiată pe experiență mistică) a tuturor religiilor. Mesajul lui este esențial-

mente vedantin și formează nucleul doctrinar al mișcării internaționale Ramakrishna Mission, lansată de Vivekananda (m. 1902) în Parlamentul Religiiilor din Chicago (1893).

Rāmāyana: 17.5

Ras Șamra: 7.0

Rașab: 7.1

Rașnu : 33.3.3

Rastafarieni: 1.5.1

Rasul: 20.2

Ray, Benjamin: 1.0

Re: 13.2; 13.6 (sau Ra), vechi zeu egiptean al soarelui, al cărui centru de cult era orașul Heliopolis.

Rege ale Lumii: 6.2

Remus: 27.2.3

Ren Shen: 11.2

Ṛgveda: 17.2

Rhiannon: 8.4.1; 8.5

Rifā 'iyah: 20.10.2

Rinzai zen: 6.9

Rñin-ma-pa: 6.10

Roderigo Ximenez din Rada: 10.4.9

Romulus: 27.2.3

Rosh Hashanah: 21.3.1

Roux, Jean-Paul: 29.0-1

Roy, Rammohan: 17.9

Ṛși: 17.4.1

Rusalca: 28.2

Russell, J.B.: 10.8

Ruth: 21.2

Ruusbroec, Jan v.: 10.9

Saadia b. Joseph: 21.6

Saami: 29.1.2

Sabazios: 24.2.5; 32.3.1 Zeu trac și frigian, identificat de greci cu Dionysos. Are ceremonii nocturne la Atena începînd din secolul al V-lea î.H. În epoca romană devine zeu de mistere.

Șabbatai Țvi: 21.6; 21.8 (1627–1676), mesia evreu, a cîștigat numeroși aderenți pentru mișcarea sa, care s-a scindat după trecerea lui la islamism. O recrudescentă a șabbatianismului sub formă antinomistă a avut loc în Polonia, propagată fiind de Iacob Frank (1726–1791).

Sacrificiu: 2.1.1; 2.2.1; 16.4

Saddharmapuṇḍarīka: 6.9

Saduchei: 21.6 (de la ebraicul *Ṭeduqim*), teologi evrei (secolele II î.H.–I d.H.), literalști și conservatori, care nu acceptă tradiția orală și exegeza mai liberă și mai intelectuală a fariseilor. Nu cred în nemurirea sufletului, nici în învierea trupurilor.

Śaivism: Curent devoțional hinduist care îl are în centru pe Śiva și/sau pe Śakti (soția lui). Cuprinde numeroase secte tantrice și netantrice.

Śakti: 17.7.3

Śakyamuni: 6.2

Șalāt: 20.3

Salish: 3.1; 3.6

Samādhi: 6.2; 17.4.2 Tehnică de concentrare în budism. Etapă supremă de contemplație unitivă în yoga.

Samariteni: Seminție din Samaria, în nordul Israelului. Se considerau urmași ai celor două triburi evreiești din nord: al lui Efraima și al lui Manase. S-au despărțit de restul evreilor după întoarcerea din robia babiloniană.

Șamaș: 23.2

Sāmaveda: 17.2

Șambala (Shambhala): 6.10

Samgha: 6.3-4 Comunitatea credincioșilor în budism, instituită de Buddha însuși, cuprinzând patru sectoare (*parisad*): călugării (*bhikṣu*), călugărițele (*bhikṣunī*), laicii-bărbați (*upāsaka*) și laicii-femei (*upāsikā*).

Șamit: 20.6.1

Sāṃkhya: 17.4.2 Sistem filozofic hindus, una din cele șase școli (*darśana*) tradiționale, formînd pereche cu yoga.

Sammitiya: 6.4

Samoge: 1.1.3

Samoiezi: 29.1.2

Saṃsāra: 6.5; 17.3 Metensomatoză (încarnarea unui suflet preexistent în corpuri noi) în hinduismul tradițional, acceptată în chip paradoxal de budism. Concepută ca negativă. De-a lungul istoriei religioase indiene apar diverse metode ascetice și/sau mistice de dobîndire a eliberării (*mokṣa*) din legăturile karmice care reiterează descinderea sufletului în noi corpuri. O concepție asemănătoare în materie de metensomatoză este împărtășită de unii presocratici și de Platon. În alte contexte religioase metensomatoza poate fi pozitivă.

Saṃskāra: 6.3-4; 17.2

Samuel: 21.2 Judecător (*shofet*) și profet evreu din secolul al XII-lea î.H., protector al lui David.

Samuel b. Kalonymus: 21.7

Sanhedrin: 21.6 (cuvînt evreiesc și arameean, provenind din grecescul *synedrion*, „adunare”); organ suprem al administrației și justiției la evrei, începînd de la ocupația romană (63 î.H.) pînă în secolul al VI-lea d.H. Existența sa a fost contestată.

Śaṅkara: 17.6 Maestru religios hinduist din India meridională (secolul al VIII-lea d.H.), comentator al cărților clasice și creator al vedănteii non-dualiste (*advaita-vedānta*).

Șaṇṇagarika: 6.4

Sannyāsa: 17.4.3 Al patrulea și ultimul stadiu (*āśrama*) pe drumul vieții tradiționale a bărbatului hindus, marcînd renunțarea totală la lume, după retragerea în pădure (*vānaprastha*).

Sano Tsunehiko: 30.6

Santa Lucia: 1.5.1

Santeria: 1.5.1

Saošyant: 33.5.2 (cuvînt avestic; în pahlavi *sošans*), salvator al lumii în zoroastrism. Mazdeismul tîrziu mărește la trei numărul Saošyant-ilor. Ei se vor naște din sămînța lui Zarathustra depusă în lacul Kansaoya și păzită de 99 999 *fravaši*, după ce trei imaculate fecioare se vor scărda în apa lacului. Ultimul Saošyant se va ivi la judecata din urmă (*frašokereti*) și-i va zdrobi definitiv pe vrăjmașii ordinii adevărului (*aša*).

Sappho: 16.3.4

Sara: (Sarai; Dumnezeu îi schimbă numele în Sara), frumoasa soră vitregă și soție a lui Avraam în *Facerea*. Infertilă, la început, ea îi dă naștere în cele din urmă lui Isaac.

Sarapis: 24.2; 24.2.6

Sarasvatī: 33.3.3

Šarī'a: 20.7

Șarpele-curcubeu: 5

al-Sarrağ: 20.10.2

Sarvāstivāda: 6.1; 6.4 Sectă budistă care se detașează din Sthaviravāda (↔ 6.4) în epoca împăratului Aśoka (secolul al III-lea î.H.) și dă naștere altor trei secte Hīnayāna: Sautrāntika, Mūlasarvāstivāda și Dharmaguptaka.

Saso, Michael: 11.3

Šāstra: 6.1

Saul: 21.1-2

Saula: 28.3.1

Saxo Grammaticus: (cca 1150–1216), istoric danez, autor al lucrării *Gesta Danorum*, unul din repertoriile cele mai importante asupra mitologiei nordice.

Savitar: 17.2

Savu'ot: 21.3.1 Sărbătoare evreiască a cincizecimii, celebrată pe 6/7 Sivan, la șapte săptămîni după sîmbăta care urmează Paștelui evreiesc, în amintirea înmînării lui Moise pe muntele Sinai a tablelor Legii.

Š'ayk: 20.10.2

Scărarul, Ioan: 10.9

Schisma din Apus: 10.6

Schisma din Răsărit: 10.6

Schmidt, Wilhelm: 1.3.2

Scholem, Gershon: 21.8

Sedna: Zeiță a animalelor mării la inuiți (eschimoși).

Sefarzi: 21.1

Sefer Yotsira: 21.7 (evreiește, „Cartea creației“), scriere cosmogonică și primul tratat cabalistic de dată incertă (secolele II–VIII d.H.).

Seidhr: 21.1

Şekinah: (evreiește, „locuință“); prezența lui Dumnezeu în Templul din Ierusalim; mai târziu, ipostaza feminină a lui Dumnezeu, mediind între Dumnezeu și lume.

Selgiucizi: 20.5

Selk'nami: 4.4

Semele: 16.3.4

Semiluna roditoare: 2.0

Senegal: 1.0

Senge Takatomi: 30.6

Senufo: 1.0

Septimani: 20.6.3

Septuaginta (Septanta): 21.2

Servius: 27.4

Seth: 13.1-2 (1) Zeu egiptean, care l-a ucis și l-a tăiat în bucăți pe fratele său Osiris. (2) Al treilea fiu al lui Adam și Eva în *Facerea* din Biblie. În unele scrieri gnostice, el este protopărintele celor aleși și prototipul mântuitorului lumii.

Sgam-po-pa: 6.10

Shādhilīyah: 20.10.2

al-Shāfi'ī: 20.7

Shakers: (1) Numele popular al unei secte milenariste creștine întemeiată în Anglia în 1747 și provenind din rîndul quakerilor. (2) 1.5.1

Shaking tent: 3.4; 29.1.2

Shango: 1.5.1

Shao Yung: 9.4

Shen: 11.2

Shibata Hanamori: 30.6

Shih Huang-di: 11.2

Shilluk: 1.2

Shimoyama Osuka: 30.6

Shingon: 6.9

Shinran: 6.9

Shinrikyo: 30.6

Shinshukyo: 30.6

Shinto Shuseiha: 30.6

Shinto Taikyo: 30.6

Shinto Taiseikyo: 30.6

Shon: 6.9

Shoshoni: 3.0; 3.1

Shotoku: 6.9

Shouters: 1.5.1

Šī'at 'Alī: 20.4

Siddhārtha: 6.2

Siddhi: 22.4

Siduri: 23.6

Šiiti: 20.4; 20.6.1

Sikh: 17.8; 17.8.1; 17.8.2

Simarglu: 28.2

Simeon b. Yohai: 21.6

Sin: 23.2

Sinagogă: (grecește *synagogé*, „adunare“), congregație culturală evreiască apărută în exilul babilonian (secolul al VI-lea î.H.) din nevoia de a perpetua cultul lui Dumnezeu și în altă parte decât în Templul din Ierusalim; prin extensiune, loc de cult iudaic în orice altă parte decât Templul. După distrugerea celui de al doilea Templu în 70, sinagoga devine singurul loc de practicare a cultului.

Sioux: 3.1; 3.5

Sītā: 17.5

Śiva: 17.7.2

Skandha: 6.4

Slaves (indieni): 3.1

Sleipnir: 15.3.1; 15.4.1

Smārta: 17.4.3

Smṛti: 17.4

Snorri Sturluson: 15.1 (1179–1241), istoric islandez, autor al celebrei *Edda* în proză și al istoriei regilor Norvegiei (*Heimskringla*), izvoarele cele mai importante pentru mitologia germanică.

Socrate: 16.3.3; 16.3.6

Sofet: 21.1

Sofia: 12.3

Soga: 1.2

Solomon: 21.1 (secolul al X-lea î.H.). fiul regelui David și al treilea rege peste Israel și Iuda (I Regi 1-11).

Solomon ibn Gabirol: 21.6

Solomon Schechter: 21.6

Solomon Zalman: 21.6

Soma: 17.2 Zeu vedic, corespondent unei plante de sacrificiu neidentificate și sucului acesteia, avînd probabil proprietăți psihotrope și psihedelice.

Sošans: 33.5.2

Shoshoni: 3.0; 3.1

Sotho: 1.4

Soto zen: 6.9

Spanta Mainyu: 33.3.2

Śrāmana: 22.2

Sraoša: 33.5.3

Śri Lanka: 6.3-4; 6.7

Śruti: 17.2; 17.4; 17.4.1

Sthāviravāda: 6.4; 6.7

Stribog: 28.2

Stūpa: Monument conținând relicve ale lui Buddha sau ale altor personaje însemnate ale budismului primitiv, centru de cult. Ordinele călugărești budiste s-au format împrejurul stūpelor.

Șu: 13.2

Șufi: 20.10.1

Sufism: 10.9; 20.10; 20.10.1

Suhrawardī: 20.10.2

Suhrawardīyah: 20.10.2

Suiko: 6.9

Sukkot: 21.3.1

Sullivan, Lawrence E.: 4.0; 4.2

Sun Dance: 3.5

Șunnah: 20.7

Śūnya: 6.5

Sūrah: 20.3

Surinam: 1.5; 1.5.3

Survasaka: 6.4

Sūrya: 17.2

Sūtra: 6.1; 6.3; 6.5

Svatantrika: 6.5

Śvetāmbara: 22.2.3; 22.3

Swahili: 1.2

Sweat Lodge: 3.5

Synesius din Cyrene: 14.1.4

Tagore, Devendranath: 17.9

Tai Chen: 9.4

Tai Xi: 11.4

Takbir: 20.3

Taliesin: 8.5

Talmud: 21.2

Tammuz: 23.2; 24.1

Tanakh: 21.2

Tane: 25.3

Tangaroa: 25.2-3

Tanhuma: 21.2

Tnajur: 6.1

Tanna: 21.2

Tantra: 17.7 (cuvînt sanscrit; literal „țesătură”); manual instruire într-o anumită doctrină. În sens restrîns, lucrare ce prezintă anumite doctrine ezoterice ale hinduismului și budismului, cuprinzînd de obicei practici sau aluzii sexuale.

Tantrism: 6.6; 6.9; 6.10; 17.7.4

Tanzania: 1.2; 1.3

Tapas: 17.3; 22.4 (în sanscrită, „căldură“), termen corespunzând îndeaproape cuvîntului grecesc *askesis*, care semnifică în cele din urmă ardoarea ascetică. Practicarea de *tapas* duce la acumularea de *siddhi*, puteri speciale.

Tapu: 25.1

Tārā: Zeiță budistă, în special din Tibet, formînd pereche cu Bodhisattva Avalokiteśvara sau cu Buddha Amoghasiddhi. Există o Tārā verde, simbolizînd belșugul și o Tārā albă, simbolizînd ajutorul.

Țara unde Răul nu există: 4.5

Tărîmul Pur: 6.5; 6.8; 6.9

Taşawwuf: 20.10.1

Tatian: 10.4.4

Tattva: 17.4.2

Tauler, Johann: 10.9

Taurobolu: 24.2.3

Tazig: 6.10; 31.3

Tefnut: 13.2

Teg Bahadur: 17.8.2

Telapinu: 18.1-2

Tell el Amarna: 7.0

Temakuel: 4.4

Templieri: 10.4.9

Templo Mayor: 2.2.1

Templul din Ierusalim: 21.1

Tendai: 6.8-9

Tendri: Cuvînt altaic desemnînd la origine aspectul fizic al cerului; divinitate a cerului la turci și mongoli.

Tenochtitlán: 2.2.1

Tenrikyo: 30.6

Teofil din Alexandria: 10.4.4

Teognis din Megara: 16.3.4

Teotihuacán: 2.1; 2.2.1

Tepehua: 2.3

Tereza din Avila: 10.9

Tereza din Lisieux: 10.9

Tertulian din Cartagina: 10.4.2

Teșub: 18.1.2

Tezcatlipoca: 2.1-2 („Oglindă afumată“), zeu creator aztec, adversar al lui Quetzalcóatl. Mare vrăjitor ale cărui puteri sînt concentrate într-o oglindă magică de obsidian.

Theotokos: 10.7.2-3

Theravāda: 6.1; 6.4; 6.7

Thesmophorii: 16.5 Sărbătoare grecească de toamnă în onoarea zeițelor Demeter și Persefona, în care aveau loc flagelări,

schimburi de replici obscene și coborîrea unor coșuri cu carne de purcel fript la *megara*, crevase ducînd în adîncurile pămîntului.

Thokk: 15.3.2

Thomas à Kempis: 10.9

Thor: 15.2-4; 28.2 Puternic zeu germanic (din rîndul Asenilor) al războiului și al furtunii, agitînd ciocanul Mjollnir, spaima uriașilor. Patron al „oamenilor liberi“ (*Karl*) în opoziție cu nobilii (*Jarl*).

Thoth: Zeu lunar egiptean al înțelepciunii al cărui loc de cult era Hermopolis în Egiptul Mijlociu. Identificat de greci cu zeul Hermes (în epoca romană cu Hermes trismegistul).

Tiamat: 23.5

T'ien-t'ai: 6.8-9

Tikal: 2.1

Tillamook: 3.6

Tirthamkara: 22.2; 22.5

Titani: 16.3.4; 16.3.6

Titicaca: 4.3

Titus: 21.1

Tlingit: 3.1; 3.6

Tojolabal: 2.1

Tollan: 2.1

Toloache: 3.7

Tolowa: 3.6

Tolteci: 2.0-1; 2.2.1

Toma din Aquino: 10.4.9

Tonantzin: 2.3

Topa Inca: 4.1.2

Tora: 21.2

Tosefta: 21.2

Tunguzi: 29.1

Tuvini: 29.1

Transsubstanțiere: 10.6

Trezire: 6.2; 6.6; 6.9

Trickster: 1.1.1; 1.1.3; 3.3; 3.6; 3.7; 4.3; 12.1; 12.3; 15.3.1; 16.3.4; 16.4; 17.2; 25.3

Trinidad: 1.5.1

Tripitaka: 6.1

Triratna: 22.2

Tsimshian: 3.1; 3.6-7

Tsonga: 1.4

Tsong-ka-pa: 6.10

Tswana: 1.4

Tu Wei-ming: 9.4

Tuathas De Dananu: 8.3

Tukano: 4.0; 4.4

Tula: 2.2.1

Tulsīdās: 17.7.1

Tung Chung-shu: 9.3

Tupi: 4.0; 4.2

Tupis-Guarani: 4.5

Turci: 29.1

Turnbull, Colin: 1.3.2

Turner, Victor: 1.3.1

Tzeltal: 2.1

Tzotzol: 2.1

Tzutuhil: 2.1

Uganda: 1.2

Ugarit: 7.0; 7.1-2

Ullikumi: 18.2

‘Umar: 20.4

Umayyazi: 20.4; 20.6.1

Umbanda: 1.5.2

Umiliana da’Cerchi: 10.9

Umma: 20.4

Upali: 6.3

Upaniṣad: 17.3-4; 17.4.1

Uranus: 16.3.4

Urdhr: 15.2.2

Uṣas: 17.2

Utes: 3.1

‘Uthmān: 20.4

Utnapiṣtim: 23.6

Utu: 23.3

Vaccha: 6.3

Vaiśālī: 6.3-4

Vaiśeṣika: 17.4.2

Vaiṣṇavism: 17.5-6 Cult hinduist al zeului Viṣṇu și al numeroșilor
săi avatari, dintre care Kṛṣṇa este cel mai important.

Vajrayāna: 2.3; 6.6

Valholl (Walhalla): 15.4.2

Vallabha: (sau Vallabhācārya: 1479-1531), maestru religios vaiṣṇava
din India centrală, promotor al devoțiunii de tip *bhakti* și
adversar al doctrinei *advaita vedānta* a lui Śaṅkara.

Valdenzi: 10.4.13

Vālmīki: 17.5

Vani: 15.2.3

Van Gulik, Robert: 11.4

Vardhamāna: 22.2

Varṇa: 17.4

VaruŢa: 17.2 Zeu vedic al cerului nocturn, cunoaşte şi judecă toate faptele oamenilor.

Vasile al Cezareii: 10.4.5

Vasubandhu: 6.5 (secolul al IV-lea sau al V-lea d.H.), frate mezin al lui AsaŢa (↔), gînditor budist din şcoala Yogăcăra.

Vaudou (Vodu): 1.5.1 Cult afro-caraibian de posesie din Haiti, cu preoţi bărbaţi (*ungan*) şi femei (*manbo*), ale căror spirite se numesc *lwa* (termen *yoruba*).

Vătsĭputrĭya: 6.4

Văyu: 17.2; 33.3.3

Ve: 15.2.1

Vedănta: 17.4.2

Vede: 17.2

Veles: 28.2; 28.3.1

Venda: 1.4

Venus: Zeiţă romană al cărei nume provine de la rădăcina *ven-*, prezentă în verbul *venerari* („a venera”); a împrumutat multe trăsături de la Afrodita greacă.

Vespasian: 2.1.1; 21.5.2

Vestale: 27.2.3

Vibhajyavādini: 6.4

Vili: 15.2.1

Vinaya: 6.1; 6.3

Viracocha: 4.1.2-3

Vişnu: 17.2; 17.5; 17.7.1

Vital, Hayyim: 21.7 (1543–1620), discipol al lui Isaac Luria. A redactat învăţătura maestrului său în *Shemonah shearim* („Cele Opt Porţi”).

Vivekananda: 17.9 (Narendranath Datta, 1863–1902), discipol al lui Ramakrishna. A răspîndit în Occident învăţătura acestuia şi Vedănta. A înfiinţat Vedănta Society din New York.

Vladimir din Kiev: 10.5; 28.1

Voguli: 29.1.2

Volos: 28.2

Vulpe Palidă: 1.1.3

Waley, Arthur: 11.1

Wali: 20.10.2

Walker, Caroline Bynum: 10.9

Wang Yang-ming: 9.4

Wanzo: 1.13

Warikyana: 4.2

Warithuddin Muhammad: 1.5.4

Wawilak: 5

Welch, Holmes: 11.1

William din Occam: 10.4.10

Winti: 1.5.3

- Witoto: 4.2
 Wodhan: 15.2.4
 Wounded Knee: 3.0; 3.5
 Wu Liang: 6.8
 Wu Di: 9.3
 Wycliff: 10.4.13

 Xolotl: 2.2.1

 Yagé: 29.1.6
 Yaghan: 4.4
 Yajña: 17.2; 17.7
 Yajurveda: 17.2
 Yakuṭi: 29.1.1; 29.1.2
 Yama: Primul mort din Vede, apoi zeu al morților și în cele din urmă divinitatea de rău augur a morții și a infernului.
 Yamana: 4.4
 Yamm: 7.1; 7.3
 Yang: 11.4
 Yantra: 17.7.4 Figură geometrică, suport de meditație în hinduism și budism.
 Yasna: 33.3.1
 Yašt: 33.3.1
 Yavneh: 21.6
 Yazata: 33.3.3
 Yazīd: 20.6
 Yellowknife: 3.1
 Yemoja: 1.1.1
 Yggdrasil: 15.2.2; 15.3.3
 YHVH: 21.2
 Yin: 11.4
 Yishma'el b. Elisha: (cca 50–135 d.H.), maestru (*tanna*) palestinian, contemporan al lui Akiva.
 Ymir: 15.2.1
 Ynglingasaga: 15.1.1
 Yoga: 17.4.2
 Yogācāra: 6.5 Școală a budismului mahāyāna întemeiată de Aśaṅga (↔).
 Yoḥanan b. Zakk'ai: 21.6 (cca 1–80 d.H.), principalul șef religios evreu după dărîmarea Templului în anul 70.
 Yom Kippur: 21.3
 Yoni: Organul feminin de reproducere și simbol iconografic al acestuia în religiile indiene, cu diverse funcții și semnificații religioase.
 Yoruba: 1.0; 1.1.1; 1.5.1
 Yoshimura Masamochi: 30.6

Yu, Anthony C.: 6.8

Yucatán: 2.1

Yucateci: 2.1.1

Yukaghiri: 9.1.1-2

Yurok: 3.6

Yurugu: 1.1.3

Yurupari: Erou cultural amazonian, patron al inițierilor masculine.

Zaehner, R. C.: 33.4.1; 33.4.3

Zahan, Dominique: 1.1.3

Zaharia: 1.1.3

Zāhir: 20.6.3

Zaid ibn 'Alī: 20.6.1

Zair: 1.3.2

Zalmoxis: 32.3-4

Zand: 33.3.1-3; 33.5.2

Zapoteci: 2.0

Zarathustra: 33.2

Zeloți: 10.2; 21.1

Zen: 6.8-9 (din chinezescul ch'an, provenind din sanscritul *dhyāna*, „meditație“), școală a budismului japonez, importată din China în două variante: Rinzai și Sōtō.

Zeus: 16.3.4 Zeu ceresc al furtunii și divinitate supremă a grecilor în epoca arhaică și clasică.

Zhang Shung: 31.3

Zhang Zai: 11.4

Zhon Dun-yuan: 9.4

Zhuang Zi: 11.1-2

Zhu Xi: 9.4

Zimbabwe: 1.4

Ziusudra: 23.6

Zōhār: 21.7 (*Sefer ha-Zōhār*, „Cartea Splendorii“), carte clasică a cabalei ebraice, atribuită lui Simeon bar Yohai. În realitate, a fost compilată de cabalistul castilian Moise din Leon (1240–1305). Doctrina sa este extrem de complexă și derivă, în general, din principiile neoplatoniciene.

Zolla, Elemire: 3.0

Zosima: 14.1.5

Zuluși: 1.4

Zuni: 3.1; 3.8

Zurvan: 33.4.1; 33.4.2

Zwingli, Ulrich: 10.4.13

TABLA DE MATERII

Cuvînt înainte	9
Notă bibliografică și abrevieri	13
Introducere: Religia ca sistem	15
Partea întâi: RELIGIILE	21
1. Africa (Religiile din)	25
2. America Centrală (Religiile din)	38
3. America de Nord (Religiile din)	44
4. America de Sud (Religiile din)	53
5. Australia (Religiile din)	63
6. Budismul	65
7. Canaan (Religia din)	85
8. Celții (Religia c.)	89
9. Confucianismul	93
10. Creștinismul	98
11. Daoismul	130
12. Dualiste (Religiile)	136
13. Egipt (Religia din)	143
14. Elenistică (Religia)	150
15. Germanii (Religia vechilor g.)	154
16. Grecia (Religiile din)	159
17. Hinduismul	169

18. Hittiții (Religiile h.)	182
19. Indo-europenii (Religiile i.-e.)	185
20. Islamul	187
21. Iudaismul	207
22. Jainismul	224
23. Mesopotamia (Religiile din)	228
24. Mistere (Religiile de)	233
25. Oceania (Religiile din)	238
26. Preistorie (Religiile din)	241
27. Romanii (Religia r.)	245
28. Slavii și balții (Religiile s. și b.)	250
29. Șamanismul	252
30. Șintoismul	256
31. Tibet (Religia din)	263
32. Tracii (Religia t.)	265
33. Zoroastrismul	269
Partea a doua: INDICE COMENTAT	279

Culegere și paginare HUMANITAS

Tiparul executat sub comanda nr. 30.327
Regia Autonomă a Imprimeriilor
Imprimeria CORESI
Piața Presei Libere, 1, București
ROMÂNIA



Dicționarul religiilor al lui Ioan P. Culianu, apărut cu numai un an înainte de tragica și încă neelucidată sa dispariție (Culianu avea să fie asasinat în clădirea Universității din Chicago în plină forță creatoare, la numai 41 de ani, în 21 mai 1991), realizează o idee mult îndrăgită de Mircea Eliade, aceea de a condensa întreaga istorie a religiilor într-un singur volum, un fel de *digest* menit unei informări rapide, dar păstrând totodată profunzimea perspectivei. Dacă maestrul nu a mai apucat să-și ducă la îndeplinire intenția, ucenicul său, el însuși autoritate de prim rang a lumii științifice, a realizat-o cu strălucire, și rezultatul este lucrarea de față.

Cititorul va regăsi în articolele dicționarului caracterul de *sistem* al religiilor, concepție prezentă încă din primele cărți ale lui Eliade.

1. Africa (Religiile din)
2. America Centrală (Religiile din)
3. America de Nord (Religiile din)
4. America de Sud (Religiile din)
5. Australia (Religiile din)
6. Budismul
7. Canaan (Religia din)
8. Celtii (Religia c.)
9. Confucianismul
10. Creștinismul
11. Daoismul
12. Dualiste (Religiile)
13. Egipt (Religia din)
14. Elenistică (Religia)
15. Germanii (Religia vechilor g.)
16. Grecia (Religiile din)
17. Hinduismul
18. Hittitii (Religiile h.)
19. Indo-europenii (Religiile i.-e.)
20. Islamul
21. Iudaismul
22. Jainismul
23. Mesopotamia (Religiile din)
24. Mistere (Religiile de)
25. Oceania (Religiile din)
26. Preistorie (Religiile din)
27. Romanii (Religia r.)
28. Slavii și baltii (Religiile s. și b.)
29. Șamanismul
30. Șintoismul
31. Tibet (Religia din)
32. Tracii (Religia t.)
33. Zoroastrismul